This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 4998.962 (11)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

НОВА ГРОМАДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК.

№ 11, Листопад 1906.

Що є в 11-ій книзі:

Яновська Л. Свято. Опов. 1

Українка Леся. Утопія в беллетристиці 13

Русов О. Два білоруські поети 30

Тесленко А. Син. Опов. 38

Капельгородський П. Невгомонне серце. Вірші . . 50

Лозинський М. Українська школа в Галичині. (Далі) . 51

Черкасенко С. Вночі. Вірші 72

Романович Н. Розвіяні мрії. Опов. 73

Чернявський М. Вірші. 89

Капельгородський П. Вірші . . . . . „

Грінченко Б. Історичні книжки на селі 90

Вартовий П. З українського життя 115

Дорошенко Д. Українські кафедри в київському університ. 121

Лозинський М. Вісти з Галичини 129

Матушевський Ф. З російського життя. . . . 136

S—on. За кордоном 149

Бібліографія.

I. Рецензії: О. Федькович, писання, III. **Д. Д—ко.**—Винниченко (Дедо). Темна сила. **Б. Г.**—М. Одинокий. Заповіт сім'ї на могилі матері. М. Одинокий, гончарь.—М. Одинокий. Зустрічі. **П. В—й.**—Дещо про автономію України. **П. В—й.**—Норець, Граматка (український букварь).—О. Базилевич, Рідна мова. Український Букварь.—И. С. Пукальський, Украинський початковий букварець. **Б. Грінченко** . . . 157

II. Що є по журналах 163

III. Нові книги 166

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 11, Листопад 1906.

Slav 4998.962 (11)

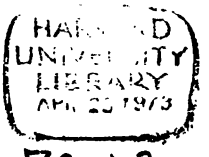

72 *2

У КИІВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Мало-Житомирская, № 16.

Що є в 11-ій книзі:

Яновська Л. Свято. Опов. 1
Українка Леся. Утопія в беллетристиці 13
Русов О. Два білоруські поети 30
Тесленко А. Син. Опов. 38
Капельгородський П. Невгомонне серце. Вірші . . 50
Лозинський М. Українська школа в Галичині. (Далі) . 51
Черкасенко С. Вночі. Вірші 72
Романович Н. Розвіяні мрії. Опов. 73
Чернявський М. Вірші. 89
Капельгородський П. Вірші . . . . . „
Грінченко Б. Історичні книжки на селі 90
Вартовий П. З українського життя 115
Дорошенко Д. Українські кафедри в київському університ. 121
Лозинський М. Вісти з Галичини 129
Матушевський Ф. З россійського життя. 136
S—on. За кордоном 149
Бібліографія.
I. Рецензії: О. Федькович, писання, III. **Д. Д—ко.**—Винниченко (Деде). Темна сила. **Б. Г.**—М. Одинокий. Заповіт сім'ї на могилі матері. М. Одинокий, гончарь.—М. Одинокий. Зустрічі. **П. В—й.**—Дещо про автономію України. **П. В—й.**—Норець, Граматка (український букварь).—О. Базилевич, Рідна мова. Український Букварь.—И. С. Пухальський, Украиньський початковый букварець. **Б. Грінченко** 157
II. Що є по журналах 163
III. Нові книги 166

СВЯТО.

Ясний, як щастя, морозний день. Сонечко, немов той дідусь на підпитку, жартує, сміється, пустує, пригорщами роскидає і перли й кришталь, і срібло та злото з своєї скарбниці; і сяють, миготять, як найчистішої води самоцвіти, хрести на вершечках церков; і блищить, міняючись, переливаючись усіма колірами веселки кожна крапля замерзлої води, кожна цвяшка, кожна скляночка на землі. Дід-мороз став ще удосвіта на варті, але сонечку хочеться сьогодні подратувати похмурого діда, позмагатися з ним. Ой, діду морозе! Стережися свого ворога пильно: не силою, а ласкою переможе він тебе. Ось усміхнувся він—і засяла, як молода на посаді, твоя старенька бабуся-зіма; зиркнув зза хмари на неї—і посипалися твої перли з убрання її; поступився на один ступінь ближче до неї—і заблищали вже сльози на очах у неї. Стережися, діду-морозе! Щось непевне миготять уже твої крижані бурульки, вже міняться контури мудрих визерунків твоїх. Насувай дужче шапку на очі—їх засипає срібним піском твій ворог веселий. Міцніше, щильніше збивай пухову намітку, що доручила тобі до схову бабуся-зіма. Стережися! Ось націлилось сонечко, і вже голота сміється у вічі тобі: полатані свити, убогі каліки вилазять з льохів та з комірчин, а вбогі духом знаходять на дні свого серця новенькі надії, блискучи ілюзії, охоту до нового життя. Стережися! Сонце в зеніті—в усій своїй силі. Дивись, як могутній, ласкавий, правдивий твій ворог усім і кожному свої дари роскида. Ось кинув він жменю срібла крізь щілину в похилу халупу; ось загрався з дитиною в колисці; ось кинув золотий

промінь на пишний будинок, метнув цілим дощем вогню по дзеркалах, оксамиту та бронзі в готелю, гарячою ласкою привітався до жінки—і раптом звела вона свою низько похилену голову... Але навіть не всміхнулась йому.

— Спасибі тобі, сонечко ясне,—з безмежною тугою говорить вона.—Спасибі тобі, друже давній, коли ти теж вийшов вітати мене. Спасибі за ласку, але... я б хотіла краще, щоб сьогодні тебе не було. Хай би в пітьмі вітали мене люде. Хай би краще не бачили зморшків—ціх рубців тяжких думок, не зазирали у вічі, не бачили на самому дні серця захованих сліз. Хай би думали й сьогодні, як думали завжди: хай би думали, що слава мені щастя дала. Слава?

Поетеса озирнула допитливим поглядом увесь край ясного неба, що віднівся з готелю і важко сіла в крісло.

Слава! Чи дала дійсне та слава хоч крихотку щастя, чи задовольнила хоч одно бажання серця її? Чи зароблена справді та слава? Чи є справді слава—та безцінна подяка, що несе серце серцю на знак співчуття? Ось зібралося стільки почесного миру, з'їхалось стільки людей з ріжних країн; не пошкоділи ні грошей, ні праці; але чи знають вони, кого саме зібрались вітати? Десятки адрес у пишних оправах, промови, вірші—все подарунки від щирого серця, все ознаки щирої повагі, але... сонечко ясне! я знаю, що я самотна, і цього горя ні слава, ні шана, ні навіть твоя ласка не може ні на краплю зменшити. Я—самотна! Це слово пекельним прокльоном шугає ввесь час над моєю головою. Я—самотна! Ця думка, як шашіль, сточила натхнення мое. Самотна! Ввесь вік самотна!...

...До великого свята готуються люде; але чи то ж справді свято за для моєї душі? Чи бажає його, чи хоче, чи радіє серце? Ні, сьогодні ще дужче, ніж коли небудь, почуваю я свою самітність. Мого власного свята не буде ніколи; воно не можливе, те свято душі. Давно загубилась надія на його, ніщо не віщує його. Колись я ним марила, його сподівалася, а тепер життя вже одкрило всі свої карти, і не хочеться марити. Так тягти і на далі, як тяглися досі всі будні душі. Серед роскошів, злота, ласки та шани скінчити голодним старцем свій вік. Списавши гори паперу, кинувши людям на диво стільки гарних думок—і зотліти на полумні пекучих питаннів! Мовити стільки

слів найкрасніших—і затхнутися від муки, яку зазнає хиба в часи агонії німий. Завжди на людях, завжди при людях, серед ласки, пошани своїх і чужих—умерти самотній, як прокаженній, чужою, далекою для своїх і чужих. Це—доля поета...

Так думала поетеса в той саме час, коли найславетніші сини рідного краю знемагалися з клопоту, щоб найкраще одсвяткувати її двадцяти-п'ятилітній юбілей; так думала жінка в той час саме, коли її вірна дружина бігав по всіх крамницях великого міста, не знаходячи досить гарних чарок, щоб почастуватися з нею в цей день великого свята; так думала мати в той час, коли красуня доня в гурті найвідоміших дівчат з того міста складала букети, щоб закрасити світлицю славетної неньки своєї.

Самотна! О, прокляте слово! Скільки разів в безкраій журбі серед ночі шопотіла вона це слово, повернувшися з бучного бенкету, де так радо вітали її. «Я самотна!» Скільки разів казала вона це, з одчаєм ламаючи руки серед оплесків, якими вітали її. Скільки разів з невимовною тугою в серці казала вона собі: «Я самотна!» зазираючи у вічі найближчим приятелям своїм.

І часто від цієї думки їй робилося страшно. «Чи не божеволію я?» питала вона себе. «Чого мені треба? Чого добиваюся? Моє ім'я славою покрито, мої думки люде розносять по світу, моє слово знають навіть діти. Якого ж ще співчуття вимагає моя ненажерлива душа?

І часами під впливом ціх самодокорів обнімала її ще більша охота до праці. Розігнані думки, образи злітались ізнову до послуг; надія сказати щось ясне для всіх, як і для неї, прокидалася в серці, і вона сідала писати. І рядок за рядком клалися вірші. Нові поеми, баллади, станси, пісні вилітали на світ з хатини її. І знову божевільне бажання бігти за ними—за кревними дітьми своїми—дивитись, як люде вітають, розуміють їх.

Там десь зібралися читати її вірші. Вона поспішає туди.

Читають. Уже дочитали до краю. Оплески! Слава їй! Рум'янець радощів заливає їй вид. Вона вдячна, щаслива без міри; о, не даремно вона написала—на цей раз усі, всі зрозуміли її.

Але ось кинув перше слово критик. Їй хочеться його попередити. Вона знає, де невдала місцина... Ні, зовсім ні! Навпаки: то найкраща частина. Вона не знала, не думала ніколи, що там стільки краси...Він веде річ свою далі—то все гимн во славу її... Скільки перлів, дорогоцінних перлів назбірав він по списаних рядках!

Хтось іще слово розумне додав. Там не схваляться першою частиною; комусь до вподоби найдужче кінець. Поет-юнак щирий, захоплений вражінням, вирвав п'ять рядків із середини й декламує їх так гарно, що сама поетеса залюбки слухає їх. Панночка-музикант уже прохає дозволу покласти шосту строфу на музику—більшої шани, більшої слави, здається, не треба б, проте ненажерливе серце поетеси ще скиглить чогось. «Та й тільки?» питає вона себе сумно. «А те? Головне? Найголовніше? Те, заради чого я тоді, у той вечір сіла писати? Де воно справді? В якій же це частині? Я ж наче ввесь час, як писала, тільки й жила тим... Де ж воно? Ах! Що я наробила? Треба було не так—треба було якось краще... дужче, яскравіше... І вже краска збігає з обличчя, серце замерло, немов упало кудись. Їй робиться холодно, соромно. То не її твір, того там немає, що вона хотіла сказати. Вона сховалася в темний куточок і великими широко одкритими очима дивиться на тих людей, яким сама принесла свою сповідь: вона їх не пізнає, наче то не ті люде. Якась завіса впала між нею та ними. Вони досі всі під вражінням нового твору, а їй здається, що то шанують або тінь, або саме тіло її. Вони всі тут, друзі, приятелі, щирі прихильники, побіля неї, а їй здається, що вона серед лісу сама заблудилася і в безкраїй роспуці вона шукає очима поверх моря людських голів, та шукає даремно... Кого? Якусь тінь, якусь мрію, щось невиразне, якийсь образ, укритий туманом, якусь чарівницю, щось подібне до духа, щось таке, що могло б пройти наскрізь через її серце, що могло б злитися з її душею, без слів розуміти думку, прочитати те, що не можно переказати словами: що біліло на чистому папері поміж списаних у неї рядків.

І що далі, то все більшала зневіра в свої сили; охота до праці стала пропадати. Нарешті п'ять років тому вона мовила собі: „Годі! У кожної людини одна на цілому світі найдорожча

перлина—то її власна душа, і коли нема світла, щоб її показати, не варто виймати з скарбниці". Вона загасила сама свій світильник, водою прилила ґніт, щоб не чадів, і ніякого жалю за ним не було в серці. «Словом більше, словом менше—хиба то не все одно за для світу й за для неї самої? Одна, дві, три, десять книжок—хиба то не однаково всі іскри одного полумня, не однаково все струмочки одного джерела? Люде кажуть, що двадцять п'ять років чарують їх іскри, але чи наблизився хто до самого полумня, чи підкинув хто хоч одну тріску, коли гасло воно? Люде кажуть, що двадцять п'ять років жадібно п'ють з тих цілющих струмочків; але чи поспішився хто до самого озера, як осувалися його береги? Ніколи, ніхто. Так хай же гасне те полумня, хай висихає од вітру та сонця те озеро—його не треба, воно нецікаве нікому, зайве.

— Мамо! матусю!—перебаранчила думки поетеси красуня доня, хутко вбігаючи в хату.—Швидче вбірайся! Коні всі на поготові, але ніхто не хоче їхати поперед тебе. Коли б ти побачила, скільки людей з'їхалося, які все люде зібралися на твій юбілей. Навіть старесенький дідусь Ганько прибув тільки що з залізниці. Він не може ходити, його понесли на руках.

— Поспішайся, серце! Всі в коридорі тебе дожидають. Біля дверей твоїх стоять люде: всякому хочеться побачити тебе зблизу—мовив такий же радісний, такий же щасливий, як і доня, чоловік її.

І де подівся смуток поетеси? Їй соромно за свої почуття: «Невдячна! Чого я тільки що світом нудила? Стільки людей зібралося за ради мене, а серце ще скиглить, що самітне».

Вона накинула одежу і поспішилася вийти. Знайомі привіталися, инші розступилися, дали їй дорогу. Вона, як королівна, пішла коридором поперед усіх. За нею ціла плеяда письменників, кореспондентів, щирих прихильників її таланту; далі просто цікаві люде: старі, молоді, чоловіки, жінки; а позаду всіх швидко дріботів якийсь чоловічок, чи то русявий, чи то сивий з покарбованим од віспи обличчам, голубими, ясними, як у дитини, очима. Стареньке сіре пальто, застебнуте на всі ґудзики аж до шиї не гріло колін; рукава пальто тільки-тільки покривали лікт і з під них визирали жовті рукава иншої одяги. Руки були червоні, як приморожені, але довгі, гінкі пальці і незвичайно про-

порціональний склад долоні звертали на себе увагу. З однієї кишені його пальто витикався кінчик темної хусточки, якою звичайно парубки зав'язують шию, з другого—потерта книжечка останніх віршів поетеси. Він що хвилини мацав рукою ту книжечку і придержував кишеню, коли який необережний сусіда штовхав його ліктем. Цього чоловічка ніхто не знав, ніхто не бачив досі, одначе коли б хто запитався присутніх, що вони думають про нього, більшість сказала б напевне, що то один з тих чи то дуже розумних, чи то божевільних, яких школярі так залюбки иноді слухають, а під час закидають груддям,—один з тих, що блукають по всьому світі і наче не знають, що живуть на землі; один з тих людей, яких не запрохують ніколи ні на які веселі свята і яким усі радо оповідають про всі нещасливі пригоди свої; один з тих дивних людей, що не мають нічого і не бажають ніколи нічого, що невідомо де родяться, де помірають і, наче зайві на світі, непотрібні нікому, всім одначе приязні, як приязна та зірка, що проріже несподівано серед ночі небо і невідомо де зникне з очей.

Він ішов далеко від юбілярки, але кожен рух її помічав; він не зводив з неї своїх ясних очей і, здавалося, не бачив нікого пріч неї.

Поетеса стала сходити зо східців. Через двадцять ступінів кінчалося перше коліно. Тут була кругла простора платформа з великим венецьким вікном. Поетеса перейшла ту платформу і ступила була вже ногою на перший східець другого коліна, коли щось з усієї сили брязнуло об вікно. Вона зупинилася і озирнулася.

— Горобцем хтось пошпурив—мовив одіходячи од вікна якийсь добродій у синьому пальто.

Поетеса вернулася, надійшла до вікна, припала до скла.

Як раз під вікнами на широкому виступі карнизу другого поверху тріпався, бився скаліченим крильцем об цеглу ввесь обплутаний сірою ниткою горобець.

Вона довго дивилася на муки горобчика, потім зітхнула, обернулася. Плече з плечем з нею стояв чоловічок з голубими очима. Вона глянула на його, і він ту ж мить мов крізь землю пішов.

— Який жаль, що не можно з вікна дістати цієї нещасної пташки—мовила поетеса до свого чоловіка.

— Безсовісна дітвора!—зітхнула якась пані.

— То школа винна, що ростуть такі діти—відповів їй чисто виголений у високому білому, як сніг, комірі пан і, звернувшись до юбілярки, мовив: співробітник «Нивы» і раб кожного вашого слова, Ніліцькій.

— Як би порятувати цього горобчика,—попрохала його поетеса.

— Порятувати! То справді треба б... Але на жаль...

— Це ж другий поверх, шановна пані,—виступив кучерявий стрункий, як тополя панич один з найголовніших упорядників юбілейного свята.

— Дивно, як цей горобчик зостався ще живий! Вдаритись з усієї сили об вікно третього поверху, потим ляснутись об цеглу...

Поетеса обернулася всім станом на цей голос...

— Орест Циганенко. Мав колись щастя розмовляти з вами. Тепер прибув за дві тисячі верстов з адресою від гуртка щирих прихильників ваших.—Він привітався.

— Може б ви як небудь?...—попрохала вона, стискуючи йому руку.

— На жаль, на великий жаль...—скривився він жалібно і розвів руками.

— На другий поверх без драбини ніхто не здереться,—кинув нетерпляче найвідоміший критик творів поетеси.

— А щоб добути такої драбини з пожарні, треба готель підпалити,—засміявся собі в густу довгу бороду лисий панок з орденом в петельці та з зеленою, золотом помережаною папкою в руці.

— Чи то ж так і залишити пташку на морозі?—запитала його поетеса.

— Десять хвилин на третю,—нагадав кореспондент.

— Третя година, серце, а вмовилися зібратися о другій,—додав чоловік поетеси.

— Треба спершу пташку порятувати. Дивись, як вона б'ється нещасна.

— Бідний горобчик!—підтримала матір доня.

— Така страшна смерть! На морозі! Дубнути, кам'яніти цілі години. І за віщо? Кому цей горобчик що заподіяв?—мовила сумно поетеса.

Панок з орденом кашлянув... Критик нетерпляче переступив з ноги на ногу. Кореспондент усміхнувся і перекинув свій портфель з однієї руки в другу.

Чоловік поетеси наблизився до жінки. Йому стало якось ніяково, соромно за неї: такий дитячий жаль за горобцем в 45 років та ще під такий час, коли десятки очей пильнують кожного руху її, коли оливець кореспондента на поготові записати кожне слово, яке вона кине.

— Нема,серце,часу: тебе дожидають,—прошопотів він їй на вухо.

— Так невже справді порятувати горобчика—річ неможлива?—запиталася голосно, на сей раз звертаючись до всіх, славетна пані.

— Річ неможлива, бо драбини немає—відмовив за всіх старенький поет-лірик таким тоном, яким дітей умовляють покинути примхи.

— Та доки ми стоятимем тут? — запитався, як з рушниці стрельнув, дебелий з довгим, аж по самі плечі, чорним волоссям молодий поет... Стільки народу гине в кайданах серед криги холодного Сібіру, а ми тут, у теплій хаті за горбчиком умліваємо—кинув і побіг-полетів, перестрибуючи через три-чотирі східці наниз, немов за ним сам втілений сором погнався. Він пішов, одначе слова його дали, як камертон капельмейстера, тон настроєві всіх присутніх, зібрали, як скло, в один фокус думки: «горобчик — і в'язні закуті в залізні кайдани». Ні, поетеса щось занадто вже біля цього горобчика... Люде стали потроху посувати до дверей. Біля юбілярки зосталися майже тільки ті, що не брали участи в юбілейному святі, не цікавилися, коли скінчиться обід і в якій годині почнеться вокально-літературний вечір.

— Мамо, ходім!—сіппула злегенька доня матір.—Всі розіходяться.

— Ходім! Даремно гаємо час: горобцеві судилася тут смерть, і хай скориться своїй долі!—мовив немов би жартуючи чоловік поетеси.

— Але ж я так не можу... Треба, щоб хто небудь... як небудь...

— Мамо, ходім!—похапцем перехопила річ неньчину доня.— Всі дивляться на тебе, подумають: комедія,—додала вона пошепки мало не з плачем.

Комедія!! Знайоме, страшне слово! Скільки жертв принесла вона! Скільки найдорожчих, найкращих листків кинула в полумня, скільки разів підборкувала крила найдорожчим думкам своїм, аби де небудь не прочути його! Вона здрігнулася вся, немов хтось ніж повернув у серці і инстинктово загорнулася щильніше в ротонду, немов ховаючи те одиноке серце далі від людських очей.

Перед ґанком дожидалася її карета. Вона сіла туди з сем'єю, і коні понесли славетну юбілярку широкими, соняшним сяєвом залитими, вулицями до найліпшого на все місто готелю— на цей день її власного храму, де вже давно зібралися жреці її вівтаря. Готель був далеко, аж на другому кінці міста. Їхати треба було не менше, як п'ятнадцять хвилин, отже поетесі здавалося, що ті хвилини летять, як у казці, й що вона не встигне стишити свого серця, не встигне розвіяти того враження, яке зробили на неї і люде, і пташка, і слово: комедія, що так необережно кинула доня.

— Одначе ти, серце, щось мало походиш на героїню дня,— зауважив їй чоловік.

— Сумно... важко на серці... жаль на людей... Напевне у кожного з тих людей, що зібралися шанувати мене, є хоч одна книга моїх віршів, десята частина тих людей знає напевне на пам'ять деякі з них, і все ж таки ніхто не зрозуміє, ніхто не повірить, як муки цього горобчика...

— Годі, годі, серце, ворогувати на людей... Другий поверх, холод такий... Ні, той горобчик—то таки справді примха твоя,— увірвав чоловік скаргу своєї жінки.

І ось вони всі в залі в готелі. Кришталем та сріблом заставлений стіл. Її посаджено на почесному місці. Ліворуч, праворуч од неї найславетніші гості. Ллється, шумує в шклянках вино. Гомін, веселощі, гострі, розумні словечка. Барвистим він-

ком оточили всі найславетніші квіти рідного краю юбілярку. Промови, експромти, адреси—всі перли людського розуму, генія кидають вони їй до ніг. Очі горять у всіх. Всі такі знервовані. «Свято» у всіх на устах. І тільки вона, сама поетеса, якось дивно поводиться, немов вона тут зовсім чужа. Ні слова не мовить, не гляне ні на кого—сидить уся бліда та змарніла, немов дуже слаба... Ллється вино... Що далі, то палкіш промови, гостріші експромти... все дужчає гомін... Чарка за чаркою зводиться вгору. Тост за тостом—і все во славу та за здоров'я її. Далі мовчати не можно. Всі очі звернулися до неї. Всі сподіваються слова—їй треба казати.

І звелася поетеса. Вмить усе стихло в залі. Вона піднесла чарку. Всі притаїли дух. Одначе вона щось не поспішається... Вона провела рукою по очах. Глибока зморшка лягла здовж чола. Груди її часто-часто здіймаються. Видко, як чарка тремтить у неї в руці... Тихо у залі... всі дожидають.

Але поетеса мовчки стоїть. Даремно напружує вона всю свою волю: слова не спадають на думку, серце, як скам'яніле, мовчить. «Я самотна»—стука по серцю, як краплі дощу по склу в осени. «Я самотна»—рветься з душі, як зітхання, як стогін, «Я самотна»!—хочеться їй крикнути так, щоб брязнули вікна і рознісся її жаль по землі.

Туманяться очі, вона зблідла ще дужче; рука не вдержить чарки. З неї ллється на білий настільник вино. Хоча б слово! Одним одно слово! Якийсь непевний настрій огортає всіх. Доня червоніє. Чоловік дивиться з жахом на неї. Дехто з сорому закрив вид руками. Дехто всміхається. Дехто з щирим жалем поглядає, лічить сиві пасми на її голові. Вже шепочуться... Пересуваються стільці. Хтось кашлянув. Вона все те не бачить, а почуває... На кожному нерві її відбиваються всіх почуття, муки, пекельні муки, шматують серце, а бажане слово не зривається з уст...

Нарешті таки, здається, зібралася з словами: звела свою голову.

Все вщухло знову в залі.

Підносить знов чарку:

— Панове! Я дякую вам...

І сіла на місце.

Загальний регіт розлігся б напевне по залі, коли б не так шкода було юбілярки, коли б не знаття, що її вже давно покинула муза, коли б не здалося всім ясним, що старість здолала всі сили поетеси і що два слова подяки,—то все, що зосталося на серці її про цей день.

Знову промови; знову бучні тости! Юбілярка своє слово сказала—стало всім вільніше, легше. З теми на тему, як метелики по квітах, перелітають оратори-гості. Юбілярку потроху забули, і вона рада з того.

Сонце схилилось на захід. Червоне, сердите воно поспішалось за хмару, щоб завтра свій гнів та досаду на землю вітром, або завірюхою, не то й дощем розігнать. Поетеса дивилась на його, і думала: «Сховається сонце — і горобчикові смерть!... Скільки людей тут! Коли б скинули всі свої червінці до купи, то збудували б напевне світові на диво палац. Коли б склали розум до розуму,—злетіли б до самого неба; коли б з'єднали силу фізичну—рознесли б по цеглині цей самий готель. Невже ж тільки доброї волі так мало, що не вистачило і на порятунок пташки однієї? Ні, то щось не так, щось не те... Я народилась у Бога калікою, не вмію мабуть читати в людському серці, через те й мені нема ніде співчуття. Тільки ж навіщо я й за для кого писала?

— Ось приніс якийсь добродій, звелів доручити вам,—надійшов до юбілярки лакей і подав їй білу глиняну вазку, міцно обмотану нитками.

Поетеса поставила вазку під стіл на коліна. Гості, захоплені цікавою темою, не звернули уваги ні на лакея, ні на вазку; доня давно вийшла з-за столу і, оточена молоддю, весело щебетала в дальньому кінці зали; чоловік забалакався з якимсь генералом; сусіда праворуч, трохи глухенький, повернувся спиною до неї, пильно прислухаючись до промови оратора, щоб причепитися до мови та й собі сказати живо скомпоновану промову. І тільки сусіда ліворуч позирав скоса на поетесу, дивуючись, як могла вона приняти під час свого юбілею невідомо від кого якісь черепки.

Нарешті вона росплутала нитку, підняла покришку... Вогнем понялися раптом очі її. Зморшки росправилися; стан виправився, немов якась сила скинула добрий десяток літ з плечей.

— Панове!—Звелась несподівано за-для всіх поетеса—я маю вам два слова сказати.

І в ту ж мить розлігся по залі її голос тепер чистий та гучний, як загартована сталь. І полилися блискучим струмком здавна затаєні на серці слова. Думка за думкою, образ за образом в пишних убраннях, заквітчані красною рифмою, перев'язані чистим, як паруси сонця, натхненням, сплітались у пишну гірлянду, роскішний вінок.

Ущухло все, не шелесне в залі. Всі слухають її, як пророчицю, дивуються силі натхнення, дивляться—не надивляться на горду постать її. Стемніло. Кришталь та срібло вже не сяють. Вино переграло, не шумує більше, але свято, свято велике почувається серцем, зала здається храмом Безсмертного Духа людського генія, і всі почувають на собі могутню силу його.

Поетеса стоїть. В руках глиняна вазка; до цієї вазки, як чиста весталка до своєї богині, промовляє вона. І ніколи ще вона так не казала, ніколи слово її не сягало так глибоко в серця людей. То була сповідь навстіж роскритого серця, то була сповідь кожної краплі крови.

— Цей горобчик—то дар серця серцю—перший дар для моєї душі. Я не знаю, хто приніс мені вазку і може довіку не побачу його; але я знаю: десь б'ється чієсь серце спільно з моїм, хтось бачить наскрізь мою душу, без слів розуміє волю її.

Я знаю, що я не самотна, і коли ввесь світ віджахнеться від мене, я все-ж таки задля рідного серця буду співати,—скінчила вона свою сповідь з певною вірою в свої сили і талант.

— Слава юбілярці!

— На многі літа тому рідному серцеві, що зуміло добути зпід попелу искру і запалити світильник їй—мовив чуло, з сльозами радости на очах славетний дідусь Ганько.

— На многі літа!—підхопили в один голос гості.

І в чарках запінилося свіже вино.

Л. Яновська.

УТОПІЯ в БЕЛЛЕТРИСТИЦІ.

Заголовок сеї розвідки, боюся, одразу може настроїти дуже скептично не одного з моїх читачів: „утопія та ще й беллетристична! Чи воно ж тепер пора гаяти час на утопії, коли життя владно вимагає будування позітивних, не утопічних ідеалів, та не так ідеалів, як реальних форм їх здійснення?“ Провидячи це, я гадаю, що краще одразу вмовитися про термінологію. Що таке утопія? В науковому значінні це—якась така теорія впорядкування громадського життя, що не має ніяких шансів на здійснення і через те їй „нема місця“ в реальному світі. В літературному значінні це—образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось позітивного, а часом і негативного ідеалу. Цей образ не конче мусить бути „утопічним“ в науковому значінні, навпаки, коли така літературна „утопія“ талановита або геніальна, то в ній завжди є хоч зерно чогось тривкого, здатного до життя, чогось такого, що доповняє наукову теорію, дає їй нову барву, або хоч новий відтінок. Беллетристична утопія есть, або, принаймі, повинна бути тим „барвистим деревом життя“, що помагає нам оцінити псіхологичну вартість „сірої теорії“ для часів прийдешніх.

Вже в найдавніших пам'ятниках людської творчости ми стріваємо елементи літературної утопії. Місце наукової теорії займала тоді прімітивна мораль і початкове звичаєве право, а на основі їх фантазія людська ткала визерунки бажаної прийдешности або вимареного, фантастичного минулого, зливаючи їх обох не раз в одну нероздільну фантасмагорію. Цікаво, що ці прімітивні „утопії“, раз укоренившись у людських головах, ніколи вже не зникали без сліду, тільки перетворювались, „модернізувались“, а все таки щось лишилось від них аж до самих новітніх наших часів—видно, людськості найтяжче забути свої мрії, либонь тяжче, ніж свою реальну історію... Справді, хиба ж не вживаємо ми таких

виразів, як, напр., „соціялістичний рай“? І не чудно нам, що слова й розуміння, такі далекі межи собою на просторах віків, єднаються раптом в одно речення без жадних переходів, так наче між прадавньою легендою про рай і новітньою теорією соціялізму єсть якийсь кревний з'язок. І всі головні атрібути стародавньої утопії живуть до сеї пори в нашій мові: „дерево життя“, „дерево пізнання добра і зла“, „цілюща й живуща вода“, і т. и.—все це не тілько силоміць вривається в нашу фразеологію, як тільки ми заговоримо на „утопічні“ теми, але й стає ще досі свідомо вибраним „мотивом“ для новітніх („модерністичних“) творів наших поетів, артистів, беллетристів. І псіхологична залежність наших новітніх авторів від сих стародавніх „аллегорій, метафор і символів“ далеко більша, ніж це на перший погляд здатись може. Тому варто нам уважно глянути і на ті неначе забуті, а все ж незабутні „утопії“ наших пращурів.

Найдавніший відомий нам тип утопії—це опис земного раю, що згодом подвоївся описом раю небесного, створеним „по образу і подобію“ попереднього (фантазія стародавніх людей взагалі мала нахил творити на небі дублікати всього того, що вона бачила на землі). Опис такий здебільшого служив рамкою картині минулого життя легендарних „перших людей“ і через те при читанні ми маємо ілюзію, ніби в легенді річ іде про щось минуле, так що може здатись з першого погляду, ніби тема про рай нічого спільного з утопією не має. Але ж давні люде уявляли собі, що той „утрачений рай“ не зник зо світу, а істнує таки десь, на землі чи на небі, і в їх часи, та й істнуватиме вічно. Думка їх не хотіла погодитися з тим, ніби рай той вже навіки втрачено для людей, і вона почала шукати його або на землі, в якійсь країні, що „тече молоком і медом“, або на небі, чи десь „на тім світі“, де „нема ні плачу, ні зітхання“. І в міру зросту людського інтелекту той міт про рай усе більше приймав форму ідеала прийдешнього, а не минулого життя людськости, вертався з неба на землю, зміняв свої барви і свій зміст, приймав сторонні, часом чужі його первістній концепції елементи, аж поки перетворився в новітню беллетристичну утопію, що дуже помалу визволилася зпід впливу свого стародавнього прототіпа і то більше формою, ніж основним змістом.

Найдавнішу літературну форму оповідання про рай маємо ми в давньому вавилонському записі про те, як перший чоловік Адапа їздив човном у сад, де жив найстарший бог, діставати якихсь овочів райських, що той найстарший бог йому обіцяв, але через обман, чи якесь насильство з боку якогось иншого бога не дістав тих овочів і вернувся додому без нічого. Оповідання це збереглося в уривках, до того ж не всі його уривки розібрані гаразд, і поки що його трудно аналізувати докладно критикові без спеціяльної освіти в напрямі археології та орієнталістики. Про те все ж можна добачити в ньому риси прімітивного світогляду і прімітивного ідеалу: рай, себ то гарний садок, є десь не дуже далеко від людських осель на землі, туди б можна й човном дістатись та набрати доброї садовини, якою живляться боги, коли б тільки ті заздрі боги не боронили людям свого поживку. Легко здумати, який вивод могли робити з такої „утопії“ прадавні її читачі (або слухачі): треба якось загодити заздрих богів, то може поталанить хоч кому небудь з нас дістатися в божий садок. Певне була у давніх вавілонян і якась легенда про те, як люде таки доступляли до божих дерев у саду божому, бо зберігся один дуже давній вавилонський малюнок, де чоловік та жінка сидять по обидва боки дерева з круглими овочами і простягають до нього руки, а позад жінки стоїть правцем гадюка. Чи не єсть це ілюстрація до якогось утраченого вавилонського оповідання про „гріхопадення“? Тоді це був би прототіп усім нам відомого біблійного оповідання про Адама та Еву. В цьому біблійному оповіданні, хоч воно записане багато пізніше від вавилонського, ми бачимо сливе такий самий прімітивний світогляд та ідеал. Ідеалом було: не знати нічого і не рівнятися з богами морально, щоб не втратити, або назад собі привернути раювання. Ідеал сей держався дуже довго і пережив навіть трансформацію земного раю в небесний і матеріяльного раювання в духовне, бо й для духовного раювання вважалося ще довго (та подекуди ще й досі) потрібним, щоб люде були „як діти“, „убогі духом“... В народніх же казках усіх народів ще й тепер живою сучасною мовою росповідається про всякі райські країни „в тридев'ятому царстві“, де „ріки з молока, а береги з кисілю“, або хати „книшеві, стріхи цибулеві“, де сади з золотими яблуками (часом чарівної сили), з жар-птицями, з усякими „напитками-наїдками“—

і всього того можна осягти або просто одвагою й силою або хитрими чарами. Ідеал і тут наївно-матеріялістичний, але до нього примішується якийсь новий елемент супроти прадавньої етики. Це власне думка про те, що всякий добробут людині перше треба здобути, що тільки пташки та гадюки дістаються у „вирій“ без праці й заслуг, а людям для того потрібно або розуму, або характеру, або сили. Коли ж якась инша сила одбірає чи руйнує людині так здобутий добробут, то сила та здебільшого лиха, а не добра—це якийсь змій, лихий чарівник, хижий гриф—і з нею треба „битись—не миритись“, щоб повернути собі незаслужено-втрачений рай. Тут право „супротивлення злому“ переноситься з богів і полубогів давніх космогонічних мітів на людей героїчної вдачі. Трапляється ще й инший мотив у таких утопічного характеру казках: лицарі, здобувши собі райське щастя по заслузі, втрачають його з своєї вини, тільки вина та не в бажанні знаття, а в якомусь гріху проти цноти лицарської (напр., цілування сонної дівчини проти її волі, надмірна жадність до скарбів і т. и.). Це нагадує давню перську легенду про втрачений рай, наскрізь переняту етичним дуалізмом, властивим маздейській релігії. Ормузд, бог добра, настановив царем в райській країні Аріані праведного Джіма, що служив йому вірою й правдою, але згодом той Джім провинився брехнею і тим допустив Арімана, бога зла, взяти силу над собою й над Аріаною. Різні перські легенди різно трактують далі цей сюжет: в одній—Джім гине від руки Аріманової, в другій—Ормузд таки ратує Джіма і ховає його від Арімана десь на край світа в обгороженому місці, що зведеся *Вар;* там і досі, каже легенда, живе Джім із своїм народом і нема там ні слабости, ні каліцтва, нічого негарного; нема сварки, ненависти, обману, вбожества; там світло особливе, там чудова птиця висвівує божий закон, там день довгий як рік і що сорок літ з кожної людської пари народжається нова пара людей. Инші легенди кажуть, що той замкнений од світу Вар одімкнеться в час остатньої боротьби Ормузда з Аріманом і Джім з своїм народом побиватиме слуг Аріманових. А коли прийде на світ Созіох, син чистої діви, то весь світ обернеться в рай, мертві оживуть і настане вічне, щасливе, праведне життя. Тоді, між иншим, людям не треба буде їжі і тіла їх не кидатимуть тіні.

Чисто літературні способи в усіх сих легендах однакові і належать неначе до однієї стадії літературного розвитку. Сюжет трактується поважно, епічним, об'єктивним стілем, без прикрас, росказується як щось абсолютно віри гідне й певне, у що читач повинен вірувати без критики, як вірували, можна думати, сами автори чи переказувачі.

Сей тон надає оповіданню художню правду: дійсне, *коли приняти раз,* що світом править, напр., справедливий Ормузд, то логичним здасться, що він не терпить брехні, атрібута влади Аріманової; коли ж рай залежить від Бога—владаря, то недивно, що владарь той не попускає непослуху і т. и. Псіхологія людей в сих легендах теж правдоподібна, коли пам'ятати, що це не індівідуальні образи і навіть не типи, а заступники людської породи взагалі: людині властиво хотіти їсти, вона цікава і ласа, завжди в більшій чи меншій мірі здатна до непослуху й брехні, хоч би мала за те рай утратити, і раю такого, для якого треба виповняти всі приписи нелюдської етики, їй не досягти ніколи, хиба що станеться чудо Боже і людина одмінить свою натуру.

Така була первістна *легендарна, теологична* утопія, що вилилася в формі *легенди.* Але з неї згодом народилась утопія *пророча, політична,* що приймала найбільше форму поетичної імпровізації. Вплив попередньої форми відбився на ній дуже сильно. Вона раз у раз входила в компроміси з утопією стародавнього типу, шукаючи собі оправдання в натяках на новітні ідеї, розсипаних по старосвітських легендах.

Ми бачили, як у стародавніх утопічних легендах про рай поруч з ідеєю про божу ласку чи неласку, що дає й одбірає людям рай, прокидалася ідея про людську самодіяльність, про те, що людина може той рай заслужити, або з власної провини втеряти, а нарешті—і це найголовніше для генези політичної утопії—людина може і сама *виборoти* собі щось, навіть проти волі якоїсь вищої надлюдської сили. Це був псіхологичний пункт виходу для початкової політичної утопії, а крім того мала вона собі, звісно, ще й реальний грунт у щоденних спостереженнях боротьби за істнування та в історичних спогадах, прикрашених фантазією до легендарного ступня. Так у єврейських авторів часів полону вавилонського релігійний ідеал земного раю з'єднався з політичним ідеалом незалежности від сусідів і державної сили. Надії на

легендарного ратівника грішного світа (подібного до перського Созіоха, грецького Геракла та инших визвольників-героїв) перенесені були на „нащадка з дому Давидового“ і династичні домагання злилися в одно з релігійною вірою. Тоді розвилась оріґінальна публіцистична поезія і відгуки її ми знаходимо навіть у християнській літературі (так званій апокаліптичній) в ті часи, коли вже не могло бути ніякої надії на реальне відновлення влади династії Давида. Найкращі пам'ятники давньої поетичної публіцистики ми маємо в біблійних книгах пророків (головно в книгах Ісаїї та Езекіїла, а з „менших пророків“ в Іоїла) і там стрічаємо утопічні мрії виражені з великою силою й красою. Форма пророчої утопії, як і взагалі пророчої поезії зовсім инша, ніж форма утопії—легенди. Замість епічно-спокійного тону, певного в безперечній для всіх правді того, що оповідається, замість простоти і навіть скупости легендарного стилю, ми знаходимо в пророків запал і завзятість, повний брак об'єктивности, нагромадження образів, порівняннів, докорів, погроз, обітниць, віщуваннів, жалю, надії, гніву—всі почуття, всі пристрасті людського серця відбились яскраво в тій огнистій ліріці. Автори пророчих книг вже неначе непевні в тому, що їм читачі й слухачі повірять на слово, раз у раз вони покликаються виразно на авторітет самого Бога, щоб додати ваги своїм словам; полемізують з авторами протилежного напряму, взиваючи їх „лжепророками“, лякають своїх читачів карами небесними за неймовірність, опановують їх уяву грізними образами „видив небесних“ „Божого суду“ над „нечестивими“. Навіть сама техніка фрази неначе вимірена свідомо на те, що теперь звуть суггестією (внушенням): кожний образ, кожна імперативна фраза повторяються двічі різними, але сінонімними виразами рівної сили і через те силоміць западають в пам'ять і заглушають голос критики в думці читача. Цю техніку стрічаємо ми, правда, подекуди і в окремих уривках легендарної поезії, але пророча поезія розвила і довела до крайности цю форму. В утопії пророчій зібрано було все, що могло переконати тодішнього громадянина в бажаности воріття Давидового царства. Всі елементи давньої легендарної утопії відновлялися тут з більшою силою (Ісаїя гл. 11, ст. 3—9 Езекіїл гл. 37). До сього додавались картини слави, могутности державної, і кари ворогам в стилі панегірістів — істориків (Ісаїя гл. 63,

ст. 1—6; Ісаїя гл. 61, ст. 6—7). Сами пророки либонь почували, що таке виключне становисько прийдешнього „Давидового царства“, яке вимарила їх буйна утопічна фантазія, треба чимсь оправдати. Часом вони кликали на поміч старий ідеал теократії, знов таки надавши йому нової сили й виразности аж до різкости (Ісаїя гл. 11, ст. 1—4; Міхей гл. 4, ст. 1—4). Але вже сам той ідеал теократичний шукав собі оправдання в той час, коли складались пророчі утопії. Самих нагадуваннів про кару і гнів Божий було мало,—об'яви вишньої сили навіть більші були у „нечестивих“ народів, непокірних богові Ізраеля, отже коли сильніші народи (Вавилоняне, Перси) мусіли вдаватись до етичних доказів, щоб оправдати своїх богів і їх слуг та „помазанників“ (як се видно, напр., з написів вавилонського царя Саргона, моабського царя Мези, перських царів Дарія, Кіра і инш.), то слабкому в дійсности народові еврейському треба було тим більше напірати на етичне покріплення свого політичного ідеалу. І пророки доказували, що Ягве тому мусить бути старший над усіма богами, бо він найсправедливіший, слуги його—слуги правди, а „помазанник“ його буде ідеалом „праведного“ монарха (Даніїл гл. 7, 1—14). Пророки запевняли, що в прийдешньому царстві Давидовім не буде вже кривди „вдовиці й сироті“, „вбогому й простому“, але, очевидно, само істнування вбожества серед леґендарно-багатого царства і поділ людей в тому „царстві правди“ на „простих“ і „вельможних“ утопісти пророчої епохи зовсім не вважали кривдою, їм навіть це на думку не спадало. Взагалі щастя громадське зникало перед силою держави, про нього спогадувалось тілько побіжно, для зміцнення доказу в разі потреби, і зараз же знов спускалось з уваги... В пророчій утопії ми бачимо такі катеґорії: свій народ, чужий народ; своя держава, чужа держава; свій бог, чужі боги. Ми бачимо там, правда, вже не тілько *людину взагалі*, як у прадавній леґенді, а два типи людей, різко протилежні: праведників і нечестивців, за те поміж ними ніяких ґрадацій, ніяких відтінків, всі праведники мають однакову псіхолоґію і відзнаки, так само і всі нечестивці подібні межи собою моральними прикметами. Ідейних конфліктів, боротьби чи хоч суперечок межи праведниками не має бути, їм одно сужено—щастя застою, як і в прадавній леґенді, тільки шлях до нього складніший, трудніший і—непевніший.

Християнська утопічна література перших віків до блаженного Августина не з'являє нічого орігінального з літературного боку супроти „старозавітної“ пророчої поезії. Ідейно вона значно відмінна тим, що національно-династичні домагання вступилися перед домаганнями одного релігійного напряму, що вже потроху перестав прив'язувати себе до якоїсь одної національности; національна виключність замінилась конфесійною виключностю, а „царство Боже на землі“ перетворилось у „царство Боже не від сього світу“. Але давня термінологія, давній пророчий способ вислову лишились без зміни: такі вирази, як „народ обранців“, „Ізраель“, „нащадок Давидовий“, „новий Єрусалим“, „Сіон“ і „дочка Сіону“, „Мессія“ і „син людський“—все це перенесено було цілком з пророчої поезії в поезію апокаліптичну. Апокаліптична утопія так само мало зрозуміла без утопії пророчої, як твір коментатора без твору орігінального автора. Через те ми не будемо тут спинятися довше на утопії апокаліптичній, щоб розглядати її з літературного боку, а тілько спогадаємо про ідейно-нові її елементи тоді, коли це потрібно буде для пояснення инших, справді літературно-нових утопічних творів дальшого часу.

Тут однак треба нам зазначити одно: „орігінальною“ пророчу поезію можна назвати, порівнюючи її з поезією легендарною та иншими стародавніми літературними формами, але це не значить, щоб власне та пророча поезія, яка заведена в біблійні книги, була орігінальною серед всеї сучасної їй політичної поезії давніх східніх народів. Ні, їй можна б знайти чимало паралелів (і при тім далеко давніших історічно) в пам'ятниках літератури всіх сучасних давнім евреям народів, а надто у вавилонян, в їх поетично-лірічних описах „остатніх часів“, коли бог Мардук „судитиме народи“, коли чвари громадські і незгоди родинні стануть „знаменням“ кінця світу грішного, а настання праведного царя дасть початок світові праведному. Але ми спинились тому на еврейській літературі сього розбору, що вона більше сістематизована, приступніша для теперішнього читача, що в ній найяскравіше, найсильніше виступають типічні риси. Ця типічність залежить певне від кращого літературного опрацювання Біблії, що редагувалася пильно на просторі кількох віків, та ще й від того виключного становища ізраельського народу, що мав особливу рацію і дозвілля

займатися політичною утопією—через недостачу реальної державної політики під час двох довгих полонів вавилонських.

Досі ми розглянули стародавні утопії позітивного типу. Але ці позітивні утопії мали собі pendant ще й в негативній формі, де описувалось, яке буде, або вже й єсть життя людей непокірних божій волі, об'явленій безпосередно або через божих пророків. В давніх легендах ця негативна утопія має в собі мало творчого і здебільшого зводиться на пессімістичні описи справжнього людського життя; антітезою рая, себ то якимсь ,,пеклом'' представляється просто наша питима земля і наше повсякчасне ,,грішне'' життя. Сих описів ми тута розбірати не будемо, бо їх властиве не можна назвати утопіями. Зазначимо тілько при сій нагоді орігінальне трактування теми про непослух в міті про Прометея, де як раз новітнє справжнє життя людське, навіть з усіма його злиднями та горем, виставляється раєм супроти того, яке було перед проступком Прометеєвим.

Описи пекла підземного, де мучаться душі грішників, хоча стрічаються часто в давній літературі, але мають уривчастий характер і не даються поєднати в одну цільну картину. Типічні елементи: суд „на тім світі" і відплата „кожному по ділам його" всякими муками дочасними або вічними. Найбільше розвила цю тему література християнська і то головно в середні віки (найтипічніше—Дантове „Пекло" в „Божественній Комедії"). В грецькій літературі муки пекельні і всякі инші кари людям від богів часто виставляються не як справедлива відплата за гріхи, а тільки як вираз заздрощів або мстивости з боку богів і через те грецькі легенди на ці теми займають зовсім осібне місце межи позітивною та негативною утопією.

Грецька легендарна література взагалі не мала такого великого нахилу, як орієнтальна, до пессімістичного трактування сучасности в порівнянні з минулим або прийдешнім. Життя в давній Елладі складалося вільніше, веселіше, ніж в давніх східних державах, прігнічених теократією та деспотією, хоч поети Еллади, сучасники великих пророків Ізраеля, не могли навіть марити про панування свого малого, поділеного на скілька царств і республік народу ,,над всіма народами землі", але вони високо цінили свій рідний край і не згожувались міняти його ні на який рай на сьому, чи на „тому" світі. Є типічне місце в Гомеровій

Одісеї, де герой її Одісей розмовляє з „тінями“ померших товаришів на порозі підземного світа „царства тінів“. Викликана і підживлена щедрою жертвою тінь Ахіллеса росповідає про легендарні „Асфоделонські луки“, де пробувають по смерти героїчні тіні в надгороду за славне (поет східній сказав би „праведне“) життя. Неначе й гарно на тих луках, і нема там ні хвороб, ні злиднів, ні горя, ні смерти, а все ж героїчна тінь лле сльози з своїх безтілесних очей, згадавши про покинутий світ наземний, і каже, що краще бути остатнім свинопасом між людьми живими, ніж славутньою тінню в царстві сумного Гадеса.

З сього оптимістичного відношення до життя і сучасної дійсности виникла у Греків ще одна така орігінальна форма легендарного трактування сюжета про райські краї на землі, якої ми не стрічаємо в прадавній східній літературі. Це власне виставляння сих країв не як чогось бажаного, а як такого, чого слід боятись, від чого, у всякім разі, варто сторонити людині, коли вона щиро любить свій рідний край і щиро бажає заховати свою людську гідність. Цею ідеєю пройнята ціла Одісея. Не раз герой її попадає в такі краї, де, здавалось би, варто лишитись на віки всякому, хто дбає про власну користь і догоду. Але не заздрі боги і не „гріховність“ його вдачі не дала йому зажити раю десь за морями, тілько власна воля і свідома любов до рідної країни привела його назад додому, в убогу і не дуже щасливу, але рідну його серцю й душі Ітаку.

Замість надій на переселення, на далеку прийдешність або на рай десь „на тім світі“ греки виховали ідею про те, що треба в себе дома, повсякчас і не одриваючись від клопотів щоденних, намагатися зміняти життя своє до кращого. Після утопії легендарної з'явилася утопія історична, що старалася вказати грекам якісь приклади гідні наслідування в історії та й в сучасности инших народів—не з тим, щоб греки мали переселятись у ті „ідеальні“ царства, а з тим, щоб вони переймали і пересажували на свій рідний грунт усе користне для себе. Не обходилося тут, звісно, без навмисної ідеалізації, через те в творах історика Ксенофонта і географа Геродота не можна знайти того, що тепер зветься науковою об'єктивністю. Хоча, по тодішньому стану науки, їх твори все таки можна вважати науковими і через те ми не будемо розбірати тута ні Кіропедії Ксенофонта, ні описів

Египту та „сторони щасливих Гіпербореїв“ Геродота, бо ті твори не належать, по нашому, до художньої утопії. З тої самої причини не зачіпатимем ми тут і римської історичньої утопії, напр., „Германії“ Тацита. Так само не належить до нашої теми утопія філософська і зв'язана з нею, хоч і вихована на легендарно-пророчій літературі, утопія релігійно-догматична.

Творець утопії філософської Платон не був з натури своєї беллетристом, хоча межи вченими критиками розпросторена думка, ніби він був „поетом в душі“. Його утопічні твори написані в формі діалогів (Тімей і Крітій), але в тих діалогах ми не бачимо ні художньої псіхології, хоч би такої прімітивної, як у прадавніх легендах, ні яскравих образів і палкого почуття, як у пророчій публіцистичній поезії. Темперамент діалогуючих людей у Платона не виявляється ніяк, діалоги його через те зовсім не нагадують, напр., драматичних діалогів великих грецьких драматургів, а скоріше скидаються на записи академічних діскусій. Нам зовсім невідомо, як уявляв собі Платон псіхологічні причини і наслідки того „ідеального“ громадського ладу, що він виложив у своїй Політейї та діалогах. Чи він гадав, що індівідуум погодиться без боротьби з таким ладом, де всяке індівідуальне почуття буде принесене без вагання в жертву громадським інтересам? Чи він думав, що громада під орудою „правителів-философів“ може так легко вправитися з непокірними індівідуумами, аж неварто про це й говорити? Можливо, що грек-республіканець, надто спартанського типу (хоч Платон був атенець, але мав сімпатії спартанські), і міг би свідомо пожертвувати свої особисті почуття для громадського добра, можливо, що ті почуття і не були в нього розвинені так, як у сучасних нам людей, але ж щоб він був зовсім позбавлений їх—це неймовірно.

Платон описує в своїх утопічних діалогах давні Атени такими, якими вони ніколи не були надає, їм ідеальні звичаї і закони, але опис його не має пластичности справжньої легенди; Платон ставить ідеалом своє рідне місто Атени, але живої любови до рідньої країни ми якось не чуємо в тій ідеалізації. Може це тільки давня еллінська традіція вимагала, щоб узято було за ідеал найславутніше місто Еллади? Платон поглубив цю традіцію згідно з вимогами своєї ідеалістичної філософії: його давні Атени—ідеальні тільки своїм громадським ладом, який, на думку Платона, єсть

найсправедливіший, але кліматичні умови, сума матеріяльного багатства і внішньої сили в них не тільки не надприродні, а навіть менші, ніж були в деяких сучасних Платонові державах, напр., у великих східніх деспотіях. Платон навмисне ставить супроти своїх, багатих едино „справедливістю“, „давніх Атен“ видуманий остров Атлантіду, наділену всіма багатствами матеріяльними і величезною внішньою владою,—і це не для того, щоб у тій утопічній Атлантіді сучасники його бачили ідеал, а навпаки, щоб показати марність таких грубих утопій супроти вищого ідеалу справедливости. В Платоновій утопії ми бачимо модель громадського *механізму,* але не бачимо *людини.* Ми знаємо, напр., що там нема приватної власности і через те ж нема ні вбогих, ні багатих, але як це відбивається на псіхічному складі тих ідеальних громадян, ми того зовсім не бачимо, та показування сього і не входило певне в заміри самого Платона.

Хоча беллетристична утопія XVII—XVIII в.в. взяла чимало теоретичних елементів від Платона так само, як новітня утопія ткала свої визерунки по основі взятій від учених еволюціоністів та теоретиків соціялізму, але Платон, так само як Дарвін або Спенсер, Маркс або Енгельс, не може підлягати літературній критиці, що має на увазі тілько так звану літературу красну. Про те спогадати про нього ми все таки мусіли з тих самих причин, з яких спогадували, напр., про чисто релігійні елементи в прімітивній утопії—без того незрозумілим було б таке чи инше трактування тем у прадавніх авторів. З цеї ж причини слід нам спогадати тут і про релігійно-догматичну утопію, що виникла з пророчої та апокаліптичної, тільки розвинула далі не художні, а теоретично-догматичні елементи тієї публіцистичної поезії.

Ми маємо на думці трактат Бл. Августина „Про Божу державу“ (De civitate Dei). В сьому трактаті ми стрічаємо головну ідею пророчої та апокаліптичної утопії: протилежність „царства праведних“ „царству нечестивих“. Тілько бл. Августин поширив цю ідею, надав їй величність абсолюта. Його „Божа держава“ не єсть ані легендарний „рай наземний“, ані „прийдешнє царство Мессії“ ‘пророчого видива, ані „небесний Єрусалим“ апокаліптичний, що спускається готовий, ідеально впорядкований, обмежований виразними розмірами, з неба на землю в слушний час обновлення всього світу, хоча Божа держава має в собі всі головні елементи сих

трьох утопій. По думці бл. Августина „Божа держава“ була, єсть і буде вічно, як на небі, так і на землі. Як у давніх Персів царство Ормузда істнувало без перерви поруч із царством Арімана на небі й на землі і перемогло його тільки в вічності, так у бл. Августина Божа держава завжди стоїть міцна і нерушима, не вважаючи на силу Сатани, князя світу сього. І вона не єсть абстрактною ідеєю, вона реальна: громадяне Божої держави можуть бути підданими Нерона, Діоклеціана, жити в страшні часи Аларіха й Аттіли, але вони не дізнають ні тиранії, ні злиднів лихоліття, бо їх душі, чи визволені, чи ні ще з темниці тіла, живуть праведним, чистим, вільним від гріха життям, єднаються в міцну, споєну дісціпліною віри, духовну державу, піддану одному вічному Владареві. Для них нема ні на сьому, ні на тому світі пекла, вони вічно в раю, бо страждання тіла їх не обходять, а гріх і спокуса не мають над ними влади,—так було зпредвіків і так буде вічно.

Ця утопія мала занадто широку й абсолютну ідею, щоб могла вилитись в якусь обмежовану художніми вимогами форму, образи, псіхологія і сила почуття відступають в тінь перед нерухомою, холодно-прозорою величчю догми. Щоб дати їй пластичність і барву, треба було ограничити її в часі і в просторі.

14 віків минуло від появлення на світ Платонових творів і більш десяти віків уплило після настання трактату бл. Августина, поки з'явився такий спадкоємець їх ідей, що спромігся не тільки розвити далі та обновити їх думки, але й дати думкам пластику й барви, чого так бракувало в утопіях мудрого елліна та величного духом африканця. Тим спадкоємцем був англієць Томас Мор, і його знакомита „Утопія“ передала не тільки свою назву, але й свою душу всім подібним творам наступних віків. А тим часом віки варварства, що наступили після загину античної культури, тьмарили людську думку, вертали її до прімітивного світогляду. Тільки фантазія росла й буяла, а думка спала або тяжко боролася з важкою зморою середньовічнього „мракобѣсія“. І знов творилися легенди на прадавній взірець, наївні казки про „тридев'яті царства“, про чарівні острови, де Феї (близькі родички давніх богинь та німф) держали у полоні коханих своїх лицарів; знов релігійно-публіцістична поезія жахала людей картинами пекла і Божого гніву та вабила описами раю та посмертних надгород...

Звісно, нарождалось і чимало нового в літературі вкупі з життям, тільки ми про те не будемо говорити, бо в тому напрямі, який ми досліжуємо тепер, література середньовічна не дала нічого грунтовно нового, ні грунтовно відмінного, тільки безліч деталів та поверховних покрас, але над тими немає потреби нам тута спинятися. Отже переходимо одразу до „Утопії“ Томаса Мора, що вважається початком беллетристичної утопії новітнього типу.

Саме слово „утопія“, що стоїть у заголовку Морового твору, значить „безмісцевість“, „не-країна“ (себ то край, що нігде не істнує, окрім фантазії автора), але Мор либонь навмисне описав її так, що вона багато чим нагадує Британські острови, а разом з тим поставив утопійське громадське життя в значну залежність од климатичних та географичних умов самого острова. Мор, як і Платон, писав свою утопію, маючи на увазі головно свій рідний край і народ, а не всю людськість, але це не пошкодило їх творам набути загально-людського значіння. А з чисто літературного погляду ця обмежованість Морового світогляду пішла навіть на користь беллетристичній вартості його твору. Вона дала йому змогу добрати *правдоподібну* форму своїй вигадці, таку правдоподібну, що, як відомо, не один із сучасників Мора щиро був упевнений в реальному істнуванні десь за морем чудової країни Утопії, дехто навіть збірався їхати туди місіонером. Власне через цю обмежованість ідеалу певним простором, Мор міг вдатися до особливо популярної за його часу форми подорожі. Адже то був час великих відкриттів,—подоріжжя Колумба, Васко-де-Гама, Америго Веспуччі привчили людей до віри в реальність усяких новознайдених предивних заморських країв і до описів далеко фантастичніших від Морової фантазії, розбудили надії на „новий світ“. Для Мора непотрібно було вдаватись до легенди, чи до поетичного, пророчого видива, чи до ідеалізації всім відомих сусідніх народів або рідної історії, чи знов до філософсько-догматичних схем. Він перейняв ідеї своїх попередників, розвинув їх, змінив їх згідно з досвідом своєї доби і дав їм живу беллетристичну оправу. Він умістив свою утопію не в минуле, як пророки, не в вічність, як бл. Августин, а в сучасність і засвідчив авторітетом живих, всім відомих діячів своєї епохи (Егідія, Еразма). Правдоподібність аж переходила в містіфікацію, але то

не перечило тодішнім літературним звичаям. Правда, і в його „Утопії“ є чимало неперетвореного матеріялу, частенько скидається вона на важко скомпонований трактат з розумуванням схоластичного характеру—форма красної прози була мало вироблена в ті часи і їй ледве признавано самостійне значіння—алеж є там і такі живі малюнки, що становлять Томаса Мора нарівні з найкращими беллетристами новітньої доби [1]). Можна думати, що „Утопія“ здобула собі одразу славу не так справедливістю своєї провідної ідеї, як чисто беллетристичною правдоподібністю викладу. Практичні проби наслідування прінціпів початкового соціялізму, виложеного в „Утопії“, з'явилися аж нехутко, більш як через два століття, а тим часом слава Морова стала всесвітньою ще за його життя і зберігала від забуття ту ідею, якій тільки згодом сужено було стати на чільному місці в бойовиську людських змаганнів. Томас Мор більше послужив своїй ідеї там, де він писав як чистий беллетрист, ніж там, де він забував про картини й почуття та вдавався в сухі й холодні розумування,—як би тільки самі вони збереглися до нашого часу від усієї „Утопії“, то твір цей знали б певне тільки самі бібліографи. Цікаво, що такі невдатні з літературного погляду уступи відносяться до найменше вдатних пунктів теорії Томаса Мора, напр., до його поглядів на право карне і межинароднє, а найяскравіші беллетристичні сторінки ілюструють власне найглибші його ідеї, напр., про знищення товарного виробництва, скасування грошових знаків, врівноцінення вартости праці, колективістичний громадський устрій і т. и. Томас Мор не тільки в тому пішов далі ніж Платон (залежність свою від Платона Мор сам признає), що поставив свій колективістичний ідеал на демократичний ґрунт (у Платона ж тільки два „вищі“ стани, філософи та вояки, мають жити „справедливим“ громадським життям), але ще й те нове йому додав, що пояснив псіхологично, чому справедливіший лад має бути справді щасливішим і для громади і для одиниці. Це пояснення вдалося йому досить добре, може власне тому, що воно приложено до *одного* народу з

---

[1]) З браку місця не наводимо тута доказів у цітатах, а відсилаємо цікавих на це читачів, що не знають англійської або латинської мови, до россійського перекладу „Утопії“ в книзі д. Тарле „Общественныя воззрѣнія Томаса Мора“ (Птб. 1901).

певним темпераментом — справді, коли б усі народи були такої вдачі, яку надав Мор своїм утопійцям, то певне утопійський лад здавався б їм і найсправедливішим і найвигоднішим. Але ж недарма навіть фіктівні сусіди утопійців не всі перейняли той лад— видно не всім він приходився в пору. Як у бл. Августина Божа держава істнує поруч із грішною державою, так у Мора Утопія живе поруч з иншими народами і не завжди навіть має на їх вплив. Мор поясняє це просто їх історичньою відсталістю, але від чого походила та відсталість, це зостається темним. Взагалі Мор лишив своїм спадкоємцям ідейним чимало визначених але й досі нерозрішених ділем ідейного та й чисто літературного характеру.

„Утопія“ Томаса Мора викликала чимало наслідуваннів, більше і менше близьких до взірця, але всі вони, як що й мали часами успіх, то дуже нетривкий. Здебільшого утопісти XVII і XVIII вв. не дорівнювали літературним таланом своєму славному товаришеві з XVI в., а крім того й не вміли добрати відповідної форми своїм ідеям. Кампанелла, Френсіс Бекон, Верас (XVII в.) навіть зробили крок назад в порівнянні з Т. Мором. Кампанелла зовсім одірвав свою утопію від живої сучасности; Бекон невдатно прийняв за позітивний ідеал те, що вже й Платонові здавалось занадто грубим, і навіть назвав свою утопію „Новою Атлантідою“ (немов для повної аналогії „Нова Атлантіда“ лишилась нескінченою так, як і відповідний діалог Платоновий); Верас так рабсько наслідує Т. Мора, що навіть його добрі прикмети обертає в вади: що було правдоподібним і цікавим в епоху великих відкриттів, те в кінці XVII в. вже нікого не впевняло і навіть не бавило, бо „нові краї“ встигли вже зрадити европейські надії на них.

З письменників XVII в. один тілько Свіфт орігінально покористувався формою, наслідованою з „Утопії“. Його „Подоріжжя Гуллівера“ можна б назвати „Перелицьованою Утопією“,—там Свіфт довів ad absurdum звички, погляди, громадський устрій та ідеали сучасної йому доби. З властивою йому безпощадністю Свіфт розвинув у своєму творі мотив, покладений в основу першої частини „Утопії“—власне критику істнуючого ладу,—але мотив другої частини „Утопії“—ідеал можливої прийдешности—Свіфт навмисне спотворив: він намалював образ щасливого життя, але не для людей, а—для коней. Люде ввижались йому або лукавими і дрібнодушними пігмеями, або велитами тілько тілом, а не духом, або

запамороченими теоретиками, що марять без поезії і навіть хист обертають в педантство, або, нарешті, прирожденними рабами, паріями природи. І він поставив паном над ними—коня, їх звиклого раба. Се нагадує прокляття суворого ізраельського пророка: „ви будете рабами рабів ваших“. Але Свіфт переважив своїм понурим генієм усіх пессімістів пророчої доби. Він навіть не ділив людей на „праведних“ і „нечестивих“, не дав нікому „вратуватись“ ні в Божій державі, ні навіть на фантастичному острові—всіх засудив на ганьбу і неславу, такий був „моністичний“ погляд його на людську природу. Сьому була, крім суб'єктивної псіхологичної, ще й об'єктивна історична причина. Справді, коли хто вважав сучасний Свіфтові громадський і політичний устрій незмінним, властивим самій природі людській, (а се ж був найбільш розпростореный погляд тоді), то на які ж перспективи міг він показати такій нещасній людськості? Свіфт, може й несвідомо, остеріг людей від небезпечного консерватизму: він показав усю гидоту й жах застою, рабської культури, дрібного, позбавленого ідеалів, повного безглуздого егоїзму життя. Він, правда, не показав ніякого виходу з сього для людей, але хто не хотів затхнутись у важкому чаду, той мусів сам шукати виходу, надто, коли вірив правдивості Свіфтової страшної картини. А правдивість була чимала і була вона не в реальності образів, а в вірному відношенню межи сімволізованими елементами дійсности.

Утопісти XVIII в. почали шукати того виходу і знов пішли шляхом Т. Мора. Але нічого справді нового супроти Мора вони зробити не здолали. Навіть форма лишилась та сама: подоріж у невідомі заморські сторони, в яких панує комуністичний рай, протилежний европейському антікомуністичному пеклові. Моралізаторський тон ще більш переважає, ніж в утопії Мора; в сатирі на сучасність нема й сліду живих побутових елементів, що так скрашають вступну частину „Утопії“ XVI в., ідеалізація холодна, абстрактна, позбавлена поезії. Твори беллетристичні з такими прикметами звичайне забуваються хутко. Дійсне, беллетристичні утопії XVIII в., навіть таких знакомитих авторів, як Фонтенель, забуті до того, що либонь від самого XVIII в. не виходили другим виданням. Ті самі автори прославлялись не раз по заслузі як історики, філософи, учені і навіть беллетрісти, через те трудно з'ясувати невдалість їх утопій браком літературного талану, а скоріш

неясностю і відірваностю від життя їх ідеалів. Навіть псевдо-класичні автори творили часом живі типи та сцени, коли їм траплялося знаходити справді близькі аналогії між якимись подіями давніх часів і сучасного їм, авторам, життя (хоч би тільки самих „вищих“ станів),—тоді з'являлися живі барви, форми, перспектива, бо вже була жива „натура“ перед очима. Сього бракувало утопістам. Стоячи на старому шляху поділу людськости на „овчищ і козлищ“, вони заселяли свої ідеальні острови самими праведниками, а нашому неїдеальному світові лишали самих грішників, і ділив ті два світа безмежний океан порожнечі та роспачу, і даремне добрі утопісти намагалися загатити його бучними фразами без змісту та моральними розумуваннями без зв'язку з життям. Недарма один з утопістів XVIII в. Мореллі назвав свою утопію „Погибель плавучих островів“ (Le naufrage des îles flottantes)—справді, такі плавучі, хисткі та нетривкі „острови“ мусили загинути серед хвиль критичної думки віку раціоналізму, від подиху близької бурі революції, що вже от-от мала здійнятись...

Перша утопія XIX в. належить фур'єристові Кабе. Літературна її техніка зовсім та сама, що й у XVIII в.—знов таки подоріж у невідомі краї („Le voyage en Icarie“ вона зветься), знову брак художнього та й логичного зв'язку між ідеальною громадою та реальною сучасностю, знов нерухомість і жорсткість в описах безхмарно-щасливої громади, позбавленої історії в минулому і в новітньому житті. „Ікарія“ Кабе немов з неба впала, готова та ідеально вряжена, як той Новий Ерусалим в Апокаліпсісі. Як що ця книжка зробила чимало враження в свій час, то це ніяк не своєю художньою вартістю, а тільки тим, що вона вперше подала в приступній для широкої публіки формі виклад ідей Фур'є та Сен-Сімона. Але ж ця хоч приступна, та мало принадна форма врешті, як це завжди в таких випадках буває, пошкодила й самим тим ідеям, які мала пропагувати, бо дала привід до всяких пародій збоку талановитих антісоціялістів—нетрудно ж їм було і висміяти нову, ще ледве зформовану ідею, коли її вбрано було в таку незграбну одежу. Нам здається, що власне „популярізатори“ типу Кабе чимало винні з того, що ідеологія Фур'є та Сен-Сімона заглохла на кільки десятиліттів і не вабила до себе талановитих беллетрістів (Анфантена, Вейтлінга, Овена

та инших „утопістів“ початкової доби новітнього соціялізму ми до беллетрістів не рахуємо і тому не маємо їх тута розбірати).

1859 року вийшов у Франції типічний для того „ніякого“ часу утопічний роман Еміля Сувестра „Світ, такий, яким він буде“ (Le monde tel qu'il sera). Це утопія пессімістична. Сувестр, як і Свіфт, не бачить ніякого виходу для людськости і то не тільки в просторі, як у Свіфта, але і в часі. Сувестр уже втратив остатню надію на „невідомі острови“ і не мав до їх навіть художнього інтересу. Це змусило його знайти иншу форму для утопічної подорожі (без подорожі він все таки не зважився обійтись). „Дух часу“ повіз героїв—молоде подружжя—на автомобілі у XX вік навколо всього цівілізованого світу. Герої побачили нові центри цівілізації—Таїті та Цейлон—і здичавілу від політичних катастроф Європу. Технічний прогрес у нових центрах розвився надзвичайно (хоча уява автора не йде понад паровий мотор, механічний автомат та аеростат), торговля й промисли стали незмірно високо, політична сістема обернула весь світ у всесвітню федерацію торгово-промислових спілок,—але гніт капіталу над працею ще збільшився, реклама, шахрайство, кар'єрізм і безпрінціпність досягли Геркулесових стовпів, безправ'я трудящих стало безнадійним. Остатні цноти, які ще жили в XIX в., зникли геть і от—серед всесвітньої оргії безсоромних, певних своєї сили плутократів загремів голос з неба вістю про новий потоп, що має очистити землю від людського грішного кодла, щоб мали посісти її якісь нові, кращі створіння.

Якби Сувестр мав Свіфтів талан, він міг би створити з сього всього справді повну жаху картину—матер'ял у нього на це був. Адже близько того часу Байрон і Гейне вміли з менше багатого матер'ялу витворити образи грізно-імпозантні. З наукової гіпотези про поступове зменшення соняшної енергії Байрон зробив апокаліптичне видиво смерти сонця і взаємного пожирання остатніх людей коло остатнього багаття на голій і мертвій землі. Гейне, під впливом особистих прикростів і дрібної політичної боротьби, дав нестерпуче-реальну примару огидливих підземних таємниць смерти і трагичну картину погибелі ясного генія поезії від потворних гномів серед світової катастрофи. Байрон і Гейне трактували свою тему як поети—дали настрій, загальний колоріт і художній сімвол близький до галюцінації своєю реальностю типічних

деталів. Сувестр узявся до своєї теми—як фел'єтоніст і написав карікатуру на кілька сот сторінок тісного друку. Він не мав сумної одваги Свіфта, щоб сказати своїм сучасникам просто: нема вам надії! Ні, він нишком кивав назад, на „добрі давні часи",— „вернітесь, мовляв, туди, там ваш ратунок"! Але як же могли вернутись туди його читачі, коли навіть його цнотливий герой (що, як каже автор, начитався Фур'є і Бабефа) кинувся назустріч потопові, а все ж не міг, хоч і як бажав, вернутися за сто літ назад?...

По-при всіх своїх чималих вадах роман Сувестра вніс таки дещо нове в утопічну літературу. Сувестр перший (скілько ми могли прослідити) поставив утопічний сюжет на еволюційний грунт,—він виразно показав, як тісно і логично-нерозривно з'язаний той „прийдешній" громадський лад з еволюцією тих його початків, які можна було бачити в першій половині XIX ст. Правда, вже й у Мора були якісь натяки на історичне пояснення утопійського ладу, але ж це було тілько геніально та все таки невиразне пречуття еволюційної теорії і більшого ми, звісно, від письменника XVI в. ні вимагати, ні сподіватись не можемо. Сувестр писав свій роман уже в такий час, коли теорія еволюції міцно запанувала в науці та роспросторювала свій вплив і на „широку публіку". Спущені з неба, закинуті за море, почеплені на хмарах райські краї вже нікого не інтересували серйозно, як не інтересувало ніщо, вирване хоч би силою фантазії з великого і величного ланцюга еволюції. „Дух часу" наложив свою печать не тілько на героїв Сувестра, але й на самого автора. То був дух аналізу, направленого теорією еволюції, але ще не досить сміливого, не досить вільного від усяких пережитків недавнього минулого. В беллетристиці то був час, коли старий романтизм уже вмірав, а молодий натуралізм ще не сказав рішучого слова, коли давні ідеали поблідли, а нові ледве мріли в непевній далині і над ідейним життям панувала немов якась „біла ніч".

Леся Українка.

Кінець буде.

ДВА БІЛОРУСЬКІ ПОЕТИ.

Найближчий до українців з слав'янських народів і мовою, і містом, де живе,—народ білоруський. Живуть білоруси, як показали філологичні розвідки Карського, у північній частині Чернігівської губернії, у Могилевській, Смоленській, Вітебській, Віленській, Мінській і Гродненській, захоплюючи ще й малі частини Орловської, Калужської, Ковенської і Сувалкської губ. Говірки поліщуків, що живуть по-над Прип'яттю і в Чернігівщині по дослідам Карського наближаються до північних говірок української мови, орловські, смоленські й калужські—до московської, а гродненські, сувалкські та віленські—до польської мови; але один фонетичний, етимологичний і сінтаксичний стрій мови виділяє народ цей і від москалів і від українців. Що до віри, між їми є й православні, й католики, і уніяти, яких признають то православними, то католиками. Через це як почали тепер видавати білоруські букварі та перші читанки, то й прийшлося друкувати їх і латинськими, і россійськими літерами [1]). Правила правопису ще не дуже через те встановилися; але не про це ми хочемо говорити, а про те, що встигли письменники білоруські сказати про край і народ свій, коли крім народніх пісень та казок почали виявляти рідною мовою свої суб'єктивні почуття й думки про громадські ідеали.

Не треба мабуть поясняти, що народню білоруську мову вживають самі мужики, бо коли хтось з білорусів зробиться па-

---

[1]) От напр. які вийшли книжечки під загальним гаслом: „Загляне сонцэ и у нашэ ваконцэ“: Biełarúski lementár, ábo piérszaja nawúka czytánnia. Piciarburh. 1906. Беларуски лементáр, áбо пéршая навука читáння. Пецярбург. 1906. Pierszaje czytannie dla dzietak biełarusoŭ. Pieciarburh. 1906. Є книжечки, які для згуків ж, ч, ш, є вживають чеські або хорватські букви z, c, s, є з дашками над їми.

ном, то він уже розмовляє або по-польському, або по-московському. З того зрозуміло, що письменники, які пишуть по-білоруському, мають щиро-демократичні переконання і можуть висловляти думки тільки демократичних напрямків. З ціх письменників ми візьмемо на зразок вірші двох білоруських поетів—Лучини та Бурачка, та їхніми словами (написаними нашим правописом) перекажемо хоч де-що про край та народ білоруський.

Край цей що до природніх своїх сил—може найбідніший з усіх країв европейської Россії, але білорус кохає свою рідну „зямліцу“ і не хоче її кидати, бо звик і до тих білих пісків, які вітер переносить з місця на місце, вириваючи „вйдми“, або „видуї“, і до тих болот, на яких ростуть сосни та вільхи. Звик він і до хат своїх з дерева, брудних та гнилих, хоч і нарікають на це його поети.

Янка Лучина, „песняр беларускі“, що дав уже своєму народові цілу „Вязанку“ віршів (дійсне ймення його—Іван Неслуховський) так вітає свою „старòнку“:

Ти нам раскінулась лесам, балòтамі,
Видмай пящáнаю, неураджайнаю,
Маці зямліца! І умалòтамі
Хлеба над мерку ня даш звичайную.
А син твой! беднай адзет сермягай,
З лика пляцьóние лáпці абувши,
Єдзе драбінамі, ці калимáгаю
Каньом, што цягне якби заснувши.
Всьо в табе бедна. Чáста заплáче
Мужик арáти, дзеля злой долі
Цяжка працуючи. Йон же аднáче
С табой растáцца ня жде нікòлі.
І непригляднную хáту з пажиткамі
І поле скупóе, виган без паши
Ми, апранувшися старимі сьвіткамі
Любім і ценім—бо яни нáши!

А хатки, в яких живуть білоруси, яких за недостатками не мають змоги перебудовувати, а тільки підпірають кілками, щоб вони не завалилися, другий поет, Мацей Бурачок, так описує:

А кінь вóкам на хáту маю:
І цяче́ і гніе і кривáя,
І в сяредзіні гной і стаіць на гнаю,
І дзівлюся я сам, як тривáе!

Не вважаючи, що й хата—крива та гнила, а земля не родить, білорус „тяжко працює“ над тією неврожайною землею: як показує перепис 1897 року, поміж усіма сусідами своїми він—найзавзятіший хлібороб. Коли полічити по числах тієї переписі, скільки людей ходить коло сільського господарства у сусідніх з білорусами народів, то й вийде, що на 100 чоловік живуть з сільського господарства (хліборобства, бжільництва, рибальства, охоти то що) у білорусів—91 чоловік, в українців—88, у великоросів—71, у ляхів—63, а у жидів—тільки 4 на сто.

А чи легко господарювати при тих політичних обставинах життя, які насіли на плечі білорусу? У Бурачка в його „Дудці беларускай“ є оповідання „Як правди шукаюць“ за запомогою усіх тих інститутів і начальства, якого він і перелічить, наче звізд на небі, не береться:

„Пасрéднік і вóласьць, синóд і санáти
Присутства і вòкруг, упрáви, палáти
А найбòльш міравих, участкòвих і зьездав,
Што в пòлі камення, што гведав!“

Іхав, каже, хтось у Вільну та по дорозі трапилося йому побачити, як міст провалився, і мертве тіло, що лежало край дороги, і як собака напав на якусь жінку, та ще як хтось втопився, та десь коня вкрали,—і прийшлося йому ходити по судах за свідка:

„Як я став па павестках хадзиць ад Каляд
Дик асевся як раз як Пакрòва билá!..
І ня сеяв, ня жав, ня касів сянажáць
У арéнду аддав, бо ня мог дадзяржáць;
І што мев, то прадáв, пераев,
Па судáх агалев,—як шесьць рáзи згарев;
І в казе адсядзев нядзель шесьць
За няявку плацiв мòжа трейчи і штраф“... і т. д.

І Лучина не мало подає таких віршів, у яких не чиновні вже люде, а „каршуні“ (шуліки) обдирають той бідолашний простий народ, по якому болить його серце. Гарно у Лучини переказано з Кондратовича, як три сини старшини ходили: два—у чужі землі, а один—на Вкраїну додивлятися порядків, щоб кому-небудь з їх стати замість батька старшиною. Перших два, повернувшися, гудили і вбрання народне білоруське, і танці, а третій приніс з

України пшениці, щоб спробувати, чи не виспіє вона й у їх стороні. Цей останній так росказує:

„Пекна, каже, Україна:
Там цяплее сьвеціць сонце,
Як кінь вокам—всьо равніна,
Степ на всей зальог старонце.
Добра там, а толькі—нуди
Па радной зямліци нашай.
Нашу вьоску снів я всюди
З ляском, з речкай, з полем, з пашай!“

Про врожаї на Вкраїні він росказує з запалом, що там оруть волами, а „калосья—якби пуги“, а усе ж таки рідний край йому миліший. Батько його радив громаді взяти за старшину цього сина, а не тих двох, що висміювали, вернувшися з німців та чехів, і звичаї й одежу білоруську, бо, каже:

„Хто нам звичай чи ігрище
На пасьмешище падиме,
Што ж з яго край родни зище?
Што з пустой каліти вине“?

З тих виписок, які ми поробили, видно, як щиро і міцно „песнярі“ білоруські, як каже Лучина, з своїм народом „зкути“; а як пісня складається у їх, про те Лучина так висловлюється:

„Мне гаворицъ вьоска [1]), хата,
Мне гаворицъ серца брата.
Рад збіраю, што пачую,
У грудзі свайой нашу я,
Аж як травка на кургане
Яно взийдзе—песьняй стане.

Дай Боже, щоб і більше набіралися білоруські поети того, що говорить їм серце меншого брата і виливали в піснях своїх, чого теє серце бажає. Що найдорожче у коротких піснях і у довших віршованих оповіданнях Лучини та Бурачка,—це чисто народній спосіб викладати прогресівні думки і критично відноситися з гумором до непорядків політичного ладу нашого і виливати бажання просвіти й добробуту свойому народові. Чи мовиться про безпашпортного, незаписаного навіть у метричні книги,

---

[1]) Вьоска—хутір чи село маленьке.

якого тягають по тюрмах, чи про суд окружний, де судять чоловіка, (що десь у лісі почав гнати горілку)—

„А сказаць би за што?—За свайо за дабро:
Чалавек захацев зрабіць водкі з вядро;
Што за навда яму, каб йон свету ня знав,
Ці Пантурка зьев блін, ці гарелкі нагнав?“—

усюди й логика, й псіхологія поета—чисто народня, яка ніяк не може зрозуміти, нащо здалися тиї пашпорти, акцизи? Тая ж псіхологія проста, коли Бурачок переказує, як під Івана Купала йдуть за скарбом туди, де папороть зацвіте, або як він був у пеклі і що там бачив. Виклади ці нагадують простоту Енеїди Котляревського, або переказ Пушкіна про „Рибалку та золоту рибку“, і з того ми бачимо, що як Бурачок, так і Лучина справжні поети свого народу. Та й инші письменники білоруські, не поети, що видають переклади з польської мови (напр. Wiedźma, Ianka muzykant) і популярні книжечки („Што такое свабода“, то-що) держаться у своїх писаннях простої не закрутної мови народньої. А це—найкраща ознака того, що коли з'явиться спроможність вільно видавати книжки білоруськи і вчитися по школах рідною мовою, то ми побачимо поміж інтелігенцією білоруською не мало письменників, що понесуть світ науки і знання у той бідний край, де ворожки та шептухи, як то показують оповідання білоруські, мають ще велику силу і калічать людей.

Побажаймо ж і ми, щоб скоріше настали часи справжньої волі для білоруської мови і щоб скоріше заглянуло сонце й у їхнє віконце.

А. Русов.

СИН.

— Ох, ох,—змерзла, сину... А тут ще й у грудях кленить, голову палить... Як би не за вітром, так хоч лягай... Добре, що з тобою оце стрілася на дорозі,—все веселіше йти... Поки ще доплентаєшся до того земського... Десять верстов од села до города,—може верстов зо три вже увійшли? Добре, хоч дорога накочена,—не грузнеш у снігу... Ой, вітер же який,—так і жене в спину!..

Вигодувала синочка на лихо, на гріх великий!... Плачу тепер на його, та плачу й на себе: годувала, та... та не навчила...

Не йди, сину, так швидко, а то останусь... Старе за молодим не підбіжить... Чи ти, сину, один у батька, в матері? Ні? А в мене він одинець,—померли старшенькі—одинець та й сирітка. Од батька зостався невеличким, годочків так із шість було йому. Так я й... зробила чоловіком його...

А воно ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну сказано ж тобі, таке розумне. Назбірає трісочок оце, та й майструє хатку, чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечення наставить... Та ще таке ж було: найде жучка оце та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке ж то воно й було розумне!...

А то якось квасолю полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе. Принесло та й питає: „Мамо, що оце?“—„Хрущ“,—кажу.—„А нащо ж, каже, й хрущі є? хиба й хрущам жить треба?“—„Чого,— кажу, то тільки людям треба“.—„А він не кусається?“—„Ні“, кажу.—„А чого він лізе ось?“—„Ноги є“, кажу.—„А як би не було ніг, чи поліз би?“—„Повиривай, кажу, то й побачиш“. Так таки просто й кажу: „повиривай!“—„А хиба ж, каже, можна?“—„А чому ж?“ кажу.—„А в його ж не болітиме?“—„Та чого там“, кажу. Так він узяв, ма-

тінко, та й вирива йому по лапці, та й вирива по лапці... Вирива та: „Мамо, як ось він пручається, чого він пручається?“—„Попобий“, кажу. Так він об землю його, та ломачкою, ломачкою: „Не пручайсь, не пручайсь!“ каже. А то приносить гніздечко якось і голоцюцьки: „Що оце, мамо?“—„То, кажу, птичачі діти такі“. Він на гніздечко: „А це птичача хата така?“—„Еге“, кажу. „А хиба, каже, й птички як люди, що й хата й діти?“—„О, кажу, що до людей прирівняв!“—„А нащо ж, каже, вони?“—„Грайсь, кажу, то на те“. Так він узяв, та й моня їх, та й моня, поки й здряпнув якось шкурку; здряпнув та: „Мамо, ось кров... можна спускать кров?“—„А чому ж?“ кажу. Так він, не довго думавши, давай і зовсім здряпувать шкурку їм, а далі мало цього, та давай ще й крильця одривать. А я дивлюсь та... оскиряюсь тільки. Оце так, думаю,—до смаку іграшечка. А вони ж, сердешні, пікають уже, пікають, та так уже страдно ротками зіхають, а птичка... і Господи!.. літа вже, літа, бідненька, кричить уже, кричить, зовсім людина, тільки що не вимовить: „О, рятуйте ж мене, рятуйте, о, діточки ж мої, діточки!...“ Боже мій, які то вже муки!... Як здумаю, так аж!... А тоді—і де те серце було, і де той і розум був!... і не подумаю було, що й воно ж од Бога, що й воно ж, як людина,—жить хоче... Байдуже було! Ото аби Андрійко вдовольнений був. Чи знала ж я, до чого доводить довільність така? Не знала... тепер тільки й узнала, сину: що яка ж то дитина була золота, та на яку я стежку звела її!... Боже мій, Боже мій!... Так він ото таким же зробився, таким зробився, що годі вже хаток строїть, та жучків голубить, а давай ото... мучить, де що попав... і вже не питаючись мене... І до того дійшов, серденько, що прибіга якось з улиці веселий такий: „Мамо, мамо, а ми оце грались, так я Гнаткові Василевому землі напхав у рот... пхаю, а він: ве, ве, та чмих, чмих! Так я взяв та ще й кров спустив йому: вдарив по носові, а вона: кап-кап“... А я й то ще так благенько: „Нащо ж ти, кажу моя дитино, робиш таке?“ А він: „А як мені гарно так?“—„Гарно?... От мій синочок... гляди ж, кажу, щоб тобі хто не зробив такого“. Та й глажу по головці його... Ну, сказано ж, дурна: що ти йому, думаю, дитина... он йому гарно так... І матінко!...

Та так і в усячині... Побачив дівчину Омельчукову на грядках, на їх і грядках,—а вони поруч з нашими. Побачив, та так ні з якої речі та й давай шпурлять грудки на неї, та й давай шпурлять. Та ж на втікача, а він за нею, а він за нею... Та збіг на грядки, на їх же таки, та ще й соняшники ламать давай, ріпу валять... А я усе це й бачу: дивлюсь, дивлюсь із хлівця та осміхаюсь тільки. „Оце ж то йому в моду“, думаю, та й тому ще радію: „от синок, думаю, в мене... не боязький“. А Омельчуків дома не було, на жнивах саме, а я ще й у спору була з ними.—„Хай!“ думаю. Так він гнавсь, гнавсь, та й збіг на огірки їм, та й топче їх, а далі нахиливсь, вирвав зо два—біжить назад. Прибіг, показує: „Дивіться, мамо, ось вирвав“.—„Нащо ж ти, кажу, вирвав, моя дитино?“—„А так, коритце зроблю, макітерку“. Я й нічого. „Хай грається, думаю, на здоров'ячко“! Коли ось, трохи згодом, біжить знов з огірочками. А я тільки й того: „Гляди ж, кажу, не піймайся хоч!“

Так він ще й красти почав—у садочках. Побіжить оце до кого та й збива яблука, або груші. А хоч би, сказав, своїх не було, а то ж і свої були... Е, так своїх ні, мало займе коли: „Мені он до чужих, каже, бігать гарно“. А я й думаю: „От де хазяїн буде,—берегтиме свого... і не лінивий буде. Спаси тебе, думаю, Мати Божа, Цариця Небесна, щоб ти живий тільки... Що, Боже, лучче б... лучче б я була... тоді задуш... задушила його!... І Господи милостивий, і Господи й праведний!... Та ще як скаже хто, що вчи хлопця, то я ще й росержусь було: „от призводять, думаю, щоб дитину мучила“. „Підбільша, кажу, то й само зрозуміє“... Ось і підбільшав, у школу віддала... Коли походив з пів-зіми, а то й прогнали. „За віщо?“ Аж, чую, балакають: „І не вчився, а бився тільки, та пироги витягав“. А я ще не хочу й слухати цього... ще й людей лаю було: „по злобі, кажу, наговорюють сякі-такі!“ А вчителя те ж: „от сякий-такий, кажу, хабаря схотів“...

Та такий непосидящий: усе побіг, усе побіг... І оце як між дітворою, то, дивись, як од яструба од його: те тіка, те плаче. Я й думаю: „так і треба, щоб боялись синочка мого“. А став підлітком, дивлюсь: уже між парубки почав. А я ще й грошенят йому, коли гривеничка, а коли й четвертака: „На, моя дитино, чужі діти гуляють, то й ти погуляй!“ Так він уже ніч—

хто його зна й де, а вдень уже спить. „Дарма, думаю, хай висипляється синочок, хай здоров'ячка закохує щоб тоді хазяйнувать подужав“. А хоч иноді й скажу оце: „Ти б, Андрію, чи дрівець би врубав, наготовив отам, чи поросяті б намішав“,--ото тільки й скотини держу було—то він: „а сами?“, та й з очей мерщій. А маленьким же таке було, що я встаю, і воно встає. Топить стану, і воно коло мене,—дивиться, як і ріпку чищу, як і вертунчик верчу, дивиться та й собі тії. А на грядки вийду, полю—і воно тії. Або як сяду цівок сукать,—а я ткаля, дякувать Богу,—як сяду сукать, то воно дивиться, дивиться, а далі: „Мамо, а нуте як воно, а дайте я, а дайте!“... Як би ото показувать було йому, привчать його!... Ех лихо, лихо!... Що як не знаєш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти було: „Геть-геть, кажу, моя дитино, я сама, тобі ще буде твоє... ляж та засни краще“. Або як привезуть було скіпщину,—у нас таки ж і земельки десятинок з п'ять є,—та як привезуть було половинщики, то він: „Мамо, а як воно снопи люде скидають та коня запрягають?... а ну подивлюсь піду“. То я: „Отакої!—кажу.—Отам ще заставлять чи подать що, чи що... не йди!“—кажу...

А то вже підріс трохи. О, пора вже, пора, думаю, привчать до хазяйствечка... Раз ячмінь привезли. Я до його,—він спить,—такий плечистий та рослий парубійка!... Штовхаю: „Вставай, кажу, ціпа доставай,—молотить треба“. (А до тих пір у мене наймані молотили). Він лупнув очима, та не то що, а ще на другий бік повернувсь. А тут, дивлюсь, півдня вже. „Е, ні-ні, вставай, вставай!“ кажу. Аж він, моя матіночко, як підведе голову, як бликне очима, та як дасть мені ногою в груди... І матінко й рідна!... Не знаю, як я тільки не впала тоді. Схилилась на стіл та вже плачу, плачу... жалко вже, жалко мені!... Шо як же таки: отак кохай, отак... і Господи!... і тепер як здумаю, так!...

— Тепер же як знаєш,—кажу,—займать уже не буду тебе, Бог з тобою, а хліб... хай миші їдять.

Та так росердилась, що вже ж, думаю, і обзиваться не буду. Так він попокрутив носом днів зо два, а далі,—що то вже сталось йому,—слухаю: ляпа ціпом. А я ж уже, де те й серце ділось, радію-радію: „Оце ж, думаю, синок хазяйнувать буде“. Топлю, та таке думаю: „Помолотить хлібець, а там і за постро-

єчки візьметься: хлівці повиправля, клуньку вкриє—таке все позапускане. А там конячку справить, та сам і хлібець сіятиме,—заживем“, думаю. Та то було по одному шматочку мнясця в борщ кидаю, а то аж два вкинула: „Хай, думаю, пообіда смашненько мій хазяїн дорогий“. Насипала. Іду кликать. Клуня одчинена, ціпа не чуть. Туди,—аж там самі кури. Порозгрібали те зерничко, порозкублювали... „Андрію, Андрію“... не чуть і не видно. Повигонила кури ті, увійшла в хату, вийшла знов. Коли глядь... аж Боже мій!... ідуть улицею: іде врядник, іде староста, чоловіків душ зо три і він по середині... І білий, білий...як крейда... Боже ж мій, Боже мій!... так я й охолола вся... стою і з місця не рушу. А врядник:

— А що, бабушка, де ваш син ночував сю ніч?

Мовчу я.

— Коло меду,—каже,—улік меду вкрав у Ільченка і голову пробив пасішникові...

Та й пішли до зборні. А я... не знаю, як я тільки в хату вдибала, упала на піл, та борщ холоне з мнясцем, а я вже: „І щоб я й годувать не діждала тебе, і щоб я й так і так! Та чому ти й маленьким не пропало було, як отак же ти й хазяйнуєш оце!“—Голошу ж, голошу... „Ну стій же, думаю, прийдеш ти... вбірайся, скажу... вбірайся од мене!“... Коли ось і йде незабаром. Глянула—жаль.

— Андрію, Андрію,—кажу,—що ти наробив оце!... це ж тюрма тобі!...

А він... то сюди, то туди по хаті і то почервоніє, то побіліє.

— Чи тюрма, то й тюрма,—каже.—Хоч і посижу, так і недаром же, їдять його мухи!... Це раз злапали, а то ніхто не зна... Ех,—каже,—добрище було, як стяпаєм молока де з Степаном, чи й сала, то вже й пороскидаєм, було... Або як наваримо каші, та ще як горілки куплю... Ех, їдять його мухи!... та ще й кавунів!... Ех, чи тюрма, то й тюрма!...

Та таке зробилось: очима, як іскрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах!

— Хай сажають, кричить, хай сажають!

А я вже... ні жива, ні мертва...

— Так ось іще що,—кажу,—так ось де ти ніченьками ходив тими з Степаном!—А Степан—парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село.—Так ось,—кажу,—на віщо я тобі грошенята давала—на горілку...

А він: грюк дверима, та й подавсь. Пеклася ж я, пеклась, що робить, що й казать—жаль на його, та жаль і його. Що воно ж моє, що воно ж—дитина моя... Що не буде, думаю, а треба визволять. Побігла до Ільченка. Кланяюсь йому, прошу його:

— І дядечку й рідненькі!... простіть!...

Простив, спасибі!...

— Витчеш сукна,—каже,—кусків зо два, та й Бог з тобою, тільки попроси ще врядника, щоб діла не передавав далі куди; та попроси діда за голову.

Так я зараз у пасіку:

— Дідусю, простіть!

— Бо з тобою, каже... я нічого. Ото постав хиба свічку перед Серафимом угодником.

На другий день до врядника: „Так і так, кажу, чи неможна б, щоб Андрієві нічого не було?“—„Ні, неможна... ніяк неможна“. Я в ноги йому: „І татусю, й мамусю!“... А він: „Гм, воно б і не що, так я ж трудився, я ж трусив,—неможна“,—та й пішов з кухні. А наймичка морг-морг на мене: „Ви йому кругленьких, кругленьких“, каже. Так я додому мерщій... Достала конячку, одвезла до жида жита мішечків з шість, тоді до його... „Харашо, харашо, каже, ми це діло заб'єм“. Я аж перехрестилась. Приїздю додому.

— Молись,—кажу,—Богу, Андрію! так і так: дома будеш...

Живо й він повеселішав, зараз і балакать давай.

— Ну, роскажи ж,—кажу,—як ти бжоли ті крав?

— Та як же?—каже. Пішов у ночі—не чуть нікого... я в пасіку. Аж ось дід: „Хто такий?“ Так я патичкою його, а сам за улік, та в ліс, та в лист урив. А то молочу,—закортіло пообідать піти. Одгрібаю... Мене й злапали.

— Ну, цур йому,—кажу,—що було, те минуло, а більше не роби вже так, мій синочку, не займай нічого чужого, не ходи з патичками.

— Та я—каже,—иноді то й сам думаю так... і наважусь оце не робить, та й не втерплю... так мене вже й тягне до того, так і тягне...

Дивлюсь, аж воно й справді: ось був дома, дивись—нема вже. Та ще почав так же робить, матінко, що прийде укачаний увесь, побитий, горілкою так і воня з його. Та ще мало того, що дам коли четвертачка якого, а ще почав і в куховки заглядать. Дивись, то коли не гречечка, то борошенце, та й надібране... І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить,—більш нічого!... Може схаменеться як, або що. Минуло Різдво. Я й наполягла—женись. Він одбалакуваться давай: „Я й не нагулявся ще, і сяк і так“, а я в одну шкуру: „Женись, женись, мій синочку!“... Та внесла йому й сорочечку новеньку з цяцьками, і штани новенькі внесла, матер'яні, і шапочку новеньку, смушеву внесла, і чумарку синю, і пояс червоний,—усе повносила. „На, кажу, синочку дорогий мій, убірайся та йди до Омелька“... А Омелько—там у нас чоловік такий—казав, що в його є дівчина на прикметі... Знаю й дівчину ту,—гарна... бачила, як була в тому селі... „Іди до Омелька, кажу, та їдьте“. Він мнявсь-мнявсь, а далі давай убіраться таки. А я вже—рада-рада... припадаю коло його, та придивляюсь, щоб і чумарка стояла гарненько на йому, та щоб і поясок не жужмом був, та щоб і комірчик з сорочки видненько було... І, Господи!.. Причепурила. Дивлюсь, такий парубійка хороший: удігний, повновидий та чорнявий такий... і усики й брови такі... „Нівроку, думаю, буде за що жінці кохать“... „Хай же тобі, кажу, Господь Милосердний, Мати Божа, Цариця Небесна помагає!“... Вирядила.

Ось вертаються. „Живем! каже Омелько.—Молода як подивилась, каже, на його, так і вчепилась зараз, а старим п'ять десятинок понаравилось, та й за нею пообіцяли з десятинку і воликів пару“... Ще й воликів, думаю... Мати Божа! це ж уже хоч не схоче, то хазяйнувать буде... плужок справить...

Одгуляли весілля. Пригнали ті й волики. Таки гарненькі, сіренькі обидва, та ситенькі таки. „Ну, думаю, Господи ж поможи синкові!“ Коли... тиждень, другий... дивлюсь—аж синок мій підкине воликам за охотки, підкине, а більш так, що слухай, ревуть волики, а він як і був: або лежить, або зовсім і дома нема. То Явдошка сама вже і сюди й туди. Там що лю-

дина невісточка в мене, так її вже й не найти такої! Правду казав сват: „На мою дитину не зажалієтесь, каже. Я годував її, щоб вона і Богові, й людям угодна була“. Ну, вона ж тобі й минуточки не згуля, ну, не згуля ж і минуточки, мої рідні... і топить тобі й порається, й миє, й пряде, й... Господи й праведний... А щоб вона,—як є друга,—як що загадуй, та щоб сперечалась з тобою, гнівалась на тебе—нема того й званія. Ну, вже ж така!... Хай тільки Господь спасе її, та й годі!

Я вже було й кажу їй: „Ти б, дочко, й Андрія навертала по своєму“. Ну, вона якось таки й давай казать йому... Що й казать: вилізли бики з огорожі, а огорожа в нас—самі дірки. Вона побачила бики ті, та й каже:

— Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов... Господи, яке то вже до лежні воно! Хоч би людей стидився!

Він так і скипів, матінко. Як схопиться:

— Так ти,—каже,—сяка-така ще загадувать будеш мені, страмить мене будеш?!... А тебе я на віщо брав? на віщо брав?!

А вона ж, бідна, й з лиця змінилась та труситься вже, труситься... А він кулаком її по голові—раз і вдруге. Я—оборонять, а він і мене... Та очі ті витріщило, почервоніло... і хай Господь милує!...

А то якось сонце було так як під снідання. Його нема. Явдоха впоралась трохи—пішла до биків. Коли увіходить хвалиться:

— Нема биків: ходила, каже, й за клуню, й у садок, мо' вилізли,—думаю,—нема й там.

— Мо'—кажу,—на улицю вибрались, то ще за людьми на ярмарок учепляться—тоді саме ярмарок був—ходім шукать, кажу... Ти йди в цю уличку, а я в ту.

Пішли... Нема... І, лихо!... Так Явдоха за паляницю, та до ворожки. „Пішли, каже, дорожкою кривенькою“. Ми й по дорожках по кривеньких,—нема. Клопочемось... Коли так як над вечори іде й Андрій—п'яний, п'яний! Із ним ще якісь п'яниці—кричать, вигукують...

— Андрію, Андрію,—кажу,—ти п'янствуєш, а биків нема, зайшли десь... Іди зараз шукай,—кажу.

— Е,—каже,—биків не найдете вже... ні, не найдете... ось бики, ось бики! Та виняв гаманець, та й брязка грішми...—

Хай їм... хай їм чорт? каже.—Щоб не клопотаться,—продав... Ех, їдять його мухи... погуляєм!... Виймай, Хомо, горілку, шукай, Явдохо, закуски!

Отаке!... А Явдоха ж та бідна... так же й залилась сльозами.

— Волики ж мої, волики,—каже,—як я кохала вас, та як я доглядала!... Та я й постельку мнякеньку вам слала, та я й травичку по обніжках вам рвала...

Та вже ж плаче, бідна, плаче. А я й собі:

— Отак,—кажу,—нахазяйнував синочок!... Та себе вже лаю, лаю:—І щоб я не діждала була й бачить хазяйнування такого, і щоб я й так і так!... Іди ж, кажу, іди од мене, та й не признавайся ж до мене!...

А він:—Е, плакси погані!... Ходімте, хлопці, де в инше місце... Хай їх сі та ті заберуть!—Пішли.

Горенько ж, горенько!... що робить, що й казать?... Пропаща дитина, навіки пропаща!... А жаль же, жаль... Треба робить щось... треба навертать таки на стежечку. А як навертать тепер, що робить йому?... Печуся... Як ось приїзжа на масниці парубійка сусідин—Іваном звуть. То він на тім краї у лавках десь, та забажав матір одвідать. Почув, що нездужа. Ну, вона незабаром і вмерла. Та він і приласкав її, та він і втішив її, та й поховав... Ну вже ж і заховав—Господи! Там що хороше вже, так хто його зна й як! Труну ту і чорним, і срібним оббив, та ще й півча співала... А продовольствія того людям було!... І печива й варива, та все таке смашне, та пухке, та біле... Господи, як то вже й ховав хороше!...

— Ху, мабуть уже й мені вік не довгий... Ху, як же й задихалась... Хто вже мене приласка, та потішить?... Ху, як же й тяжко, як кілок у грудях... і балакать... неможна б,—так не втерпиш... Що воно рідне... що воно ж дитина моя!... Боже мій, Боже мій!

— Господи, які то діти в людей!... То золото, а не Йван. Він того й батька піддержує добре: коли не десяточку, то дві та й подасть йому, та й подасть, та й сам паном діло. А маленьким же,—як здумаєш,—чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,—усе було волам чужим хвости крутить. А то побуло в школі з зіму, вирвалось на той край і дивись ти—он яким стало!

Я й думаю: «чи не вирядить би мені й Андрія у лавки,—може хоч там схаменеться». От раз і кажу йому: «Ідь, Андрію з Іваном!»... Він так і вхопивсь: «Поїду, поїду,—каже. У лавках добро: там і не роблять нічого, а п'ють та їдять тільки, та в чоботях у чотирьох, та в пальтах ходять. Поїду».—«Спасибі Богу, думаю, що й охотиться, значить, дасть Бог, житиме»... Ось і виряжать. Жалко вже жалко синочка—матінко! Готовлю клунок: та й сорочечок, та й штанців йому самих лучченьких, та й книшиків, та й пиріжечків пухкеньких, та й сальця, та й ковбаску... То він: «буде», а я ще, а я ще—та й насіннячка, та й гарбузчиків, та й грошенята... Машиною їхати, та край далекий. Що в його ж і була десятка,—од биків зосталось,—а я ще й свої, що місяців зо три складала в жильоточку йому: «На, моя дитино, та не мори себе». Та виряжаю—плачу, та хрещу вже, хрещу: «І Мати Божа, й Цариця Небесна і час добрий... поможіть, та поможіть же синочкові моєму, та напутіть же його»!...

Минає тиждень. Ждемо од його письма,—не озивається. І місяць так, і два... Як би ближче,—побіг би... А то машиною,—далеко. Явдоха каже: „Поїду". „Пожди ще трохи,—може буде письмо". Скільки разів у зборню ходила,—нема. Минула й зіма, й весна, й літо настало,—не чуть і не видно... От Боже мій!... Так я письмо до Івана: де Андрій, чого він не озивається й досі? Іван і пише: „Я, каже, був помістив його в лавку в одну, так він там... раз, не слухав нікого, а вдруге, повернувсь, та тютюну вкрав щось, так його й прогнали, і де дівсь—не знаю". А Господи ж!... а матінко ж!... де ж він? Та настала осінь та тільки тих заробітчан поприходило, та я по всіх і бігаю, всіх і питаю: „Чи не чули, чи не бачили?"... Та й до ворожок... Та вже млію, млію душею... що хоч би хоч сни не такі снились, а тож лишечко: то п'яного бачу його, то вкачаного, то злодієм, то... цур їм!... Коли це, в Пилипівку оце, сидимо з Явдохою, вечеряємо. Увіходить чоловік—Потап Слива. Поздоровкався.

— А що,—каже,—про Андрія нічого не чули?

В мене так і тьохнуло серце: це вже щось є, думаю, коли б хоч не погане що...

— Не чули, кажу.

— А я ж це,—каже,—їхав з Мариуполя, та й його бачив...

Ми обидві й ложки покидали.

— Як? що? де він?—питаємо.

Потап тільки головою схитнув, сів і каже:

— Ех, бодай не казать!... На станції на одній, каже, дожидав я машини. От сижу під стіною в середині, обідаю, каже. А в куточку, недалеко од мене, сидить хлопець один, теж обіда: оселедець та хліб їсть. Ось увіходить жевжик якийсь у пальті в порваному, та так тими очима й водить, так і водить по людях. Ну, людей небагато було. Той жевжик пройшовсь раз і в друге по станції, а далі до хлопця до того, та й давай йому знишка: „Ти, хлопче, додому їдеш?“ „Еге“. „Ти наймися... ось тут економія є—я прикажчик, робочих шукаю,—от де заробиш, каже, а то в тебе, бачу, й грошей нема“... А хлопець: „Е в мене грошей... я аж десять карбованців заробив, за підпасича був!“...Жевжик аж облизався, а таки своє: „Пустяки, каже, тут ти більш заробиш, тут тобі карбованців сорок дамо в зіму в одну, а робота не яка тобі: коло телят будеш“. Хлопець тільки що не підскочить, радіє: „Це мені як нахідка, каже, я сирота, дому нема—наймусь“. «Ну так ходим же за мною.» Той хлопець хлібець у клунок, клунок на плечі,—пішли... А я на умі собі, каже. Зашморгнув торбину, та до київців, що сиділи під другою стіною. «Так і так, кажу,—не замітили»? «Байдуже», кажуть, гомоніли собі». «А ходімте ж назірці»... Їх устало, каже, чоловіка з чотирі, добрі хлопці, я п'ятий—хода. Дивимось, каже, аж з під вагонів лізе ще два прикажчики: один у кожушку й вовну видно, а другий у кереї в якійсь заяложеній. Повилазили, та за тим... А той прямо в степ з тим хлопцем. А в степу ж ні людини—зіма. Ми поставали та й виглядаємо з за угла: що далі буде? Коли ці догнали, спускаться почали... і не видно стало. Ага, це значить балка. Ми ж як дременем, каже, туди,—аж вони вже на хлопцеві на тому грошей шукають. Побачили нас та од його... Ми за ними... Ось той, що в кереї, поскобзнувся і впав... Били ж його, били!... було й кулаками й... Ой, сину мій, сину!... Було й кулаками, й коліньми... Кров і носом, і ротом... А я дивлюсь, каже Потап, — по знаку щось парняга... та на очі не дається, пику ховає... Хто ж це? Та стали вже пашпорта шукать, найшли недокурок і там: «Андрій» написано... Коли аж

так і є: Андрій, ваш Андрій... Тільки худий такий, та чорний... Пішли ми; лежить він, стогне на снігу... Боже ж мій, Боже ж мій!... і матінко, й серденько!... Що дома ж, було, чирячок нарве, то я вже й цибульку смажу, й ганчірочку тру та й зав'язую й запаковую, а то... І рятуйтечко ж!...Та дома ж спать ляже, то я й ряденце й кожушок на його, а то на снігу... І Боже ж мій!...

Не знаю, як уже я пережила ніченьку ту, що яка ж то здорова вона, та я ж і на волосочок не спала... Та й другу ж так... Печуся, печуся: як він там? Як болить у його?... Та й у день ні їсти, ні робить... Та піду до сусід до кого та плачу вже, плачу. А вони тільки: «ото вчить було б... з малечку... вчить було б!» То я вже каюсь, каюсь... А то діждала неділеньки святої... до утрені й до служби пішла, на часточку подала...

Та й молебінь найняла, аж на цілого карбованця... Щоб Господь простив ж мене грішницю... та його щоб помилував же... Полегшало... Прихожу додому... Стоїть Явдошка, дивиться в вікно: «які ж то, каже, добрі, які повбірані чоловіки чужі... та їдуть вони з церкви, та будуть обідать... та вмісті, а я... О, нащо я й росла, нащо я й заміж ішла»... Та плаче ж, плаче, бідна, грудинята аж ходором ходять... Та й дитинка плаче в колисочці—і матінко й рідна!... Ну мені ж упять так важко стало, коло серця уп'ять так запекло, що й...не знаю. І не роздягалась та до Потапа... Аж плачу: «Що робити, де мені дітися?» «Що ж,каже,— як би як додому його.»—«Як же ж додому? кажу.»— «Не знаю, питайте людей розумних». Так я в зборню, до писаря... «Так і так, кажу, що тут робить?» «По етапу, каже, так його в один день приставлять вам»...—«По якому ж то етапу... будь ваша милость?»—«Та по якому ж, каже, і того ще не зна... до врядника треба». Так я забігла додому, взяла п'ятеричку—не найшла більше—та й чкурнула... Біжу, біжу, аж душно мені: як би щоб швидче... щоб швидче... етап той. Прибігаю, кланяюсь, росказую... Він і пита: «А де ж Андрій саме?»—«Бо' його зна, кажу, не знаю».—«І я ж не знаю», каже, та й з кухні... І оддать... п'ятерички... не вспіла. Жду-жду—ось вийде, думаю, та й сідать боюсь. Коли наймичка: «Не ждіть, каже, вони поїхали десь, на другі двері вийшли». І, бий же тебе

сила Божа!... То було душно, а то аж холодно стало. «Чи йти, чи що й робить?» Пішла. Плакать хочеться. Лізу, як нежива та руки, ноги... померзли... уся змерзла... Та поки ж долізла додому, то й себе не чула, аж у серце кололо. Я чоботи з себе, та мерщій на чірінь. Як зайшли ж мені зашпори—і матіночко й ріднесенька!—думала й нігті поодскакують. Та на ніч зробилось важко мені, гаряче, заплющу очі, то таке ввижається мені: то етап той, мов гадюка, в'ється, та огонь так і паше з його; то мов синочка б'ють мого... голова розбита. Та вчувається таке: то мов стогне він, то мов дзвонять, тужать... І Господи й праведний—аж страшно!...То я: «О, Явдошко, о, Явдошко, о,рятуй же мене!» А Явдошка й сама: «Зав'язали, каже, світ мені!... ви знали, який він, нащо ви женили?» То мені вже... Що нащо хоч, мовляв, чужій людині світ зав'язувать було!... Куди б ішла, щоб і робила!... Та діждала ранку оце, та це аж... до самого земського... Може в його доб'юся чого... Як мені Андрія приставити?... де його взяти?...

А. Тесленко.

НЕВГОМОННЕ СЕРЦЕ.

Сонце сяє, як і сяло,
Ліс, як перше шелестить,—
Чом же серце невгомонне
Не спочине, все болить?
Щастя справжнього бракує,
Чи гнітить життя сумне?
Заспокойся: все минає,
Коли й лихо, то мине.

І тихенько, наче подих
Вітерѐчка по весні,
Затремтіло серце чуле,
Мов одказує мені:
«В забутті немає щастя,
Без борні нема життя:
Рух—закон всього створіння—
Кличе всіх до бороття.
Може всім здобудем волю,
Може лихо знищим вкрай,—
Отоді і я спочину,
А тепер—не закликай!

П. Капельгородський.

Українська школа в Галичині.

(Далі).

СЕРЕДНЯ ШКОЛА.

До 1848 р. середня школа в Галичині була залежна тільки від центрального уряду і мала чисто-німецький характер. Як надійшла ж „весна народів“, 1848 рік, польські революціонери, які в до-революційнім періоді кликали як польський так і вкраїнський нарід у Галичині на боротьбу проти австрійського уряду в ім'я „волі, рівности і братерства“, поставили домагання *спольщення всіх шкіл* у Галичині. Так розуміли вони „волю, рівність і братерство“ супроти вкраїнського народу, який тоді творив іще *більшість* людности в Галичині. Та хоч яка мала була національно-політична свідомість галицьких українців 1848 р., все вони запротестували проти того домагання польських революціонерів, жадаючи, щоб у школах східньої Галичини завести *вкраїнську* викладову мову. В цісарській відповіді (з 9 травня 1848 р.) на це домагання обіцяно „наказати, щоб у тих частях Галичини, що залюднюють українці, і в вищих школах признано вкраїнській мові місце, відповідне до великости вкраїнської людности“.

Одначе теоретична обіцянка була на практиці виповнена так, що заводячи в середніх школах східньої Галичини *польську* викладову мову, заведено її „тимчасово“, „доки буде зроблено поділ краю й доки вкраїнська мова виробиться“; українську ж мову в середніх школах східньої Галичини зроблено тільки *надобов'язковим* предметом науки. Це викликало знов протест од українців,—тоді, ще таки до кінця 1848 р. полагоджено справу так, що замість польської зроблено викладовою мовою „тимчасово“ німецьку, а вкраїнська стала *обов'язковим* предметом науки. Так було до 1867 р. з тою зміною, що вже в 1852 р. українська мова перестала бути обов'язковим предметом науки. А 22 червня 1867 р. цісарь затвердив закон, що приняв галицький сойм 1866 р., по якому *ви-*

кладова мова в галицьких середніх школах у прінціпі має бути *польська;* середню школу з *українською* викладовою мовою може центральний уряд заложити *тільки за дозволом галицького сойму.*

Таким чином з епохи боротьби між новим конституційним і старим самодержавним ладом в Австрії (1848—1867) українська нація на шкільнім полі, як і на всіх инших, вийшла побитою: новий лад затвердив панування тих над нею, під чиїм ярмом вона стогнала за старого ладу. Долю вкраїнської середньої школи вчинено залежною від волі галицького сойму, в якому виборчим законом запевнене панування *польсько-шляхетської більшости.*

Беручи справу з юридичного боку, цей закон галицького сойму з 22 червня 1867 р. повинен був *стратити силу* з хвилею, коли став обов'язувати цитований вище 19-й артикул основних державних законів з 12 грудня 1867 р., як по юридичному прінціпу: lex posterior derogat priori, так і по логичному розумінню, бо коли *загально державний* закон постановляє, що „публичні наукові інституції повинні бути упорядковані так, щоб без уживання примусу до вивчення иншої краєвої мови кожна з народностей мала потрібні засоби до просвіти своєю мовою, то *загально-державний* уряд повинен мати також *повну волю* виконувати тую постанову й не повинен бути з'язаний *краєвим* законом. А закон галицького сойму з 22 червня 1867 р. є власне *обмеженням* волі загально-державного уряду.

Як же ж галицький сойм, себто польсько-шляхетська більшість його виконувала постанову 19-го артикулу основних державних законів супротив українського народу на полі середньої школи? Закон з 22 червня 1867 р. затвердив українську викладому мову тільки в перших чотирьох класах „академичної" гімназії у Львові. За 7 літ (1874 р.) заведено українську викладову мову також у вищих класах тієї гімназії, і це була *перша* вкраїнська гимназія. *Другу* заложено в *Перемишлі* 1887 р., *третю* в *Коломиї* 1892 р., *четверту* в *Тернополі* 1898 р., *п'яту*—поки що останню в *Станіславові* 1905 р. (в цім році заложено тільки перший клас і що року має прибувати один новий клас, так що тепер є два класи, а повна, 8-класова українська гімназія в Станиславові буде аж 1912 р.). Значить, за 40 літ конституційної ери в Австрії український нарід здобув за дозволом галицького сойму всього 5 середних шкіл, за які в додатку треба було, осо-

бливо в новіших часах, зводити важку політичну боротьбу як у галицькім соймі, так і в австрійськім парламенті, становити справу заложення одного класу однії гімназії як найважніше домагання цілої нації.

За поляків центральний уряд дбав у той же час очевидно инакше, закладав, не роблячи ніяких трудностей, середню школу одну за одною там, де тільки того домагався польсько-шляхетський краєвий уряд та „Польське Коло“, так що тепер усіх середніх шкіл у Галичині, гімназій і реальних, є 56 [1]); крім 7 гімназій (5 українських і дві німецьких, у Львові й у Бродах, з яких остання має бути спольщена) усі ті школи, разом 49, польські.

І так польська нація, 54,75% галицької людности, має, щоб задовольняти свої просвітні потреби, 87.50% галицьких середніх шкіл, а українська 42.20% галицької людности, 8.93% галицьких середніх шкіл.

Та не тільки з огляду на *національні* відносини вкраїнська нація скривджена на користь польської, але також з огляду на *теріторіяльні* відносини східню, вкраїнську частину Галичини скривджено на користь західньої польської частини. З початком шкільного року 1904—5 було в усій Галичині 41 гімназія і 11 реальних шкіл. З того в західній Галичині, більш як удвоє меншій од східньої, було 18 гімназій у 13 городах, у східній 23 гімназії в 12 городах; реальних шкіл було в західній Галичині 6 у 5 городах, у східній 5 у 4 городах. Це значить, що в західній Галичині середні школи стоять куди густіше і через те доступ до них для людности легший; за те в східній Галичині він легкий тільки для польської і спольщеної городської людности.

Крім того й умови приймання до середньої школи не в цілій Галичині однакові. В східній Галичині є звичай, що хлопців старших од 12 літ до першого класу зовсім не приймають, звичай, який відбивається найбільше на селянських, українських дітях, яким через недостачу приготування в місцевій сільській шко-

---

[1]) Це число непевне, бо не маючи найновіших статистичних дат, не можу провірити, чи середних шкіл у Галичині не більше. Але в кожному разі їх не менше.

лі трудніше попасти в гімназію у приписаний час, на 10 році життя, як дітям городським. Також на вступних екзаменах до першого класу в західньо-галицьких, чисто-польських, що до складу учеників, середніх школах провалюють менше дітей, як у східньо-галицьких середніх школах, що до складу, мішаних: польсько-українсько-жидівських.

Напр. р. 1904—5 на 17 *західньо-галицьких* гімназій не здало вступного екзамену в 9 гімназіях 1.96—10% учеників і в 8 гімназіях 10.40—19.16% учеників. На 4 *українські* гімназії не здало в 1 гімназії 8.80% учеників, у 3 гімназіях 13.46—19.41% учеників. На 16 *східньо-галицьких* польських гімназій не здало в 3 гімназіях 5.58—10% учеників, у 7 гімназіях 14—18.84 учеників, 3 гімназіях 20.37—27.74 учеників і в 3 гімназіях 31.80—39.25% учеників. В *німецьких* гімназіях не здало екзамену вступного: у Львові 32.60%, у Бродах 43.90% учеників.

Ці числа говорять зовсім виразно, що в західньо-галицьких гімназіях, де до екзамену приходять самі польські і спольщені жидівські діти, провалюють небагато (пр. в приватній гімназії з правом публічности в езуїтів у Бонковіцях під Хировом, де вчаться за малим не сами панські діти, провалено всего 1.96%); в українських гімназіях, де до екзамену приходять тільки вкраїнські діти, провалюють уже більше; в східньо-галицьких польських гімназіях провалюють таки здорово, що відбивається власне на українських і жидівських дітях; у німецьких гімназіях, де найбільше жидівських дітей, провалюють найбільше.

Так говорить статистика. А знаєте, що зробила з тії мови чисел краєва шкільна рада? Поділивши всі галицькі середні школи на вкраїнські й польські (до польських зачислено й німецькі, де процент провалених найвищий), пише вона: „Варта уваги та річ, що екзамен у школах з польською викладовою мовою відбувається строгіше, як у школах з українською мовою викладовою; процент провалених при вступнім екзамені у польських гімназіях 17.3%, в українських тільки 14.93%. Цими словами к. ш. рада робить українським гімназіям докір, що вони занадто лагідно екзаменують, коли по правді найлагідніше відбуваються екзамени в західньо-галицьких гімназіях.

Що до *національного* складу учеників у галицьких середніх школах, треба завважити, що офіціяльна статистика не признає

жидівської національности і приписує жидівських учеників до польської (в дуже маленькій части, коло 1% *усіх* учеників, також до німецької) національности. Тому національна статистика учеників середніх шкіл показує такий великий процент поляків. Щоб довести те число поляків до справжньої міри, *треба від нього відлічити число жидів*, яке ми подаємо на підставі конфесійної статистики. Це треба тямити, розбіраючися в національній статистиці учеників галицьких середніх шкіл. Ось вона (східньо-галицькі середні школи підкреслено):

	Всіх дітей.	Поляків.	Українців.	Жидів.
Гімназії . . .	22135	17462	4367	4319
%	100	78.89	19.73	18.51
Реальні школи .	3403	3182	190	978
%	100	93.50	5.58	28.74
Разом гімназії й реальні школи .	25538	20644	4557	5297
%	100	80.84	17.84	20.71

Щоб доповнити сю статистику з 1903—4 р. подаємо число учеників в українських гімназіях з початком цього шкільного року (вересень 1906): у Львові 1064 (708 у головній гімназії і 356 у філіяльній прогімназії), в Перемишлі 829, в Тернополі 730, в Коломиї 705, в Станиславові (перший і другий клас) 257, у Бережанах (утраквістичні відділи в першому й другому класі) 100.

Пригляньмося тій статистиці. І так число *поляків* у середніх школах штучно прибільшується через приписування до польської національности учеників-жидів, яких національну свідомість дирекції середніх шкіл переслідують, як який політичний злочин. Число *українців* не тільки в порівнянню з поляками, але навіть у порівнянню з жидами (не забуваймо, що їх тільки 11.09% галицької людности) дуже мале,—про причини сього поговоримо нижче.

Але те мале число українців не може вчитися в середній школі „без примусу до вивчення иншої краєвої мови“, бо тільки половина з них може вчитися в українських гімназіях рідною мовою, решта-ж, коли хоче добути просвіти середньої школи, *мусить* учитися польською мовою. Скрізь по містах східньої Галичини, де є тільки польські гімназії, число учеників-українців ніде

не менше 100, а доходить понад двісті, а саме в 2 гімназіях воно 126—145, в 5 (Станиславів із 193 учениками-українцями лишаємо на боці, бо там уже є українська гімназія) 154—192, в кінці в одній 214. Це значить, що в тих 8 городах (Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Самбір, Сянік, Стрий, Золочів) заложення української гімназії є пекучою потребою, бо вже й тепер учеників-українців там стільки, що могли б творити окремі гімназії, а досвід учить, що де тільки заложать українську гімназію, там число учеників-українців зараз незвичайно росте (пр. в Станиславові ми бачимо 193 учеників у цілій польській гімназії, цього-ж року тільки в першому і другому класі української гімназії є їх 257, а крім того в класах III—VIII є їх чимало в польській гімназії).

І так, коли-б уряд справді хотів дбати про просвіту українського народу рідною мовою, повинен-би що найменше в 8 городах заложити українські гімназії. Одначе він досі не зробив цього ані в однім. Ні, в однім він буцім то задовольнив бажання української людности,—але як?! Як ми бачили, польська гімназія в *Бережанах* мала ще в 1903—4 р. 214 учеників-українців. Поклинуючися на те, українці з околиці Бережан почали що-раз голосніше домагатися, щоб для їх дітей заложено українську гімназію. Це домагання уряд силкувався найперше задавити,—пр. політична власть, щоб нагнати страху селянам, які підписали домагання української гімназії, насилала на них жандарів, які питали їх, чи вони справді таке домагання підписали, при чім, очевидно, не обходилося без лякання, що, мовляв, домагання української гімназії це—бунт, на який уряд не подивиться добрим оком,—а коли українці Бережанці таки обставали при своїм, пр. шк. рада піднесла їм такий подарунок, якого ніхто не сподівався. Замість щоб заложити чисто-українську гімназію, зачинаючи з першого класу, вона завела в польській гімназії при I і II класах по відділові, в яких, крім греко-католицької релігії та української мови, предметів, яких по всіх польських гімназіях східньої Галичини вчать по-українському, вчитимуть по-українському ще географії, історії, математики й історії природи, а всіх инших річей по-польському. Так замість української гімназії маємо утраквістичний, польсько-український дивогляд, шкодливий як із педагогичного боку (всі педагоги висловлюються проти ут-

раквізму в учительських семинаріях, кажучи, що він тільки опиняє науку) так і з національного.

Треба звернути увагу також на той прінціп, якого держиться галицький сойм, даючи дозвіл заводити українську середню школу, а саме, він за ніяку ціну не допустить, щоб українську середню школу заложено там, де ще нема ніякої середньої школи. Напр. 1903 заложено в *Снятині* реальну школу з польською викладовою мовою, хоч снятинський повіт лежить у східній Галичині і має 81% української людности, 11.58% німецької (властиво жидівської, яка приписалася до німецької національности) і тільки 7.36% польської. А з початком цього шкільного року заложено знов гімназію з польською мовою викладовою в *Сокалі*, хоч сокальський повіт має 63.69% української і тільки 35.92% (з того 14.76% жиди) польської людности і хоч у гімназії (в першому класі) вчиться більшість учеників-українців (73 українців, 57 поляків, 7 жидів та один німець).

Це становище галицького сойму дуже важке для національного розвитку вкраїнського народу. Заложити вкраїнську середню школу в городі, де ще ніякої середньої школи нема, значить, дати сільській українській людності змогу добувати просвіти середньої школи її рідною мовою там, де задля недостачі середньої школи взагалі тої змоги зовсім не було. А крім того українська середня школа в невеликім городі (бо тільки в таких нема середніх шкіл) запомогла б тому, щоб город перестав польщитися й почав би прибірати український характер. Цього польсько-шляхетський галицький сойм, видимо, не хоче. І тому він старається, щоб у невеликих городах закладано польські середні школи, які прискорюють полонізацію городу, і коли вже мусить дати дозвіл на українську середню школу, то в великих, зовсім сполонізованих городах.

Одним зо способів, як не допускати до закладання українських гімназій і при тім спинювати зріст української інтелігенції, це масове провалювання при класіфікації українських учеників у тих східньо-галицьких польських гімназіях, де число українських учеників доходить до такої висоти, що могло-б послужити підставою домагання української гімназії. Для прикладу візьмім відносини у Дрогобичі (національна статистика Дрогобицького по-

віту: 68.71% українців, 22.36% поляків 8.89% німців), де ми бачили в 1903—4 р. 126 учеників-українців.

Отже в тій гімназії з записаних у 1899 р. до першого класу 46 українців дійшло в 1905 р. до сьомого класу 3; з записаних у 1900 р. до першого класу 25 українців дійшло в 1905 р. до шостого 2; з записаних у 1901 р. до першого класу 30 українців дійшло в 1905 р. до п'ятого 3; з записаних у 1902 р. до першого класу 33 українців дійшло в 1905 р. до четвертого 12; з записаних у 1903 р. до першого класу 31 українців дійшло р. 1905 до третього класу 4.

Наука української мови в східньо-галицьких польських гімназіях вважається *необов'язковою*, так як наука польської мови в українських гімназіях. Вчитися її або ні, залежить од волі ученика (чи там його батьків), поганий поступ у тій науці не впливає на перехід з класу до класу. З першого погляду українська мова в польській школі й польська в українській—рівноправні. Але справді воно не так. В українських гімназіях поляків зовсім нема, отже вони не мають обов'язку вчитися польської мови як *рідної*. Навпаки, в польських гімназіях українців є чимало, значить, їх повинні вчити *рідної* мови як *обов'язкового* предмету. В українських гімназіях дирекція сама впливає на учеників та їх батьків, щоб вони (себто ученики) вчилися польської мови, в польських гімназіях як є який вплив у тій справі, то хиба в противнім напрямі. В українських гімназіях на науку польської мови визначується година між годинами инших, обовязкових предметів науки, так що ученик піде на науку польської мови хоч-би тому, що нічого йому з того зайвою годиною зробити. В польських гімназіях на науку української мови визначується або остання година до обід, коли вже ученик дуже втомлений і рад піти додому, або окрема година по обіді—одно й друге велика спонуса не йти на науку української мови.

Р. 1904-го галицький сойм зробив у тій справі одну „реформу", а саме постановив, що кр. шк. рада має право заводити в польських гімназіях *обов'язкову* науку української мови, а в українських польської. І кр. шк. рада користується з цього права, але тільки так, що в українських гімназіях заводить обов'язкову науку польської мови; в польських гімназіях наука української мови лишається й далі необов'язковою.

Ми звичайно не маємо нічого проти того, щоб українці в українських гімназіях у Галичині вчилися польської мови, навпаки, думаємо, що це і з теоретичного боку (знання польської літератури) і з практичного (в Галичині для всякої публічної служби треба знати польську мову, українцеві треба конче розуміти, що пише польська преса і т. д.) конче потрібне. Але ще більше потрібно, щоб у польських гімназіях учено, як обов'язкового предмету, вкраїнської мови й літератури, коли не всіх учеників, то хоч українців. Може скаже дехто, що досить, коли ученикові-українцеві дають *змогу* вчитися рідної мови, а вже він сам повинен уважати це за свій *обов'язок*. Але тут річ не про *ученика*, а про становище *шкільних властей*. Коли ученик бачить, що шкільна власть його рідну мову кладе в ряді необов'язкових предметів, значить, легковажить її, а при тім він обтяжений наукою инших, обов'язкових предметів, а в кінці й та наука рідної мови, обставлена по приписах польсько-шляхетської шкільної власти, не дуже то приманює,—то зрозуміла річ, що таке становище української мови в польській середній школі, в з'язку з иншими виявами громадського життя в Галичині, це один із способів виховувати в публичних школах із українських дітей лояльних слуг польсько-шляхетського режіму, а то й перевертнів.

Шкільні підручники для науки вкраїнської мови прикроєні відповідно до тих польсько-шляхетських тенденцій, які панують у галицькій школі взагалі. Українську історію, що до польсько-вкраїнських відносин, сфальшовано на користь історичної Польщі; з історії вкраїнської літератури викинено все, що є відгуком на сучасні визвольні змагання робучого народу і з окрема все, що національним українським характером вороже польсько-шляхетським ідеям. Досить буде сказати, що між діячами вкраїнської літератури Франка зовсім поминуто, а в загальнім огляді і ввесь той напрям, який репрезентує він у літературі і в громадській діяльності, названо нездоровим, неприложимим для вкраїнського народу і т. д.

Зрештою *вся сістема*, яка панує в галицькій середній школі, змагається до однієї мети: виховати молоде покоління інтелігенції в аристократичнім, консервативнім і клерикальнім дусі, виховати його на слуг того режіму, який тепер у Галичині всемогучий. Всяку вільну думку переслідують як між учителями,

так і між учениками. Учитель, який у публичнім житті не виступає прихильником польсько-шляхетських ідей, може сподіватися, що його власть скористується з першої ліпшої нагоди, щоб його вигнати зо служби. Ученик, що хоче набратися більше знання, як йому дає така школа, вважається мало що не за політичного злочинця, і коли він з своїми замірами не ховається як слід, певне буде прогнаний зо школи. В шкільних приписах є зовсім виразна постанова, що за читання книг і газет, „ворожих релігії, моральності й державі“ жде кара: проганяють зо школи. А кого проженуть з однії школи, того ледві чи приймуть до иншої і ще добре, як дозволять скінчити школу приватно, а то й зовсім не допускають до екзамену зрілости. А що в голові директора-бюрократа, вихованого в подвійнім: австрійськім і польсько-шляхетськім лоялізмі, вважається за „вороже релігії, моральності й державі“, це вже можна собі уявити.

Та сістема відбивається на вкраїнській школі й українських учениках ще важче.

А ні польсько-українська історія, ані сучасні польсько-українські відносини не мають у собі нічого такого, що наповнювало б українця прихильністю до сучасного польсько-шляхетського режіму в Галичині. А тимчасом галицька середня школа з усієї сили старається вщепити в українських учеників погляд, що тільки в підданстві історичній Польщі добро вкраїнського народу. А коли проти накидання такого погляду бунтується національна свідомість українського ученика, то це вважають за „політичний злочин“. Книжки, які збуджують українську національну свідомість, хоч-би були й найневинніші з соціяльно-політичного боку, вважаються за „ворожі державі“, бо вони ворожі супроти тих, що репрезентують „державу“ в Галичині, супроти польської шляхти,—і за читання їх проганяють із гімназії. Всякі святкування історичних українських подій суворо заборонено, бо вони також „ворожі державі“, себто репрезентантам „держави“ в Галичині та й історичній державно-польській ідеї,— хоч польські святкування, навіть справді ворожі сучасній, австрійській державі дозволено, абено вони відповідали ідеї історичної, шляхетської Польщі.

І все те не тільки в польських гімназіях, але також і в українських. Адже над українськими гімназіями стоїть та сама

польсько-шляхетська кр. шк. рада, яка звертає на них дуже пильну увагу, щоб у них не пахло „гайдамацьким духом“. А вкраїнські вчителі, це елемент так стероризований польсько-шляхетським режімом, що бачить добро українського народу тільки в тім, щоб він нічим не прогнівив своїх володарів і не дав їм приводу до ще більших утисків; і вони числять собі ще за патріотизм давити в гімназії все те, що з національного чи соціяльно-політичного боку могло б „розгнівати“ польсько-шляхетські власти. А тих українських учителів, які мають відвагу думати хоч трохи вільніше, переслідують, не повищують у службі, посилають до таких гімназій, де нема українських дітей.

В додаток до всього цього кр. шк. рада обсаджує вкраїнські гімназії тільки такими українцями, які вже дали доказ, що в них бюрократизм і лояльність супроти тих, кому служать, знищили все те українське, що бунтується проти сучасного режіму і змагається до визволення, а лишили хиба тільки те, що вкраїнське тільки формою, а змістом вороже українству.

Такий стан галицької середньої школи [1]). Виховує вона під опікою кр. шк. ради не правдиву інтелігенцію, яка показувала-б народові шлях назустріч сонцю золотому, але бюрократів, слуг того режіму, який держиться власне темнотою народніх мас. А хто не став слугою того режіму, то не через школу, а тільки в боротьбі з її впливами.

Як живеться під тію опікою над галицькою середньою школою вкраїнському народові, це ми вже бачили. Доки середня школа була німецька, отже чужа однаково й польському й українському народові, доти неможлива була така велика перевага поляків над українцями на полі середньої школи. Коли-ж галицька середня школа стала для поляків рідною, а найвища шкільна власть у краї почала всіми способами розвивати польську школу коштом українського народу, то й перевага поляків над українцями стала більша. Досить згадати що пр. 1861 року українці в галицьких гімназіях творили 26%, поляки 61%, а тепер українці

---

[1]) Додам, що середня школа в Галичині, як і в цілій австрійській державі, приступна тільки мущинам. Аж в останніх часах повстають *приватні* жіночі гімназії, деякі з них з правом публичности.

творять 19.73%, поляки 78.89%. А в окремих гімназіях, про які маємо дати з давніших літ, то пр. в Дрогобичі р. 1858-го було українців 154, а р. 1904 тільки 126; в Станиславові р. 1851 було українців 220, поляків 122, а р. 1904 українців 193, поляків 590; в Самборі р. 1858 було українців 202, а р. 1904 164; в Бережанах р. 1861 здавало екзамен зрілости українців 23, поляків 8, а р. 1904 українців 6, поляків 29. За час 40-літньої діяльности кр. шк. ради число українців по середніх школах зменшилося, а число поляків значно зросло.

Що такі відносини на полі середньої школи мали великий вплив на національно-культурний і через те також на національно-політичний розвиток українського народу в Галичині, це ясно. Позбавлений змоги порядкувати своєю школою відповідно до своїх потреб, позбавлений дуже часто навіть змоги добувати просвіту середньої школи хоч-би в такій формі, в якій це можливо в Галичині, позбавлений національної свідомої інтелігенції, примушений кожен промінчик просвіти добувати важкою боротьбою, український нарід не міг так розвиватися, як розвивається, в добрій половині його коштом, нарід польський.

Щоб визволитися на полі народньої й середньої школи з-під панування польсько-шляхетського галицького сойму й такої-ж кр. шк. ради, домагаються українці, щоб скасовано краєвий закон з 22 червня 1867 р. й поділено кр. шк. раду на дві самостійні секції: польську для польської школи, й українську для вкраїнської. Одначе треба сказати, що ті домагання не мають, поки-що, змоги здійснитися. Закон з 22 червня 1867 р. встановив галицький сойм, тільки сойм і може його скасувати; кр. шк. рада зорганізована також на підставі *краєвого* закону, виданого з галицького сойму, отже також тільки сойм може поділити її на польську й українську секцію. Ані одного, ані другого не зробить не тільки теперішній галицький сойм, з польсько-шляхетською більшістю, але коли-б навіть заведено найсправедливіше вселюдне, просте, рівне і таємне виборче право до галицького сойму, то навіть тоді справа була б дужа непевна. Навіть у такім соймі вкраїнські посли були б у меншості, а між сучасними польськими політичними партіями в Галичині *нема ані одної*, яка

стояла б за поділом Галичини на національні теріторії польську й українську або за таким-же поділом у якій-небудь парості галицької адміністрації. Отже навіть тоді, при повній демократизації галицького сойму, українські основні домагання на шкільнім полі зустріли б певне завзяту опозіцію від польської більшости. А надто ще, що й до демократизації галицького сойму зовсім не хилить і польсько-шляхетська більшість його не допустить у нім ще довгі літа до ніякої виборчої реформи, а в кожнім разі не такої, яка ослабила б польське панування на українській землі. В цім останнім будуть помагати їй, не виступаючи проти неї, також усі польські демократичні партії,—найліпшим доказом на те є їх становище в справі виборчої реформи до австрійського парламенту.

В кінці хоч-би галицький сойм у своїм теперішнім складі навіть яким чудом згодився на національний поділ кр. шк. ради, то в такім разі українську секцію зорганизував би він так, що це було б тільки, що до форми, українське видання польсько-шляхетської *польської* секції, яка і тепер обставляє українську народню й середню школу так, що вона, що до *змісту*, нічим не ріжниться від польської.

Так чи инакше, а галицькім українцям дасть свою народню й середню школу тільки якийсь глибший соціяльно-політичний переворот...

СПРАВА УКРАІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Що на українській землі єсть місце чотирьом чужим університетам (Львів, Київ, Харьків, Одеса), чотирьом розсадникам чужої культури, а нема місця ані одному українському університетові, ані одному розсадникові української культури — це знає кожен українець...

Історію боротьби за один із університетів, за один із таких розсадників культури ми й розглянемо в оцій статті.

Східня Галичина досталася під панування Австрії 1772 р.; 12 літ пізніше (1784) цісар Йосиф II закладає у Львові університет, а в р.р. 1787—1804 бачимо на ньому кілька українських кафедр. Характер тодішнього університету був очевидно, що до змісту, схоластичний, що до мовної форми—латинсько-німецький,

а призначений він був для тих кругів людности, яких соціяльне становище дозволяло їм користуватися з університетської науки, отже не для загалу української людности, яка знемагала в кріпацькім ярмі. Ті-ж українські кафедри, на яких викладали церковною мовою, мали на меті виховування греко-католицького духовенства для українського народу. Р. 1805-го львівський університет скасовано, а коли р. 1817-го відновлено його наново, про українські кафедри забуто, але за те заложено кафедру польської мови й літератури. Так було до 1848 р.

Р. 1848-го поляки поставили домагання спольщення львівського університету, як і всіх инших шкіл у Галичині, але уряд, який тоді бачив у них небезпечний для себе революційний елемент, не спішився віддавати їм панування на всіх полях громадського життя в краю. А кокетуючи з українцями, яких йому треба було, як контра-революційної армії проти польських революційних змаганнів, почав поводитися так, неначе львівський університет призначує він українському народові. Така політика була аж до часу, коли склався в Австрії той конституційний лад, який панує й досі. За той час заведено на львівськім університеті р. 1848-го дві українські кафедри, одну на теологічнім й одну— *кафедру української мови й літератури*—на философичнім факультеті, а р. 1862 дві кафедри на юридичному факультеті.

З боротьби за конституціний лад у Австрії, як звісно, польська шляхта вийшла з побідою: австрійський уряд купив її згоду на „новий лад", віддавши їй повне панування в Галичині. З того часу й зачинається полонізація львівського університету. Починаючи з 1866 р., уряд закладає на ньому вже тільки польські кафедри. Справді через непорозуміння, у які ще кілька разів попадали нові спільники: польська шляхта й австрійський уряд, в 1869 р. міністерство в відповідь на постанову галицького сойму в справі полонізації університету відповідає, що держава не має обов'язку содержувати в краю два польські університети (себто у Львові і Кракові). Але ті непорозуміння швидко кінчилися згодою й не перешкоджали полонізації львівського університету. І так р. 1871-го цісарським наказом надано обом краєвим мовам на львівськім університеті „рівноправність", лишаючи професорам волю, якою з них хочуть викладати. Але ця „рівноправність" була вже тільки номінальна; фактично львівський університет був уже в руках

польських професорів. В 1879 р. заводять у ньому *польську урядову мову,* в кінці полонізацію його довершує міністерський декрет з 1882 р., який постановляє, що викладова мова на ньому має бути польська, хиба що міністерство в окремих випадках постановить инакше.

Віддавши університет у руки *автономної* корпорації польських професорів, уряд тим самим заявив, що університет має оставатися польським доти, доки істнуватиме той режім, якого підпорами являється австрійський уряд і його спільник—польська шляхта.

Ставши панами польського університету, поляки й тут показали, як вони вміють прикладати ті поклики „волі, рівности і братерства", якими величаються перед світом, до українського народу. Досить буде сказати, що від 1862 р. аж до нині на львівськім університеті прибули тільки дві українські кафедри на философичнім факультеті: в 1894 р. кафедра історії (проф. Мих. Грушевський) і в 1899 р. друга кафедра української мови й літератури (проф. К. Студинський), обидві проти волі університетського сенату й тільки через тодішні політичні комбінації: кафедра історії, як заплата українським політикам за „нову еру", а кафедра української мови й літератури, як акт вдячности за „угодову" політику супроти д. А. Вахнянина. Зрештою всі кандидати до університетської карієри—українці не допускалися польським університетським сенатом навіть до доцентури. Маючи широку автономію, сенат звичайно заявляв, що кандидат не має „наукового приготування" і тим справа кінчалася. А що той кандидат з тим самим науковим приготуванням ставав доцентом на иншім університеті (пр. Др. Мих. Зобків габілітувався на університеті в Загребі на підставі тої самої наукової праці, яку відкинено у Львові), це сенатові було байдуже.

Таким чином, теперішня позиція українців на львівськім університеті така, що *викладова* мова на ньому *польська, урядова* мова також польська, а по-українському викладають тільки на трьох кафедрах на философичному, на двох на юридичному і на трьох на теологичному факультеті.

В міру того, як серед української інтелігенції зростала національна свідомість, почала вона домагатися національних прав також на університеті. Уперше поставлено ясно й рішуче дома-

гання українського університету у Львові на скликаних з тою метою студентських зборах літом 1899 р.; з того часу справа та займала то більше, то менше розуми української інтелігенції, але з порядку дня ніколи вже не зійшла.

Два шляхи ведуть до здійснення домагання українського університету: або дати українській мові рівноправність в урядованні й закладанні для кожного предмету побіч істнуючих польських кафедр також кафедр з українською мовою, аж доки таким чином теперішній львівський університет не розростеться в два університети: польський і український,—або заложити новий український університет і перенести туди українські кафедри з теперішнього львівського університету. Очевидно, коли-б уряд був на те, щоб задовольняти потреби людности, то він чи першим, чи другим шляхом здійснив би домагання українського університету... Але так, як справа тепер стоїть, то обидва шляхи безвиглядні. Нового українського університету уряд не заложить, бо до цього діла *ніщо його не примушує*. А заводити повну рівноправність української мови на теперішнім львівськім університеті не допустять поляки, яких австрійський уряд слухає у всьому що до Галичини, і які вважають львівський університет за своє національне добро, яким не мають охоти ні з ким ділитися.

Прихильники *історичної Польщі*, галицькі поляки (маю на думці, очевидно, тих, що мають власть у краю) добре розуміють, що український університет, розсадник української культури, це ворог польського панування на українській землі. Як би завести його, польські культурні впливи в східній Галичині мусили б ослабнути, а за якийсь час виринуло б питання про те, щоб скасувати *польський* університет у Львові, бо в *теперішніх* обставинах содержувати для такої національної меншости, якою є поляки в східній Галичині, окремий університет, коли вони можуть користуватися з університету в Кракові, це для такого бідного краю, як Галичина—занадто велика трата. Правда, з боку галицьких українців ніхто справи не становить так, що польський університет у Львові має бути скасований, але на нашу думку це питання безперечно виринуло б після того, як би було заложено український університет. Розуміють це—кажу—й поляки, й тому, доки в них буде сила, не згодяться, щоб одним чи другим шляхом здійснилося домагання українського університету.

Цього вони, очевидно, не говорять: на це вони за мало щирі, і своє становище в цій справі стараються вони пояснити инакше. Вони все готові заспокоювати „правдиві“ потреби „братнього народу“, але університет не вважають вони за „правдиву“ потребу українців. Нехай українці наперед вироблять свою науку так, щоб могли поставити свій університет на рівні з иншими, нехай викажуться науковими силами, потрібними для заложення університету, а тоді... тоді нехай ждуть, поки їх домагання свого університету буде признане „справедливою“ потребою. Так говорять вони, знаючи добре, що польський шовіністичний академичний сенат львівського університету не допустить до „вироблення українських наукових сил“, і знаючи добре, що на те й закладаються університети, щоб у них виробляти науку. На тім становищі стоять офіціяльні круги як у краєвім, так і в центральнім уряді. Вони все заявляють готовість закладати на львівськім університеті українські кафедри, на скільки це признають потрібним і на скільки будуть українські наукові сили, яким вироблятися обіцяють помагати, але поки-що нічого того не роблять. І так буде доти, доки в Австрії на галицькі справи рішаючий вплив матимуть поляки.

Домагання українського університету, проти якого виступили рішуче всі польські пануючі круги, загострило дуже відносини на львівськім університеті й довело до кількох конфліктів між українськими студентами з одного й університетськими властями та польськими студентами з другого боку.

Першим таким конфліктом була т. зв. „сецесія“ р. 1901-го. В осени того року українські студенти хотіли скликати в університеті збори, на яких мали бути поставлені їх національні домагання в університетській справі. Університетська власть цих зборів не дозволила, а коли студенти скликали їх, не зважаючи на заборону, вона хотіла розігнати їх силою. При цій нагоді високим членам високого сенату, які взялися фізичною силою викидати студентів з зали зборів, впало дещо від фізичної сили студентів. Наслідком того університет на кілька днів замкнено, кількох українських студентів виключено, а при отворенню університету сенат звернувся до польських студентів з відозвою, щоб вони боронили університет перед дикістю українців. На цю провокацію українські студенти рішили відповісти пасивним протестом—висту-

пленням із університету. Крім невеличкого числа карієристів, виступили всі й перебули цілий рік на університетах у Кракові, Відні та Празі. Українське громадянство заявило свою солідарність із ними, зложивши гроші, потрібні на життя їх на чужих університетах.

Цей учинок збентежив уряд. Він злякався, що коли покинули університет студенти цілої нації, то це може навести на нього докори культурного світу, й він почав заспокоювати невдоволених. Але не здійсненням їх домагань, тільки обіцянкою, що ті домагання можуть бути заспокоєні законним шляхом, коли українські студенти вернуться на львівський університет, бо доки їх там нема, доти нема там і українського питання.

Через рік українські студенти справді вернулися до Львова, а уряд сповнив свою обіцянку—тим способом, що приписи що до *урядової* мови на університеті змінили так, *щоб їх не можна було пояснити на користь української мови.* Українські студенти обернулися тоді зі своїми домаганнями на „законний шлях“, але у всіх інстанціях програли справу.

В осени 1903 р. польські професори піднесли їм нову провокацію: ректором вибрано професора теології о. Фіялка, який підчас сецесії на кожнім ступіні провокував українських студентів теології. Ця провокація викликала реакцію: коли ректор розпочав перший виклад, українські студенти світських факультетів зробили йому демонстрацію і примусили його втекти з зали. Це потягло за собою кари: сімох студентів сенат викинув з університету, а крім того, передав справу карному судові, де також засуджено кількох на менші кари.

Врешті останній конфлікт був при кінці лютого с. р. Ректор університету заявив голові українського студентського товариства „Академична Громада“, що, як ректор, він не дозволить, щоб до нього говорити по-українськи, за що польські шовіністичні студенти зробили йому овацію, величаючи його оборонцем польських прав перед „новою гайдамащиною“. Українські студенти устроїли у відповідь на цю маніфестацію польських товаришів контра-демонстрацію, наслідком чого прийшло між ними до бійки, а навіть до барикад, зроблених з університетських столів і лавок.

З того часу на львівськім університеті поки-що супокій.

Всі ті конфлікти осудили не тільки краєві й центральні власти, не тільки польські шовіністичні круги, але навіть ті польські круги, що називають себе поступовими та соціялістичними. Вони, очевидно, не проти домагання українського університету, тільки одні проти ламання польських прав на львівськім університеті, а другі, ті, що признають українцям на львівськім університеті рівноправність, разом із першими проти тих „некультурних“ способів боротьби, якими вони вважають повисші конфлікти. Так кажуть вони. Але не кажуть, як инакше, коли не насильними актами, можна відповідати на провокації, і як инакше, коли не силою, можна заставити здійснити українські домагання тих, які вже дали досить доказів, що самохіть не сповнять ніяких українських домаганнів. А називаючи таку боротьбу, яка в данім випадку єдино можлива, некультурною, й відтягаючи від неї українських студентів, вони тим самим підпірають панування тих, проти кого та боротьба звернена.

Запитаймо тепер, чи домагання українського університету оправдане і чи є реальні основи для його здійснення.

Коли яка нація не збірається вимірати, але хоче розвиватися, то тим самим вона не тільки в праві, але просто мусить домагатися всього того, що потрібне їй до розвитку. А що університет нації до її розвитку конче потрібний, на це найліпшим доказом ті нації, що вже мають свої університети, бо чи котра з них зреклась би самохіть хоч одного з тих огнищ науки?! Значить, питання зводиться тільки до того, чи є реальні основи для заложення українського університету. Цими основами вважаються звичайно: відповідне число студентів, вироблення наукової літератури й відповідні професорські сили.

Всіх студентів на львівськім університеті було з кінцем першого семестру 1905/6 р. 3.249, з того 2.368 поляків (між ними 758 евреїв) і *856 українців*. Значить, уже теперішнього числа українських студентів на однім львівськім університеті досить, щоб утворити окремий університет. А треба ще взяти на увагу, що українські студенти вчаться й по инших університетах, і що те число з природи річи що року буде зростати.

Українська наукова література вже досить вироблена, щоб стати на перші потреби українського університету; зрештою звісна

річ, що повне вироблення наукової літератури можливе тільки на університеті.

Те саме треба сказати про українські наукові сили. На перші потреби українського університету їх стане; вироблення їх у великих розмірах неможливе без університету.

В кінці й на те треба звернути увагу, що коли рівноправність української мови „в школі, уряді й публичнім житті“, признана австрійською конституцією, не має зостатися пустим згуком, то щоб здійснити її мусить бути український університет, інституція, яка виховує учителів для шкіл, на службу для урядів, діячів у громадськім життю.

Одначе всі ті аргументи безсилі супроти ворожого становища тих, що мають у руках власть. Австрійський уряд віддав повну власть над Галичиною польській шляхті і доки так буде, доти українському народові не добути нічого, що в дальшій консеквенції повело б до обмеження польського панування на українській землі.

Як же ж супроти усього того довести до сповнення українських домагань на львівськім університеті і в дальшій мірі до заложення окремого українського університету? Ми вже зазначили, що ніякі річеві аргументи не поможуть у цім ділі, бо вони не можуть помогти там, де нема доброї волі. Це питання може бути рішене тільки як *питання сили*. В першій мірі, очевидно, як питання *політичної* сили, але політичний лад Австрії засуджує український нарід на *політичну безсилість*, так що він в тім устрою ніколи не буде такою політичною силою, щоб уряд *мусив* числитися з ним. Лишається отже тільки *фактична сила*. Чехи не дістали свого університету в Празі доти, доки чеські студенти насильними актами не вчинили науку на німецькім університеті неможливою. Так саме борються італійські студенти в Тиролі на німецькім університеті в Інсбруці за італійський університет.

Чи й українські студенти такою самою боротьбою на львівськім університеті примусили б уряд до заложення українського університету? Коли б вони справді вміли здержати колесо наукового життя на львівськім університеті, здержати на так довго, поки будуть задовольнені їх домагання,—то на це питання можна би сміло відповісти: так. Але чи вміли б вони це зробити? Чи

стало б у них на таку боротьбу фізичної сили й сили духа знести закид „некультурности?“ Цих питаннів не берусь рішати, їх рішить так чи инакше саме життя.

Стан української школи в Галичині, який ми старалися показати вище, вчить нас, що сучасне громадське життя таке складне, що неможливо змінити одну частину його, не змінивши його в цілости. Ми бачили, що стан української школи в Галичині зовсім залежний від політичного й соціяльного становища вкраїнського народу в Галичині, і доки те становище не буде основно змінене, доти й українська школа буде відчувати на собі всі наслідки його.

Упорядкувати як слід українську школу в Галичині, значить, перше всього зруйнувати те політичне і соціяльне поневолення, яке налягло там на український нарід.

Львів, X. 1906.

Михайло Лозинський.

ВНОЧІ.

На місяці блищать сріблясті осокорі,
І тихий став заснув в задумі мовчазній,
В йому і в небесах далекі сяють зорі,—
Любують і вони, як в пітьмі прозірній
На місяці блищать сріблясті осокорі.

***

Все спить навкруг, усе тихенько спочиває,
Щоб знов прокинутись уранці до життя...
Чому ж душа моя і рветься, і ридає?
Спочинь хоча на мить! Не рвися без пуття:
Все спить навкруг, усе тихенько спочиває.

***

Ніч лагідна в душі не має перемоги,
І серця гострий біль не в силі припинить,
Не зможе зняти дум страшенної облоги,
Бо відгук життьовий не дасть їм відпочить:
Ніч лагідна в душі не має перемоги...

***

Повстане день ясний, а з ним людськії муки,—
Ніколи ніченька навік їх не приспить,—
А ранком знов весь мир здрігнеться від розпуки...
Тому душа моя ридає і квилить,
Що встане день ясний, а з ним... людськії муки...

С. Черкасенко.

РОЗВІЯНІ МРІЇ.

Оповідання.

I.

Павло Іванович вертався цієї суботи додому з канцелярії, де служив, як звичайно у п'ять годин. Ішов нервовою, хуткою ходою. Його поважне з довгою білою бородою обличча завжди суворо-спокійне, з непорушним сухим виразом, було тепер надзвичайно оживлене і стурбоване.

Цієї ночи йому приснився сон, спомин про який не покидав його ввесь день, і тепер з новою силою нагадував про себе. То був надзвичайний, дивний, незрозумілий сон; тим більш дивний, що за малим не так саме трапилось колись йому те, що приснилося сьогодня; давно було, вже років двадцять назад.

Як тоді було, так і тепер у ві сні: холодна, темна осіння ніч; він ішов недалеко від станції, коли почув неголосний крик, чи вереск. Зупинився. Перед ним на землі щось ворушилося. Була маленька дитина. Верещала, тремтіла, синя з холоду й крику. Простягала голі руки до нього. Це все, що йому приснилося.

Павло Іванович, ідучи, мислив про цей сон, стурбований і зацікавлений аналогічністю його з дійсним минулим. Несамохіть став він далі пригадувати собі вже не сон, а те давно-давно минуле, спогадом одної хвилини якого був сон.

Пам'ятає він: узяв дитину, що простягла до нього руки, загорнув у шинелю і швидкою ходою попрямував додому. Мале, наче вдячне, що його урятовано, мовчало, зігрівшися. Ступивши на поріг своєї хати, Павло Іванович весело гукнув жінку:

— Катерино, а біжи-но сюди! Бог дитину дарував.

— Де? Звідки?—роспитувала здивована Катерина Марківна.

Взяла дитину, розгорнула мокрі від дощу пелюшки й ковдру, завинула малого в сухе, нагодувала молоком і поклала

спати. Все це мовчки, хапаючись, щоб швидче зробити для дитини все, що треба.

Як хлопчик заснув на ліжку, посідали тоді Павло Іванович і Катерина Марківна коло столу вечеряти.

— Звісно, він у нас зостанеться?—запитала Катерина Марківна.

— Авже ж,—коротко, але твердо відказав Павло Іванович.

То була щаслива хвилина в його житті. З малих років був самітний. Батька й матері своїх не пам'ятав; не знав пестощів матері. Виріс суворий і невеселий. Змолоду не зазнав кохання. Тільки гульня й піяцтво були відомі йому. Уже по 30 роках оженився, закохавшися в Катерині Марківні, але й тоді не бачив щастя. Вона була молодша від нього на 12 років і, здавалося йому, не любила його; принаймні він знав, що по шлюбі вона багато инших любила. Мучився цим, але годився так-сяк і ждав. Він ждав, він бажав мати дитину, сподіваючись тоді знайти рятунок від самітности, знайти своє щастя. Тому терпів жінку. Не дуже добре жило подружжя, але иншого кращого особистого життя не міг собі утворити Павло Іванович. Так минуло 15 років, одноманітних, порожніх і нудних. Иноді, як щось дуже гризло Павла Івановича за серце, він напивався і, висварившися з жінкою п'яний, заспокоювався і жив мовчки далі. Ходив що-дня на маленьку залізничу станцію, де служив і покірно висижував там цілий день.

І так самітно, сіро, порожньо до тієї ночі, коли знайшов дитину.

Дитина спала спокійним сном. Павло Іванович і Катерина Марківна підійшли до ліжка, щоб подивитися на сплячу дитину; несамохіть глянули одно одному в вічі і тихо всміхнулися так, як давно вже не всміхалися—приязно, щасливо. Дитина зблизила їх, які давно вже стали чужими між собою; дитина примусила їх змінити свої відносини.

— Катерино, будемо пильнувати його; то Бог посилає нам дитину. Як виросте...—не міг докінчити від зворушення Павло Іванович.

— А яке воно ніжне та миле, як лялечка. І як спить гарненько... Чисте янголятко...

Дивилися на хлопчика і несамохіть вимовили:

— Воно буде наше...

— Ми його викохаємо...

Охрестили. Васильком назвали. Обновилося, оживилося їхнє життя. Павло Іванович по старому цілий день перебував на службі, а ввечері поспішав додому, де його дожидав Василько, зустрічаючи його веселим сміхом, щебечучи: «тато, тато»! У свята сидів увесь день дома і бавився з Васильком. Катерина Марківна увесь день клопоталася з хлопчиком і також почувала себе краще, ніж попереду. Настала в їхнім житті деяка гармонія. Непомітно минали роки; непомітно старівся Павло Іванович, почало сивіти волосся навіть у Катерини Марківни, і все ріс і ріс Василько. Мав ніжне біле обличча, чорне волосся і великі чорні очі; дуже відрізнявся від своїх названих родичів.

Як Василькові минуло 9 років, постановив Павло Іванович зробити велику зміну в своїм житті: переїхати до великого міста і там віддати сина вчитися. Покинув службу, яка вже була важка для його років, і переселився з сем'єю до К. Тут на гроші Катерини Марківни, які вона одержала в спадщину від батька, куплено було на краю міста маленький старенький будинок. Павло Іванович найшов собі службу в якійсь канцелярії за невеличку плату, а Василька віддав до «духовного училища». Мав багато надій на сина. Він догожав йому; навіть пестив його. Стримував свою сувору вдачу, щоб не порушити ніколи спокою хатнього життя, який панував у його сем'ї. Щоранку і що-вечора Павло Іванович—людина взагалі побожна, благав Бога, щоб дарував його синові здоровля, щастя і всього доброго.

Мали всього 4 світлиці; віддали найбільшу Василькові. Купили йому багато книжок, щоб він учився. Дуже добре вчився він, втішаючи тим батька й матір, і дуже любив читати.

Батько тілько задоволено всміхався, бачучи таку любов синову до книжок, і ще гарячіше молився Богові, стоячи в своїй хаті навколішках перед образами. Його син розумний... Його Василик вивчиться, піде до семинарії; а потім і до академії, як схоче. І Павло Іванович, щоб заохотити сина до церковної служби, брав його що свята до церкви.

Одноманітно, але спокійно і приємно пливло життя Павла Івановича і сем'ї його в ті давні часи. Сам він увесь жив надією

на сина. Він так його любив... З того шматочка червоного м'яса, який він приніс додому в ту незабутню ніч, утворився тепер хлопець—скоро доросла вже людина, така дорога йому й близька.

А Василик усе ріс та ріс; і де-далі ріс, то більше віддалявся від родичів, непомітно, несамохіть, але не перестаючи, не спиняючись. Був уже в передостанньому класі семинарії. Мав багато приятелів. Читав укупі з ними; мав з ними якісь спільні інтереси і потроху відхилявся від інтересів хатнього життя, від опіки батька й матері.

Коли Павло Іванович помітив це, був дуже вражений. Затурбувався, заметушився. Нарешті зрозумів, що того вимагає молодість, і наче заспокоївся. Постановив не перечити Василькові. І ще пильніше почав молитися Богові, благаючи в його щастя синові.

Як Василик скінчив семинарію, сказав батькові:

— Тату! Я йду на університет.

Павло Іванович остовпів.

— Та хиба ж так можна?—ледве вимовив він тремтячим голосом.

— Звісно, тепер можна нам на університет, треба тілько деякі екзамени поздавати.

— Та я не тому питаю: чи можна, ні... Чи можна, коли я того не хочу? А як я не дозволю!

— Тату! Я не можу ні попом бути, ні до академії вступити. Мене тягне на инший шлях...

— А ти б мене послухав! Я більше на цім розуміюся. Твій шлях небезпешний і непевний...

— Тату! Я дорослий... Я можу сам собі лад дати. Я зароблю лекціями...

Обурення і любов боролися в душі в Павла Івановича.

Його розвіяні мрії... Він уже уявляв собі сина на посаді, жонатого... і внуків маленьких, веселих... І раптом університет.

Скорився. І все мовчав. Почував так себе, наче щось утеряв.

Захоплений студентським життям з його лекціями, рефератами, збірками, Василько мало бував дома; як забігав на хвилину, цілував батька й матір, і знову зникав. А як і сидів коли вдома, то до нього приходили товариші та инші знайомі: робіт-

ники і навіть панночки якісь. І ніколи не мав часу для своєї сем'ї.

— Васильку,—сказав одного разу батько,—до тебе щось такі все чудні люди ходять; гляди, щоб з цього не вийшло чого... Ти знаєш, як тепер поліція...

— Тату,—перепинив, зблідши і зсунувши брови Василько.— Я знаю, що я роблю... Ти не журися мною. Я ж не можу одійти на бік од життя... Воно тягне мене до себе.

Не зовсім розумів це Павло Іванович, проте відчув у ціх словах синових якусь небезпешність; одного став боятися: втеряти зовсім сина, а з ним і всі свої надії: „Як ускочить у яку небудь історію... з молоддю це часто трапляється". І пильнував, скілько міг, життя синового.

Тієї зіми, як Василько був на третім курсі, довідався Павло Іванович, що призначено в першу неділю в лютім демонстрацію безробітних, до якої пристає й академична молодь. Довідався про це Павло Іванович від знайомого поліційного урядовця; син же про це нічого не згадував, наче не знав. Як надійшов день, призначений для демонстрації, Павло Іванович пильнував сина. Напившися чаю, Василько зібрався кудись.

— Куди ти?—запитав Павло Іванович, коли Василько, поцілувавши матір, підійшов до нього.

— Піду пройдуся,—спокійно відповів Василько і зник раніш, ніж Павло Іванович роскрив рота, щоб попрохати його не ходити сьогодня нікуди. Покинув недопитий чай і одягся, щоб піти подивитися, що буде діятися на вулиці, а головне, щоб привести Василька додому.

— Та хоч ти вже, Катерино Марківно, не виходь сьогодня з хати. Сиди та дожидай нас,—сказав він до жінки.

Павло Іванович пішов на центральні вулиці; сила людей заповняла всі ці вулиці і помалу, спокійно посувалася наперед. Студенти, робітники, гімназісти, жінки—всі йшли кудись, утворюючи з себе величезну юрбу, яка, здавалося, була обхоплена однією думкою, одним почуттям. Одна хвилина загального мовчання, непевности і раптом—крик. Кілька десятків людей, вирвавшися з юрби, вибігли на середину вулиці, високо в повітрі замаяв прапор—і все злилося в одну живу масу, з одним покликом на всіх устах. Потемніло в очах у Павла Івановича. А як

там Василько?—промайнуло в його в голові. Але хоч як роздивлявся на всі боки, не бачив його. За десять хвилин на юрбу, яка, співаючи, ішла наперед під червоним прапором, налетіли козаки. Засвистіли нагаї, розляглися крики, жіночі ридання. Коні топтали людей, нагаї розсікали обличча... Юрба зменшувалася, і Павло Іванович міг перейти на другу вулицю. Він хутко пішов, гнаний однією думкою про сина—в напрямі до університету. Всюди козаки, салдати. Звощик трохи не збив його з ніг. Несамохіть глянув на нього Павло Іванович і зупинився: його Василько з покрівавленим обличчам сидів, притулившись до якогось студента, що підтримував його; проти них сиділа панна і держала Василька за руку.

— Василику,—гукнув Павло Іванович таким голосом, що звощик зупинив коня.

— Василику, їдьмо додому... Ти ж ранений... Василику, мати...

— Не турбуйся, тату, то не рана. Трохи тілько нагаєм ударено. Я не можу зараз додому. Мене дожидають... Звощику, швидче далі. Прощай, тату!

І зник Василик.

„Прощай“ дзвеніло в ухах у Павла Івановича. Невже ж таки „прощай?“

Ішов хутко далі, наче наздогінь. Довго ходив і всюди натрапляв на салдатів, козаків, студентів. До вечора блукав, а як смерклося, надумався піти додому. Тремтячою рукою відчинив двері.

— А Василька немає?—було його перше слово до стурбованої Катерини Марківни, що цілий день непокоїлася, що нема ні чоловіка, ні сина.

— Ні, як пішов уранці... А що ж там на вулицях? Може він там?...

— Він був там. Я бачив його... а де він тепер—не знаю. Я бачив—і не міг порятувати. Бачив з кров'ю на обличчу...

Катерина Марківна перехрестилась і крикнула:

— Боже мій! Василик... де ж він?

— Може ми його втеряли. Моє серце чує щось... Може його забрали до себе всі ті, що бунтують: ті студенти, жиди, голодранці якісь... Та невже ж він пристав до них? Мій син...— Схвильований не міг далі говорити. Запанувала мовчанка.

— Василику! Як би повернувся! Як би прийшов тепер! Він же любить нас... Може послухав би. Василику!...

Катерина Марківна ридала. А Павло Іванович, засвітивши лампадку, став молитися навколішках перед образами; пильно, палко молився... благав повернути йому сина...

Так і не прийшов Василько додому.

Пізно полягали старі спати і часто збуджувалися, прислухаючись до найтихших згуків навкруги.

В понеділок пішов Павло Іванович на службу; вернувся пізно, бо ввесь вечір ходив по поліційних „участках“, шукаючи сина.

Не було ніде; ніхто не міг нічого певного сказати, бо багато було арештованих і не всіх ще було записано. Чотирі дні нічого не знали. Було тяжко, були безпорадні. Шукали сина всюди і даремно. Ночами плакали й молилися.

У п'ятницю, вночі прийшла поліція трусити кватирю студента Василя Борисенка, що був уже в тюрмі, арештований від неділі. Перекидали всі книжки, зшитки, листи... дещо забрали, потім, перепросивши, пішли.

Не лягали більше спати тієї ночі. Сиділи вдвох мовчки, механично дивлячися в повітря, освітлені тремтячим огнем лямпадки. Перша отямилася Катерина Марківна.

— Як же це буде? Йому треба передати і одіж, і білизну, і постіль... На чім він спить тепер?

— То вже твоя річ. Ти сама зроби все, як треба і як хочеш,—відповів байдужно Павло Іванович.

Сидів дуже замислений. Був пригноблений усім, що сталося. Опріч розлуки з сином, йому тяжко було від думки, що син його, який усе життя вірно служив на державній службі, його син з'єднався з бунтівниками і тепер у тюрмі. Це навіть дуже гнівало його і настроювало проти сина. Але та любов до сина—ніжна і необмежена—взяла гору і він ще раз ствердив:

— Зроби все, що йому треба, щоб він менше терпів „там“.

II.

Від того часу, як арештували сина, став зовсім самітний. Замкнув хату Василькову, поскладавши доладу всі книжки, які

поліція поперевертала. Що-дня читав біблію увечері і пильно молився. Не один раз ранок заставав його, як він стояв навколішках коло ліжка, з головою похиленою на подушки, і шептав: «Господи! Твоя воля».

Павло Іванович не любив роспитувати жінку про Василька, про його життя в тюрмі. Иноді тільки кидав питання: «Ну що? Була у Василька? Здоровий»? І це все. А в глибині його душі росла надія, що сина хутко випустять. Звідки взялася ця надія і з чого вона жила, він не міг сказати, але все дожидав і дожидав: «Ось», думав він, «за тиждень, певне, випустять Василька. Ні, не за тиждень... а так за місяць запевне».

Минуло три місяці. Василько все сидів, і ніхто навіть не міг сказати, як довго ще сидітиме. Справа його, яка була показалася маленькою і не важною, тепер заплуталася.

Павло Іванович схотів побачити сина.

Катерина Марківна що-тижня бачилася з ним, але Павло Іванович досі не міг зважитися. Що він скаже синові, та ще при чужих людях? А як не витримає і розридається?...

Тепер же він обміркував один план: узяти сина на поруки. Мав останніх п'ятьсот у банку—решту тих грошей, що за жінкою взяв. Здавалося вистачить. Пішов до прокурора, роспитав про все докладно і випрохав дозвіл побачити сина. Тоді поїхав до тюрми, зласкавлений, мало не задоволений.

Побачив сина. Василько стояв по однім боці ґрат, які в два ряди розділяли світлицю, а він по другім; між ґратами ходив салдат. Так хотілося обняти сина... про те ледве міг розглядіти його. Помітив тільки, що змарнів, а очі так і палають.

— Тату,— скрикнув Василько,— який я радий, що бачу тебе нарешті. Так давно хотів поговорити з тобою. Ну, як ти? Як мама?

— Василику,—тремтячим голосом вимовив Павло Іванович,— ти знаєш, як тяжко мені було; не міг навіть зважитися побачити тебе. Ти так мене вразив своїм учинком...

— Не говорімо про це, любий тату! Звісно, погано тут, але далі якось то буде... Ти краще скажи мені: як ти живеш, як твоє здоров'я, що поробляєш?

— Та що ж? Як бачиш, я здоровий. Тільки сумно, сумно мені, Василю...

— Тату, любий, не турбуйся так... випустять колись.

— Колись... Слухай, Василику! Це я власне про це прийшов поговорити з тобою. Ти хто його зна доки будеш іще сидіти. Ось я й хочу взяти тебе на поруки, за гроші, звісно. Вийдеш на волю, будеш далі вчитися, поки там що присудять... Сидітимеш тихо... і все буде добре.

Син почервонів зо зворушення і не міг нічого сказати. Його довге, змарніле обличча відбивало на собі ту важку боротьбу, яка відбувалася у його в душі.

— Ну що ж? Чому ж мовчиш? не хочеш?

— Не те... Тату! Це неможливо... та й не випустять мене зараз...

— Навпаки! Сказано мені, що скоро можна буде... ну, як же?—і дивився на сина, не зводячи з нього очей. Син був дуже схвильований і не знав що казати.

— Так,—після короткої павзи тихо вимовив він.—Але все ж таки це неможливо...—Голос його дзвенів де далі більш зважливо і твердо.—Тату! На волі знов потягне мене до себе життя. Воля... звісно, я тужу по ній, я так бажаю її... Але ж я не всижу тихо, я знову завдам вам горя й клопоту... Прости, тату! Я люблю тебе й маму, але мене тягне до життя, до людей, особливо до людей голодних, обдертих, нещасних, до тих, що страждають...

— Васильку, зупинися!—перепинив обурений Павло Іванович із страхом поглядаючи на салдата.—Васильку, ти помиляєшся... Того нема, що тобі здається. Ти ще не знаєш життя. Ти потім побачиш... Я тебе прошу, як батько: вернися до нас тепер; побачиш, як добре будемо вкупі жити. Як що до університету не приймуть, то так і буде. Одержиш посаду, оженишся.

— Не можу, тату... У мене нема своєї волі... я й не хочу її... Хиба ж тілько одне життя є—особисте, одне щастя—моє щастя? А загальне життя, а людське щастя? Тату, голубчику...

Але Павло Іванович уже відійшов. Він не міг слухати далі. Ішов до сина радісний, задоволений. Роскрив йому своє серце, хотів узяти його з собою... І син зрікся... Якісь дивні погляди, дивні слова... І то його син, якого він бажав довести до пуття... Його син—з словами бунтівника на устах... Зовсім утратив сина.

— Нема в нас сина більше,—повернувшися додому, сказав Павло Іванович жінці.

Катерина Марківна заплакала. Тихі сльози лилися по щоках, спадали на груди—рясні й важкі.

— Уже не наш, хоч ми його й викохали... Жиди, голодранці всякі—ото його родичі.

— А ти б поговорив ще з ним... Він так любить нас, такий ласкавий, як я прихожу.

— Любить... А *їх* більше любить. Каже: всіх людей, голодних нещасних... Не знає, що все те не нещастя, а п'янство, ледацтво, роспуста. Не хочуть робити, то й голодні... Не хоче вернутися до нас, з нами жити тихо і спокійно... Нема в мене більше сина. Не нагадуй мені про нього.

— І як він міг,—крізь сльози голосно думала Катерина Марківна,—як міг зректися свого спокійного життя і пристати до тих голодних, незадоволених? Хиба ж йому що бракувало? Може обдурили...

Не згадував більше Павло Іванович про сина. А в серці в його все ж таки жевріла схована надія: сина випустять колись і тоді він змучений—прийде до батька, погодиться з ним.

Минуло ще пів року.

Одної неділі повернулася Катерина Марківна від Василька стурбована, заплакана.

— Що сталося?—не витримав Павло Іванович.

— Висилають... Василька висилають до Сібіру.

— До Сібіру... механично повторив Павло Іванович. Та маленька надія, яка гріла його досі, надія на визволення синове,—погасла, зникла, і наче камінь ліг на серце.

Василька до Сібіру... як би хто рік перед тим сказав йому це, він засміявся б.

Катерина Марківна клопоталася, щоб приготувати одіж, печиво на дорогу,—за тиждень висилають.

А Павло Іванович усе мовчав і думав. Він обмірковував, чи то вже на завжди втрачає сина, чи ще можливо порозумітися. Але згадавши тверді слова синови: «не маю своєї волі», почув, що нема надії.

— Ти підеш попрощатися з Васильком?—запитала Катерина Марківна, збіраючися в неділю до сина.

— Ні.

Тяжко переживав цей день Павло Іванович. На службу не ходив, бо свято було. Молився довго, а потім ходив увесь час з кутка в куток. Спомини минулих літ вступили в його пам'ять і не відступали від нього... Василько в колисці—рожевий, пухкий з веселими очками. Василько, що бігає по хаті, простягаючи руки до тата, тупотячи маленькими ніжками. Василько, що вчиться—розумний і веселий хлопчик... Василько — студент, серйозний і твердий... Невідступно мучили його спомини і так забажалося побачити Василька. Ввечорі, не кажучи нічого жінці, яка вже попрощалася в тюрмі з сином, пішов Павло Іванович на станцію. Там уже була партія «етапних", і між ними Василько. Блідий, з довгим волоссям і бородою—чужим видався він батькові. Не помітив батька, який так і впився очима в його обличча, наче хотів назавжди сховати образ його в своїй пам'яті. Коло Василька стояли ще якісь студенти, кілька робітників і три женщини. В одній пізнав Павло Іванович ту дівчину, що їхала з Васильком під час демонстрації. Всіх обступили салдати; недалеко стояв офицер. Як офицер одійшов од в'язн і переходив повз нього, Павло Іванович зупинив його і, витягши з кишені гаманець, попрохав узяти гроші для сина. Одержавши квиток, кинувся до «етапу», але вже нікого не було; вже ввійшли до вагонів. Крізь вікна з ґратами нічого не було видно, крім салдатів з рушницями. Постояв хвилину; поїзд одійшов...

За два місяці одержав Павло Іванович листа від сина. Писав він, що доїхав уже на місце, що живе в селі один, без товаришів, що нудиться дуже серед снігів, одірваний од життя. Дякував за гроші, що батько передав на дорогу. Так ніжно і гарно писав. Зласкавилось серце в Павла Івановича. Зараз же відписав йому; писав багато і щиро. Запитував, чи не хоче Василько скоротити час свого заслання? Як хоче, то він напише прохання до міністра, щоб замінили вислання поліційним доглядом тут, у К. Посилав гроші синові. Просив швидче відписати.

Але відповіді зовсім не одержав.

З того часу не знав Павло Іванович, де син; не знав навіть—чи він є живий, чи нема його на цім світі. Він більше мав рації припускати останнє. Він знав, що таке Сібір... Там

забивалися... там божеволіли з самітности, з голоду й холоду... Там умірали наглою смертю через тяжкі обставини життя...

Запитував у адміністрації. Відповіли: нема і не знають, де він. Друкував оповістки по газетах, прохав сина обізватися, як він є живий. І все даремно.

Тоді набрало багато суворости обличча Павла Івановича і його висока, поважна постать зігнулася. Тоді навчився він завжди носити маску спокою, сухости і байдужности. Тоді почав він часто випивати і ще з більшим запалом молитися. Тоді побіліло волосся у Катерини Марківни. І тоді цілковите мовчання запанувало в хаті. Наче пустка зробилася ця хата, колись оживлена, повна згуків і сміху. Світлиця Василькова, що була замкнена завжди, прибрана й чиста, наче дожидала його. А по один і по другий бік неї в світлицях у Павла Івановича і в Катерини Марківни, що жили окремо, розділені синовою світлицею, панувало завжди мовчання, яке перебивалося тілько що вечора, як Павло Іванович читав молитви, і в неділю рано, як він голосно читав газету, а Катерина Марківна слухала і робила уваги.

Так минуло чотирі роки порожнього, одноманітного сумного життя. Павло Іванович силкувався не згадувати про сина, але не міг уникнути, щоб не бачити його у вісні. І часто так виразно, так живо бачив свого Василька. Тілько останніми часами, коли біль душі трохи затих, став менше гострим і пекучим, ці сни покинули його. Уже два роки не бачив у вісні сина. І раптом сьогодня...Так, як двадцять чотирі роки назад—маленький, холодний і голодний простягав до нього руки...

III.

На цьому вривалися згадки Павла Івановича. Прийшовши додому він повечеряв, помолився перед образами, якими було сповнене все покутя в його хаті і заснув хутко міцним сном.

Прокинувся вранці пізно. На службу не йшов, бо була неділя.

Катерина Марківна—маленька, жвава з масою білого волосся на голові і з ще свіжими, рожевими щоками дожидала його біля самовару з газетою в руках.

— А ну, Павле Івановичу, випий чаю, та почитай, що тут нового.

Перехрестившися, взявся Павло Іванович до чаю, переглядаючи газету.

— Наливай ще,—передав він склянку жінці.

— Ось, слухай: «Въ Варшавѣ двое кинули бомбу въ кофейнѣ; убитъ хазяинъ кофейни и трое изъ публики. Преступники скрылись»... «Въ Одессѣ неизвѣстний выстрѣлилъ въ городового и тяжело ранилъ його; злоумышленникъ задержанъ»...

— От розбійники!

— Слухай далі: «Въ Петербургѣ шайкой грабителей-анархистовъ сдѣлано нападеніе на артельщика банка, везшаго значительную сумму денегъ. Ранены—артельщикъ и трое изъ публики. Преступники, кромѣ 2-хъ, которымъ удалось похитить 20 тысячъ, задержаны; ихъ 7 человѣкъ, большинство евреи». Повісити усіх! Усе жиди... Вони завжди всім орудують...

— Ну, пий уже чай, та що инше почитай, а то все грабунки та вбийства.

Перечитавши газету і напившися чаю, пішов Павло Іванович до церкви. Вистояв усю довгу службу. Потім пішов трохи пройтися, бо був чудовий весняний день. Але не довго ходив; його все гнітив спомин про той незрозумілий сон і він, щоб не зоставатися самому з своїми думками, пішов додому і взявся до біблії.

По обіді Катерина Марківна зібралася до знайомих, а Павло Іванович не покидав читати біблію. Кепсько читалося... В його ухах наче розлягався крик дитини, яка лежачи на мокрій землі простягала до нього руки.

Пішов випити пива, щоб одігнати спомини, забути про все. Повернувся додому пізно, справді з затуманеною головою і, не помолившися, поклався спати.

У понеділок пішов на службу, як звичайно спокійний, поважний. Пильно і уважно працював. Здається, заспокоївся. Так минуло три, чотирі дні, ще день, у суботу вернувся додому зо служби і, пообідавши, ліг відпочити, бо втомився. Вставши, взявся за газету, гукнувши Катерину Марківну, щоб ішла слухати.

— Зараз прийду я, читай поки сам,—озвалася Катерина Марківна, бо мала діло в кухні. Павло Іванович розгорнув газету і почав з телеграм.

— Живий! Живий!—вигукнув він раптом. Катерина Марківна прибігла з кухні з тарілкою в руках.

— Що? що таке?

Павло Іванович тремтів усім тілом; тремтіла і газета, в яку він упивався очима.

— Ось, ось тут,—показував він пальцем у газету, забувши, що жінка не вміє читати.—Живий! Живий Василько!

— Читай же швидче, що там?

— «Петербургъ. Изъ семи нападавшихъ на артельщика опознано четверо: двое евреевъ и двое русскихъ—Василій Борисенко и жена его Ольга Николаевна (которая и умерла отъ тяжкихъ пораненій)». Значить, живий... І оженився... То мабуть та сама, що приходила до нього і була разом з ним на демонстрації, її звали Ольгою... Живий! Знову знайшли його. Знаєш, мені снилося позавчора, що я йшов, а на землі лежав Василько—такий малесенький—і простягав до мене руки. І ось він є... Живий... Він живе! Він повернеться до нас! Стілько перетерпів, намучився... Молодий ще... ожениться. Утратив жінку і знайде другу, буде щасливий... І внуки...

Так говорили, мріяли—аж поки згадали, на якому вчинку впіймано Василька.

Холодний острах проняв їм душі...

Зминула безмірно тяжка ніч.

Вранці знав що треба робити: треба їхати до Петербургу, рятувати сина.

Як? ще не знав. Там видно буде. Ходитиме, благатиме... Та й його самого побачить.

Мусив перечасувати неділю, щоб у понеділок попрохати одпуск на службі і взяти документ,—без цього не можна було їхати.

Над вечір листоноша приніс листа. Павло Іванович розірвав коверту і став читати: „Дорогий тату і кохана мамо! Думав, що ще побачуся з вами на цім світі і навіть незабаром побачуся, але все відмінилося. Ідучи на смерть, маю одне прохання до вас: не тужіть, не сумуйте за мною! Лишитися на цім світі і жити

тим життям, якого ви бажали для мене—було б для мене гірше од смерти. Повірте мені і не сумуйте. Обнімаю вас, мої кохані. Ваш Василь».

Перечитав двічі. «Ідучи на смерть», повторив він голосно, наче запитуючи. «Чому ж на смерть? За що смерть?» Тут згадав, що читав у газеті про військово-польовий суд. О! він знав, що таке цей суд. Так, то справді мало не завжди смерть.

«Ідучи на смерть», тілько це лишилося в пам'яті його з листу синового, на цім однім сконцентрувалися всі його думки і почуття. «Ідучи на смерть, смерть, смерть»—не вгаваючи стукотіло у нього в голові і серце билося в такт цим словам.

Смерть... То та чорна безодня—таємчича, страшна і мовчазна... Ні, не можна дозволити, щоб вона втягла Василька. Мусить бути рятунок...

Не сказавши нічого жінці, замкнувся в своїй хаті. Він думав. Йому здавалося, що мусить бути якийсь рятунок. Але який? У нього так була заморочена голова і так переплуталося все в пам'яті під впливом останніх подій, що ніяк не міг собі цього пригадати. Увесь день думки його крутилися коло одного цього питання; голова розривалася на части; серце боліло. Ще можна врятувати сина, доки не дихнув на нього суворий холод могили, доки безжалісна чорна безодня не затягла його в свої вічні обійми. Ще можна до останньої хвилі, до останнього подиху...

Уночі, як лежав без сну, перевертаючись з боку на бік, його осяяла думка: прохати царя. Благати його, який один може тепер дарувати життя синові.

Павло Іванович устав, одягся і засвітив лампу. Він довго писав. Написавши, перечитав. Це було благання вірного слуги, який звертався до свого царя, палке, гаряче благання батька, у якого віднімають сина.

Раз-два-три... вибивав годинник у другій хаті. Павло Іванович здрігнувся і скочив: йому почулося ридання—одну хвилину, а потім наче щось темне увійшло в його хату.

— Дурниці... спати вже час,—подумав він і, перехрестившися, ліг.

Другого дня рано пішов на телеграф і послав прошення. На службі взяв усі, які треба, документи, щоб їхати.

Дома стріла його жінка—дуже сумна.

— Не плач... Ще може буде він з нами,—сказав він, але про своє прошення не згадав ані словом.

Пообідали. Катерина Марківна вийшла до кухні. Павло Іванович узяв газету. „Може що про Василька є“, десь з глибини душі шептав йому тихий голос, і він кинувся до телеграм.

— Є.

Перечитав. Устав, потер чоло, знов сів і знов почав читати, наче не зрозумів ще.

— Є,—повторив він, і чи то сміх, чи то ридання вирвалося у його з грудей.

В газеті стояло: „Военно-полевой судъ приговорилъ всѣхъ шестерыхъ къ смертной казни; приговоръ приведенъ въ исполненіе сегодня ночью послѣ 12 часовъ“.

Переплуталося все в голові у Павла Івановича. Василько... прошення цареві. А він писав його тоді, як Василька вели на смерть. Те чорне, що влізло вночі до нього—то була смерть. І хтось заридав тоді... то може той хлопчик, що простягав до нього руки...

Йому тиснуло горло. Хотів крикнути, покликати жінку—не мав сили. Сидів, упіраючи пальцем у газету—непорушний, захоловши.

— Павле Івановичу,—запитала, входячи Катерина Марківна,—ти читаєш газету? А може там про Василька що є?

— Є.—І на цей раз нестримане ридання вирвалося йому з грудей.

— Ось, ось є.

— Та що ж?—ухопивши газету в руки, простогнала Катерина Марківна.

— Нема його... Василько там,—показуючи до неба, прошепотів Павло Іванович.—Пізно...

Рясні сльози котилися з його очей на величезну сиву бороду і з шелестом спадали на газету. Катерина Марківна ридала. Довго сиділи і плакали. Потім устали і підійшли до синової хати, яка відчинена наче дожидала його. Увійшли, стали на порозі.

— Не повернеться...Ніколи не повернеться,—шептали тремтячі губи Катерини Марківни.—Ніколи...

— Бог узяв його до себе... А ми знов самітні—навік.

І стояли знов поруч удвох, як у ту незабутню, щасливу ніч, коли були біля ліжка янголятка-дитини, що всміхалася щасливо у ві-сні, дитини, яку Бог послав...

Наталя Романович.

З віршів М. Чернявського.

І. ЗАСПІВ.

Моя богине світосяйна,
Прилинь до мене і зогрій
Огнем натхнення розум мій
І геть змахни усе звичайне
Крилом поезії живим,
Щоб хворе серце затремтіло,
Щоб жити знов воно схотіло
Життям відважним, бойовим!
Нехай живе, нехай тріпоче
Любов'ю й гнівом, а не спить
У ті часи, коли кипить,
І стогне грізне, і клекоче
Життя громадське навкруги
І ломить мертві береги!
Нехай живе, а не конає,
Хай краще кров'ю істекає,
Бо все ж волатиме й та кров
Про рівність, згоду і любов!...

II. РАТАЙ.

Сумне, холодне і мутне
Повисло небо над ланами
І олив'яними очами
Глядить на землю й не зморгне,
Мов сфінкс бездушний. І нікого,
Як у могильному склепу,
Немає в мертвому степу.
Усе живе втекло від його.

Але вдивляюсь в далечінь...
Ген-ген на мертвій степу грані
Щось ледві мріє у тумані:
То—чоловік, а рядом—кінь.
То орють вдвох лани холодні
Вони потомлені, худі,
Бо звікували у нужді,
Обидва хворі і голодні.

І в мент здалось мені:—веде
Не ратай борозну безкраю,
А сам народ то землю крає
І зерно в борозни кладе,
Щоб потім дуків годувати,
Давати хліб їм і тепло
І за своє усе добро
Від їх погорду зазнавати...

— «Одвічний рабе!»—я спитав.—
«Чи єсть кінець твого терпіння?»...
Ні слова він. І рве коріння
Залізним ралом, як і рвав,
І безнадійними очами
Глядить у темну далечінь...
І ледві йде трудячий кінь,
Ступа важкими копитами...

БАЛАКУЧИМ ПАТРІОТАМ.

Всі ми, браття, патріоти,
Всі кохаєм Україну,
А покличуть до роботи,
То ховаємось за спину.

Чув я раз палкі змагання,
Де лились промови сміло,—
Скільки слів! Які бажання!
Як гукали всі до діла!

Право кожної людини
Щирим словом боронили,
Гимн народній України
Що є духу голосили.

Рідний край, бач, всі кохали
І того з таким запалом
Не лякаючись кричали
«Ще не вмерла!» всим кагалом.

Та борцями вихвалялись,
Що за матір-Україну
З дужим ворогом змагались,
Не спочивши й на хвилину.

А недбалим одностайно
Прикрість вічну висловляли
І промовами негайно
Всіх до бою закликали.

Та аж пізньою добою
Поросходились додому,
Задовольнені собою,
Відпочити... та й по всьому.

Без найменшого посміху
Думав я, з вечірки йдучи:
Хай кричать собі на втіху
Патріоти балакучі!

Хоч від них добра не буде,
А проте не ждіть і шкоди:
Народовцями ці люде
Поробилися для моди.

Всі ми, браття, патріоти,
Всі кохаєм Україну,
А покличуть до роботи,
То ховаємось за спину.

П. Капельгородський.

Історичні книжки на селі.

Кому доводилось читати або давати до читання селянам книжки, той певне помітив, що вони дуже цікавлються книгами змісту історичного. Найдужче вони читають історичну беллетристику: її легше читати ніж наукову історичну річ, а що до певности фактів, то сільські читачі звичайно думають, що все списане в якій повісті чи романі,—так воно справді й було, і всі слова, які автор дає в уста своїм героям, справді були сказані. Все здається їм документальною правдою.

На жаль у нашій літературі книжок історичного змісту дуже мало. Надто вельми гостро почувається потреба в книжках з української історії: адже наш народ дуже мало знає про своє минуле. Згадки й перекази, пісні та думи про козаків та гайдамаків позникали з народньої пам'яти мало не цілком і коли дещо й є, то воно таке поплутане й уривкове, що вже мало чого й варте. Книжок же з української старовини вкраїнською мовою так мало, що хоч плач. Тепер, коли маємо змогу зарадити цьому лихові, коли заборони, які не давали нам робити, в головному вже впали,—мусимо особливо подбати про цю справу. Тим то буде певно інтересно переглянути все те, що ми вже маємо, роздивитися, чи придатне воно для нашої мети. Порахувавши вже придбане, легше буде зміркувати чого ще треба. Годилось би критично переглянути все, що тільки було історичного (чи науково-популярного, чи з красного письменства) друкованого по вкраїнському або хоч і иншими мовами з української історії—це на те, що по инших літературах (а надто в московській та в польській) є чимало такого, що варто було б перекласти чи переказати для народнього читання. Ця справа на черзі, її неминуче треба зробити яко мога швидче й повніше.

Я хотів би докинути й свою пайку до цієї роботи, росказавши про те, як селяне читали деякі історичні книжки. Дещо вже

сказано було в мене й попереду в розвідках про читання на селі творів Шевченка та Куліша (див. попередні книжки „Нової Громади“),—тут буду говорити тільки про те, чого там не згадував.

Поперед усього скажу про одну річ, що хоч і не належить до вкраїнської історії, але може бути вступом до неї, як і до всякої иншої—це спроба популярно росказати історію початкової культури; зветься: „Колись і теперь“ і належить д-ві Іванові Спільці [1]).

Річ це занадто коротка, щоб бути повною й докладною в такій мірі, якої треба. Опріче того, їй не стає наукової точности. Ось, напр., як росказує автор про початок рибальства:

„Може, сидів або робив що на березі (чоловік)—аж ось плись і викинулась риба. А тут хто знає коли і їв та й поблизу нічого такого нема. „А давай, спробую, чи можна єї їсти“,—подумав він. Росклав огонь, спік рибу та й їсть. „Е, воно смачне“,—думає він, та й став мізкувати, як би вже самому впіймати рибу. Думав, думав, нічого не видумав. Росказав він про це своїм товаришам: одному, другому, третьому, та й давай гуртом вигадувати—нарешті вигадали таки вудку“. (110).

Виходить так, ніби чоловік трохи не за один день і довідався про те, що рибу можна їсти, і вигадав удку. В иншому місці автор першою свійською твориною називає козу. Тим часом усі свідоцтва зводють справу до того, що першою твариною, яку привчили до себе люде, була собака (див. хоч Ліпперта „Історію культури“). Або ось як описує автор початок подружжя:

„Ходить чоловік по всіх усюдах—стрічає другого чоловіка або жінку. Стали вони й дивляться один на другого, подивились, подивились та й розійшлись. І не раз, може, доводилось їм стрічатися. От і помітили обоє, що вони більше схожі один на другого, ніж на яких звірів. А тут довелось може тій жінці оборонити його від звіра або ще яку поміч дати—ну, й приняв він єї до себе за товариша“. (107).

Доводиться спитатися: звідкіля ж узявся цей чоловік на світ, коли його батько, дід і т. д. не знали жінок і він перший помітив, що жінка більше підхожа до його, ніж до якого звіра?

---

[1]) „Рôдный зѣльникъ, ілюстрованый літературный збôрникъ. Видавъ В. Лукичь. Коштомъ Т-ва Просвѣта“. Льв. 1891, стор. 103—114.

Такого чимало в статійці д. Спілки, і йому треба добре переробити свою працю, щоб вона могла задовольняти з погляду наукового. Але що у д. Спілки добре, дак це те, що він уміє росказувати просто, жваво, інтересно і гарною мовою. Як би він тільки засновував свої праці на поважних наукових джерелах та добре їх держався, він міг би зробитися одним з кращих наших популярізаторів.

Статійці „Колись і теперь“ шкодить ще й те, що автор увесь час росказує так ніби про одного чоловіка. Хто трохи знає справу, той легко зрозуміє в чім сила, але зовсім нетямущого таке оповідання збиває, плутає. Це й виявилося на читанні.

Перше читання було серед дорослих наших сільських читачів [1]). Читала вчителька, було 19 чоловік, з них десятеро жінок.

З самого початку, як тільки прочитано, що дід прохав під церквою сірника люльку закурити, слухачі страшенно зареготалися:

— Ото втяв!—От так парень!—Під церквою люльку!..

Іван Г. та Йосип, молодчі, аж сльози втирали, так страшенно реготалися. Читачка почувала себе страшенно ніяково: книжка з початку була здіскредитована.

Нарешті трохи ущухли, можно було читати далі. Слухають цікаво, навіть баби встряють. Але слухають як казку, Сміються, як чоловік спить на дереві, як сире м'ясо їсть, з його одежі. Місце про початок подружжя, що подав я попереду, викликало міркування: відкіля-ж жінка взялася? То все сам ходив, нікого не бачив, а то, бач, жінку стрів,—та відкіль же вона зайшла? Раз-у-раз рівняють цього чоловіка до Робінзона, що й тому так доводилось самому жити та все вигадуваги. Кажуть, що всякі пригоди бувають,—он як „Серед крижаного моря“ читаєш, так і там людям усього траплялося. Читання перепиняється розмовою про ту книжку, і Лука дуже мальовничо росказує як крига йшла на Гордіїв корабль. Просють, чи не можно подивитися на малюнки до „Серед крижаного моря“, а хто бачив малюнки,—росказує про їх; питаються, чи Робінзон та Гордій справді були.

---

[1]) Про їх див. у моїх розвідках: „Українська книжка на селі“ (Зоря, 1892) та „Шевченків „Кобзарь“ на селі“ (Нова Громада, 1906, II).

Нарешті можно знову почати читання і дочитати статтю.

— От і виходить,—каже зовсім не до речі Іван Г.,—що так і є: як тоді було, так і тепер: і тепер держава гроші робить, а як хто підробля, так карають, і тоді так було.

— Ну, а як ви думаєте,—питається читачка,—це все одному чоловікові так було, чи багато людей перейшло, поки всього навчились?

— А вже ж одному!

— Та тут же про одного, усе його життя списано: як сам сперва жив, тоді оженився, тоді ще й другі до його пристали.

Знов хтось почав рівняти до Робінзона—всі розуміли прочитане як пригоди однієї людини.

— А мені так дрімалося,—трохи не заснула,—по щирости призналася тітка Настя, немолода удова.

— Хиба книжка не цікава?

— Ні, нічого... То мабуть тим, що рано встала.

Але встає вона що-дня рано, і як читано „Захара Беркута“, то й вона разом з иншими вийшла з хати пів до години ночи, а тепер було ще тільки вісім.

Друге читання було з школярами III-го класу земської школи. Третина школярів ходила вже другий рік у третій клас і знала про передісторичне життя людське; останнім я теж дещо оповідав про це попереду.

Слухали дуже зацікавлені, часом робили уваги. Не зрозуміли як витирали огонь з дерева (104), як можно було зробити на вудку гачок з дерева (110). Після слів: „Так додумалися люде й до заліза“ і т. д. (113) запиталися:

— А де вони залізо брали?

Довелось вияснити. Після читання розмовляли про прочитане. Ось що відповіли мені школярі на мої питання:

— Читали про диких людей. Про те, як попереду жили люде. Ті люде жили в лісі. У нас таких людей не було: у нас такі, що в хатах живуть.

Тут перепинив один хлопець, що більше знав справу,—він зрозумів усе і вияснив товаришам. Про одежу не зовсім розібрали—як її з льону роблено та як шито—якими кістками? риб'ячими? звірячими? голками, виструганими з кісток? На дальші питання відмовляли:

— Людям стало лучче жити, як почали жити вкупі: той те робе, а той те—швидче роблють. І звірів бити, то не страшно. Через те лучче, що вкупі все думають, вигадують. Як би не вкупі, то не скоро б про все дознались, а то один од одного дознаються скоро. Вигадали вкупі чоботи, рибу ловити, сокири робити, огонь вигадали. Ні, вони знайшли огонь—дерево терли. Камінням стукали, а искри сипалися. Од вогню їх життя покращало тим, що варити та грітися можно було. Огонь пособив сокиру скувати.

Оповідають як навчитися орати... Не знають, чи пекли хліб, чи ні, а про те як варили—добре розібрали. У автора не росказано щò хліборобство зробило з кочовниками,—не розуміли цього й мої слухачі. Кінець так переказали:

— Мінялися дикі люде, а як не дикі стали, то стало царство, і казна почала робити гроші.

Книжка сподобалась дітям. Та й дорослі на попередньому читанні слухали її уважно. Цією темою можно заінтересувати сільського читача. Треба тільки щоб хтось її обробив так просто, як д. Спілка, але без тих помилок, що є в його.

Але берімося вже до вкраїнської історії. Про початок київського періоду її була в нас книжка д. І. Левицького: „Перші київські князі Олег, Игорь, Святослав і святий Володимир і ёго потомки“ (К., 1876). Вона написана ще по старому: автор подає як історичні факти казкові перекази початкового літопису: про Ольгу й деревлян, про Ольгу й Коростень, про те, як грецький царь залицявся до Ольги і т. и. Але ця історична беллетристика робить книжку інтереснішою і легшою до читання моїм сільським читачам. Вони й читали її, хоч не скажу, щоб дуже охоче, та ще часто плутались в отих усяких князях, що так їх багато. Підхоже до цього читалася й друга книжка д. Левицького, в якій він росказує далі нашу історію: „Татари і Литва на Україні“ (К., 1876). І цю де в чому треба було б поправити (див., напр., про приєднання українських земель до Литви).

З красного письменства були в мене три речі, що зачіпали цей період нашої історії: оповідання д. О. Шмідтової „Галя“, „Слово о полку Игоревомъ“ та „Захар Беркут“ д. Франка.

Оповідання д. О. Шмідтової „Галя“ [1]) росказує про перші початки християнства на Вкраїні. Розумна й сміла дочка чернігівського князя Рослава Галя випадком стрівае християн і навчається од їх нової віри. Батько довідується про це і хоче скарати Галю на смерть, а потім милує. Історичного в цій книжці тільки те, що в той час справді були випадки, коли прихильники старої віри гнали християн, та кільки відомостей, що додано вже при перекладі (між иншим дописано ввесь V-й розділ, який подає відомости про стару віру наших предків і поясняє, як потроху Галя приверталася, до християнства). Все инше—фантазія авторська, в якій немає нічого типичного місцевого. Але сюжет оповідання дуже драматичний і через те книжка подобається читачам.

На читанні було 18 душ, з цього вісім жінок. Це було ще в-осени 1892-го року. „Прочитала про віче,—пише учителька—і сказала про його кільки слів.

— А це значить так, як оті хотіли зробити,—говорить старий дід Г.

— Які?

— Та оті... як їх?... що по багато читають?

— Еге, це так, як вони хотіли?—допитується й Дем'ян.

— Та хто ж хотів і як хотів?

— Та Боже мій!—не згадає дід Г.—забувсь, як їх... вони дуже грамотні.

— Та хотіли,—поясняє Дем'ян,—шоб так і в нас: шоб кожна губерня нарізно, чи шо... та шоб губернатор найстарший був, чи шо... Ото ж у нас тепер монархія, а по других би те землях республіки. Адже так?

— Еге,—кажу,—в нас монархія, а єсть і республіки.

— А як же там царь?

— Вибірають на три роки, чи й більше—як де заведено.

— Так, виходить, як старшину?—питається Йосип.

А дід усе згадував: „Та як же їх?“ Коли це Дем'ян:

— Вони ще й царя хотіли стребити... Анцілисти! Он як!

---

[1]) Читалося з рукопису. Потім було видано у Львові. „Галя. Оповѣдане О. Шмідтовои. Переклала зъ россійськои мовы и де-що додала М. Загôрня. Накладомъ Тов. Просвѣта“, Л., 1892, 44 стор. 16°.

— Еге, так, так... потакує дід.

Читаю далі, як збірано податі не грішми. Спершу сміються, найбільше баби:

— Глянь, і віск брали! І нàщо ж то так?

Дід та Овсій виясняють, що тоді ж грошей не було,—от і брали всячиною, а тоді вже мінялись кому чого треба. А Йосип додає:

— А тепер хиба не так? Як є хліб, чи там садовина, чи ще шо, та продаси, то й віддаси гроші, а як нема чого продати, то й тягають.

Усі згожуються, що і тоді, і тепер однаково: оддавай своє зароблене, тільки тоді просто віддавали що є, а тепер спершу міняють на гроші.

Як читала про те, що Галя ходила в ліс до двох християн—батька й дочки,—дід та Дем'ян згадують, що вони вже чули цю книжку, тільки там щось не так наче... (Вони справді чули її в московському первотворі, ще й без додаткового V-го розділу). Далі—нічого цікавого: хвалили християн, хотіли, щоб і Галя християнкою стала, сміялися з язичеських богів, що Галя їх боялася. Про Галю казали, що „вона таки дійде, вона таки взнає про Бога, бо вона така, шо вже як схоче, то зробить". З приводу язичеського свята Купайла згадали й наші стрибання купальські через огонь, і дід казав, що це добре, що тепер їх забороняють, але Йосип завважив, що тоді це був закон такий, а тепер воно замісць играшки, то забороняти не треба.

На стор. 25-й читаємо, як Христос казав, що всі рівні. Починається цікава розмова. Баба Гапка каже, що все ж ми повинні панів поважати, повинні вклонятися їм, зустрівшись. Йосип, молодий, не згожується:

— А чого я йому кланятимусь? Шò він мені таке?

— А те, шо він пан, а ми хахли,—править своє баба.

— Ну, так шо? Так я йому кланятимусь? Адже він мені не поклониться.

— Не поклониться, а ти поклонись,—навчає баба,—не роби йому противности, бо йому те противно, як ти не поклонишся.

— Ні, не поклонюсь. Звісно, скажу: „здрастуй", як і кожному, а кланяться не буду. Ось слухайте (це вже до мене): це вони як були панськими та зросли при панах, то їм такі ті пани,

шо й кланяються їм, і все,—ну, а шо нам пани? Нашо вони здалися?

— А шо я вам скажу про панів?—устряє до розмови дід.— Оце стрів я В. М., до брата він приїздив з Капкасу, і так мені чогось жалко стало його,—я взяв і вклонився йому, а він аж спитався у А. М.: хто це? (Мова про двох братів-панів, у яких дід кріпаком був).

У цій спірці дехто мовчав, а дехто притакував Йосипові, за бабу ніхто не оступавсь. Читаю далі.

Сохвіїному вчинкові, що хотіла себе віддати на смерть замість Галі, не дивувались, казали, що вони ж (Сохвія з своїм батьком) знають, що вони Галю призвели до того, що дівчина стала християнкою,—ну, тепер Сохвія і йде, щоб із нею вмерти. Баби охкали, але поки читала, як хотіли Галю карати, в хаті було тихо, тільки Пріська скрикнула:

— Ох, і сокира вже!..

Як дочитала, глянула, аж не самі жінки, а й чоловіки деякі плакали. Йосип перший озвавсь:

— Це книжечка! Наче ще й не було такої!

Починають палко сперечатися: чи знав Сохвіїн батько Андрій, що її помилують, чи ні. Упевняють деякі, що не знав, бо й на смерть же поблагословив.

Книжка зробила велике враження.“

Що вона взагалі таке враження робить, знаємо й з книги „Что читать народу?“ (II, 67, № 392). Не надаємо книжці ваги як історичній беллетристиці (хоч у перекладі вона з цього боку ліпша, ніж у первотворі), але все ж вона так подобається сільським читачам, а негарного в собі нічого не містить,—варто було б видати її і в нас.

Давав я читати „Слово о полку Игоревомъ“ у досить важкому перекладі д. Шейковського [1]). Взяла її молодиця Уляна К. і нічого не зрозуміла. Петро К., що далеко більше знає з історії, написав про неї так: „Ця книжка гарна тим, що тут росказано, як наші предки жили і що робили, як вони порядкували і як їх князі обороняли. Розбирать її дуже важко“.

---

[1]) Слово о повку Игоровимъ. Перетлумачывъ на согочасну наську мову К. В. Шейковськый. Елабуга, 1885.

Певне, що инакше й не могло бути, а надто, як читати без ніяких поясненнів.

„Захар Беркут, образ громадського житя карпатської Руси в XIII віці“ д. Франка малює нам боротьбу між князівським бояриним Тугаром Вовком та тухольською сільською громадою, а разом з тим і монгольський напад на карпатську Україну року 1241-го; на фоні цього всього маємо романтичне кохання двох молодих: Тугарової дочки Мирослави і Максима, сина патріярха тухольської громади Захара Беркута.

У передмові до своєї повісти автор каже: „Повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна“.

Так. Але кого саме „заняти“? Коли тих, хто мало що знає з історії, то їх може „заняти“ й найгрубіша вигадка, аби написана була інтересно і з позверховною подібністю до правди; коли ж людей, у розумінні минулого тямущих, то тут неминуче виступає наперед відоме вимагання, якого не згадує д. Франко, а саме: щоб історична повість правдиво подавала дух часу і малювала людські вдачі, людські розуміння та вчинки у згоді з тим духом—наскільки ми його можемо зрозуміти.

Коли ми з цього погляду глянемо на повість д. Франка, то вона нас не задовольнить. Не вважаючи на історичні декорації й одяги, все фантастично в цій „самой типичной утопіи въ прошедшемъ“, як назвав повість критик [1]): і ідеальне життя тухольської громади в федераційній спілці з иншими громадами; і цей Захар Беркут, що говорить то як классичний герой, то як старозавітний пророк, то як соціяліст XIX віку в дусі того „громадівства“, чи „громадства“ (він навіть слово це вживає), яке популярізувала в нас „Громада“ Драгоманова; і ця надзвичайна Мирослава, що „ніколи не переставала бути женщиною: ніжною, доброю, з живим чутям і скромним стидливим лицем“, а тим часом боролася не тільки з ведмедями, але й з татарським військом, бо була в тухольців за військового інженера, керуючи їх нападами на татар

[1]) С. Ефремовъ, Пѣвецъ борьбы и контрастовъ, Кіевск. Старина, 1903, XII, 640.

та навчаючи їх робити машини до стріляння, у справі ж свого кохання поводилася так, як на думку Івана Франка повинна поводитися жінка в XX-му віці; і саме це кохання напів по шаблону старої романтики, напів по емансіпаційному рецепту московської беллетристики шестидесятих років. Все це вкупі заносить нас кудись далеко-далеко від справжнього життя на прикарпатській Україні 1241-го року, яким воно уявляється нам з історичних джерел.

Але за те в повісті єсть инше: єсть цікавий драматичний сюжет, що захоплює читача, єсть кільки прекрасних малюнків, а надто сильно написаний малюнок загину татарського в тухольській долині, єсть нарешті, хоч історично неправдива, але симпатична проповідь кращого громадського ладу. Все це робить повість цікавою в читанні, дає їй змогу „заняти сучасних, живих людей“.

На жаль, тяжка для нашого селянини мова, якою написано книгу, зробила те, що саме того наші читачі й не зрозуміли, на що найголовніше натискав автор. Ось що пише про читання вчителька.

„Спершу росказала дещо про тодішній лад громадський на Вкраїні, про Галичину, про монгольські напади. Тоді сказала хто автор і те, що він галичанин, вийшов з мужиків.

— Бач, з мужиків,—завважив дід Г.,—а який розумний, що й книжки пише.

— А наш Тарас з панів хиба?—відказав Йосип.

Як росказала, як тяжко доводилось Франкові бідувати замолоду, дід Г. додав:

— З таких, що горя зазнають, і люде виходять.

— А хиба з яких? Хиба з тих, що в роскошах живуть?

— З тих більш самі пустяки...

Почала читати. Слухали якось не цікаво, тільки як Мирославі скоїлась пригода з ведмедем, трохи повеселішали, а далі знов стало невесело, тільки все сміялись, що Максим каже бояринові в ніс. Я просто злякалась: так нецікаво слухають, а річ-же довга,—боялась, щоб не довелось кинути, не дочитавши. Дочитались до громадської ради, тут якось перепинилось на хвилинку, і я спитала, чи читати й далі, чи може й не цікаво.

— Та ні вже, читайте: побачимо що далі буде.

А дід Г. якось сам до себе:

— Та воно инша книжка спершу наче й не овсі хороша, а на при кінці занятна.

Почала я зо страхом далі. Промова Захарова на громадській раді не зробила враження, уваг ніяких і не рівняли до сьогочаснього становища. Мабуть тим, що дуже вже по літературному написано, хоч я ввесь час читання деякі дуже вже літературні вирази спрощувала. Та й не було Дем'яна, а він звичайно перший почина все прикладати до сьогочаснього становища. Але як прийшов у громаду боярин Тугар Вовк, почали слухачі цікавитися. Як з'явилися монголи і Тугар Вовк поїхав до їх, то де-далі все дужче цікавились. Помалу цікавість та увага цілком опанували слухачів.

Як Захар Беркут не згожується пустити монголів за сина, Лука, колишній салдат, каже:

— І сина не жаліє за свою землю.

— За свою Вкраїну,—додає Овсій.

— Да, за свою Вкраїну,—згожується й Лука.

Як Максим неначе зраджує, всі мовчать, немов не зважуються осудити його, немов не ймуть віри, що він таке може зробити. Як Тугар Вовк, поговоривши з Максимом, про те ж говорить з бегадиром, хтось просто скрикнув:

— От с. син: у того випитує, а тому односить!

І почали лаяти Вовка.

Не зрозуміли що й до чого роблять, як валяли каміня Сторожа, бо попереду не розібрали опису села,—довелось сказати. Монголів не жаліли, як ті гинули, а якось аж раділи неначе, хижо, по звірячому раділи. Максимовою долею дуже цікавились.

І читати й слухати було важко. Двадцятеро людей сиділи в малій хаті, лампа раз-у-раз пригасала і доводилося одхиляти двері, щоб хоч трохи воздуху впустити. Я кільки разів казала, що може кинемо на завтра, але прохали читати:

— Ні, ні, читайте! Ви оддихніть трохи, а тоді таки читайте, бо хочеться знати що з Максимом зробиться.

І тільки, як доходила я вже до останнього розділу, Савка сказав:

— А може б і справді завтра дочитали?

Але його зацитькали і попрохали дочитувати зараз.

Надзвичайно зацікавились фабулою, найбільше Максимом, а все инше проминали якось. Як Максим визволився, то всі просто по дитячому зраділи, і це їм уже був і кінець книжці, а на гарну промову Захарову перед смертю не зважили зовсім, хоча я силкувалась особливо вимовно прочитати її. Чи може через віщось не хотіли вони говорити про лад громадський, або не було кому без Дем'яна почати?

Повість дуже сподобалась. Хвалили Максима, згадували при цьому, звісно, й Тараса Бульбу,—його завсігди згадують."

Через чотирі дні після цього було друге читання в тій же хаті.

„Поки посходились, то сиділи так, балакали, і тут виявилось, що попереднє читання зробило сенсацію.

— І досі жалко,—казав Дем'ян,—що не був тоді, як читали. Уже ж і читання, кажуть, було!

Лука поясняє мені:

— Це, як про Тухлю читали. А правда, що кажуть, шість часов читали?

— Еге,—кажу,—ще й з половиною.

— А наче й не дуже довго показалось,—говорить він.—Я думав—часів три всього.

— Мені Микола росказував,—каже Дем'ян. Усі регочуться, а Лука питає:

— Ну, скажіть: адже його Тугар Вовк звали?

— Еге.

— А Микола каже: Оберь Вовк.

— Ну, шо ж,— питаюся в Дем'яна,—гарно вам росказував дядько Микола?

— Ні, нічого,—відказує,—та тілки він усе перескакує, не вряд.

— Я увійшов,—перепиняє Іван,—а він таке плете: через десяте—п'яте. Так я тоді сам росказав усе чисто вряд.

Инші теж мабуть чули, як Іван росказував:

— Гарно росказав!

— Воно все гарно роскажеш,—додає Іван,—шо робилось: як і прийшли монголи, і на хату напали, і в Тухлю як прийшли...

Салдат Лука перепиняє:

— Отам, братці, ловко, як у колдобині заливало їх...

— Тільки приказів не роскажеш,—кінчає своє Йван.

— Яких приказів?—питаюся.

— Шо Захар приказував і на раді, і біля того каменю. І розбереш наче про віщо, а тілки такими словами не роскажеш, як там.

— Ми,—каже баба,—тоді поприходили додому і Параска в нас ночувала,—так як почав Євсей росказувати їй шо̀ читали, так уже де воно в його й бралося! А вона Боже жалкувала, шо опізнилася!

Треба додати, що росказував сей Євсей Парасці вже вночі.

З цього всього видно як може зацікавлювати повість д. Франка. Дуже було б добре видати її в нас дешевим виданням, спростивши мову так, щоб вона була зрозуміла селянам.

Про боротьбу з турками й татарами мали ми в своїй сільській бібліотеці відому книжечку М. Драгоманова: „Про українських козаків, татар та турків“ (К. 1876). Описи татарських нападів, життя невольників у татар та турків, козацьких війн з цими напасниками дуже добре ілюстровано народнім піснями та кобзарькими думами. Кінець цієї книжки в виданні 1876-го року (становище балканських народів під турком) звичайно тепер уже застарів [1]), але все инше має свою ціну й тепер і поки що в нас нема кращої книжки для народу на цю тему. Ось запис про читання:

„Люде все приходили і незабаром хата була повна. Декому не було місця сісти. Я сказала, що у їх заболять ноги.

— Це нічого: ми по черзі сидітимем.

І справді—вони чергувались.

Але Дем'ян, Мамаченко та Євсей як сіли біля мене, так і не вставали аж до краю.

Початок книжки був незрозумілий,—довелось говорити про дещо. Пробувала вияснити щò таке слав'янська сем'я, але, здається, не зрозуміли. Литвинів, звісно, мішають з білорусами, салдат же Савка сказав, що „литвини живуть у Могильовській губернії“ і нашої мови не знають, а як їх учать на муштрі, так

---

[1]) Його й нема в новому виданні цієї книжки коштом київсько „Просвіти“.

нав'язують на одну руку сіно, а на другу солому, а то вони не знають, куди направо або наліво. Цей салдат дуже любить притулювати до читання свої згадки (він був на останній війні).

Про магометан здивувалися, що й ця віра в Бога вірить. Почувши, що в їх багато жінок, М—ко спитавсь:

— Ото їх усіх і годувати треба?

Дуже сміялися з того, що на тому світі теж по багато жінок у їх буде.

Далі йде про татарські набіги. Тут уже видимо стали розуміти. Мужики жахались, а баби все зітхали, Дем'ян же казав, що неодмінно спробує дихати так, як ті, що ховались од татар: через очеретину, сидячи в воді. Довелося ширше, ніж у книжці поговорити про сторожеві могили та про гасло. Спиталися—що воно Львів. Я росказала про Галичину. Як почала казати, що Польщу поділено, Дем'ян зацікавлено попрохав:

— Еге, роскажіть, як її розжакували.

Жалкували, що нема кобзарів і ніде почути таких гарних пісень, як у цій книжці.

Як читали „про трьох братів озівських", виявилось, що Микола бачив Савур-могилу під Таганрогом, бичили й инші, і всі зраділи, певні, що це саме та, про яку казано в думі.

Про козаків говорили поважно, спочуваючи їм за те, що вони свою землю боронили, і казали, що це зовсім не ті козаки, що тепер є, і рівняти не можно. Про пороги довелось дещо сказати. Але виявилось, що салдат Лука зна про їх і про лоцманів.

Салдати все сподівались, що в кінці буде про сучасних салдацьких героїв: про якогось матроса Кошку та ще про когось там. А Палія, здається, рівняли вони до Скобелева.

Про Івана Грозного росказав М—ко, що він був дуже лютий і „як балакав з ким, то проштрикував йому ногу копійом". Дещо і я сказала. Питаються:

— І це він з своїми так робив?

— Та чуєш же: рідного сина вбив.

— І довго він так царював?

Я сказала. Ззирнулись і немов щось хотіли сказати, але... нічого не сказали.

Здивувались, що й католики християне.

— А в нас, бач, так,—говорить Дем'ян,—як би сказав кому: ти католик, то він би тобі такої заспівав!... А воно он що виходить: і вони християне.

— Та й хранцузи й німці християне? Еге, християне?

Лука, що служив у Варшаві, росказав дещо про католицьке причастя і про те, що папа живе в Римі.

М—ко додав, що в католиків заговіни й новий рік не тоді, як у нас,—довелося говорити про календарь, і слухачі дуже зраділи з галичан, що вони додержують православного календаря, що по всьому царству инак, а „наші таки не одстають од своїх".

Болгар теж не вважали за християн.

На Степана Баторія обурились, а Лука й потім казав:

— Бач, шість тисяч панів хотів одразу зробить!

Видно було обурення проти того, що хотіли знищити козаків і повернути людей у панські.

Усім ніяково стало, як почули, що Дорошенко піддався турецькому султанові. Про Мазепу нічого не знали. Мам—ко тільки щось наче чув, що десь він у Полтаві був. Хтось спитавсь: а чого ж лаються Мазепою?

— Та бачиш же, що він змінщик.

З приводу дрібних балканських князівств росказала про конституційний лад.

— Усе одно як у нас земство, що виборні туди вибіраються.

Лад їм сподобався, Лука спробував був доводити, що і в Россії лад не самодержавний. [1])

— Адже і в нас сенат єсть.

Мусив одначе згодитися, що сенат не те, що виборна рада.

Зажурилися, як читала про те, що скасовано Запорожжя:

— От воно як! Не стало козаків.

Я росказала про те, що потомки козацькі живуть у Добруджі,—немов зраділи всі:

— Бач наші як! І там єсть!

Потім я поспиталася в М—ка, кого він називає „хахлами".

— Та ми ж хахли.

— А балакаєте ви по якому?

---

[1]) Читання було ще з початку дев'яностих років.

— По хахлацькому.

Довелося виясняти хто ми і по якому говоримо.

До книжки треба робити чимало додатків, виясняючи. Книжку хвалили і казали, що розуміють, хоч я не певна, що зрозуміли її всю. Ті 8—9 душ, що сиділи ближче біля мене, дуже цікавились і слухали уважно; про останніх не знаю—вони все мовчали.

Після читання сказала, що Катря читатиме „Тараса Бульбу". Всім хочеться послухати, а Дем'ян просить дати йому цю книгу."

На мою думку книжка Драгоманова добра не тільки тим, що дає оповідання про боротьбу нашу з турками й татарами, а ще й через те, що подає з широкими поясненнями історичні пісні. Колись попереду ще доволось читати дві кобзарські думи з тих, що є в книзі Драгоманова: невільницький плач та про Самійла Кішку. [1]) Без поясненнів їх мало розуміли, хоч слухали уважно, навіть сльози видно було.

На сюжет однієї з дум тих часів є в нашій літературі кільки творів: драм, поем, оповіданнів: це дума про Марусю Богуславку. У нашій книгозбіренці була тільки „Маруся Богуславка, оперета на 4 дії" д. Ів. Левицького (2-е вид., К. 1887). Ось рецензія на неї Марусі П.:

„Про Марусю я скажу, шо вона мені не сподобалась. Шо вона полюбила Юсуфа, старого дідугу, забула свого молодого Тетерю. Звісно, вона неволниця, її неволив Юсуф, шоб вона його любила; ну, а вона його любила не так, як неволниця українка, а так як наче вона була теж такої віри, як і Юсуф. Мені здається, того чоловіка, шо попалив рідну Україну, понівечив людей, позабірав у неволю її рідного брата, мені здається,—я б його задушила, замучила б! Та так же подумала б Маруся, шо може й її рідна мати десь конає у неволі, шо так її берегла і кохала, боялась її образить, як ока свого запорошить, а вона їй за те так оддячила, вона її як шукала, шоб хоть подивиться на неї, а вона її так образила на старість. Мати Марусина дуже гарна

---

[1]) Видані були окремо: „Думы про „турецьку неволю" і про „Самійла Кішку", К., 1886.

жінка, краще їй бути козаком; як би не вона, то хто зна поки козаки були б у неволі; та в цім треба дякувать і Марусі, шо вона ключі взяла і з матерію їх повипускала. Тілько здається, шо як Марусина мати мусила зостаться з Марусею, то краще було б їй убить Марусю, а самій пливти з козаками. Вона бачила, шо з Марусі вже не буде нічого путящого, ну, а все таки вона не люта звірюка, все таки вона їй була дочка,—яка мати не могла б пожаліть?" —Далі говориться про тяжке життя в неволі, а потім: „Із усього видно, шо тоді турки були гірші лютих звірюків. Чи вони може і тепер такі, та шо не їх сила? Книжка мені сподобалась".

Про боротьбу з турками й татарами говорить і оповідання д. Ів. Спілки „Козача помста". [1]) Говориться тут про напад яничар на Січ, про Сірків похід у Крим і про той відомий факт, як Сірко звелів побити потурнаків, що не схотіли вертатися додому.

У автора нема хисту до беллетристики, оповідання написано в досить шовіністичному дусі, книжка пересипана силою лайливих виразів на адресу „бусурменів" (кляті бусурмени, собача віра, клята віра, собаки і т. и.), які сиплються не тільки з уст у козаків (це могло бути), але часом і з уст самого автора, багато прибільшуваннів і т. и. З надзвичайно драматичного епізоду—як Сірко звелів порубати потурнаків,—у автора нічого не вийшло, опріче грубої крівавої сцени, а тим часом скільки матеріялу дає така подія талановитому белетристові та й популярізаторові української історії!

Ось рецензія на книжку Уляни К.:

„Книжку дуже розборно читать і гарна книжка, тілько жаль, шо так трошки написано.

Сірко краще зробив би, як би не порубав зараз потурнаків, а підождав би та ласкою прихиляв би назад до християнської віри, бо як вони були у турків, то може з неволі потурчилися. А в тім як так подумаю, то може й краще зробив, шо порубав, бо вони так одразу забули своїх".

Як я вже й казав, д. Спілка уміє написати просто й зрозуміло,—тим його книжку легко розбірати сільським читачам. Та як би тільки в їй не було отих вад, про які я вже казав.

---

[1]) Спершу було в „Зорі", потім окремою книжкою: Харьків, 1899.

Ще одна річ з часів тієї ж крівавої боротьби з нашими південними сусідами: відома п'єса д. М. Кропивницького „Невольник", перероблена з поеми Т. Шевченка.

Читалася п'єса в тій же сільській авдиторії; попереду довелось поговорити про театр. Під час читання збалакались про запорожців. Кажуть:

— Вони за правду воювались.

— А вже ж за правду та за віру.

— Як би не вони, то нічого б тут не було. Вони все здержали, а то нічого б не було. Може б і одродилось, та тілко не скоро.

— Та хиба ж таки вже не можно остаться?—говорить Дем'ян з приводу того, що Степан їде на Запорожжя.—Хиба це об'язательно?

— А вже ж не можно! Ніяк!

— Значить—об'язательно?

— Усердіє у їх у серці, ну й ідуть! Он чуєте ж: не знаю, каже, кого більш люблю: чи вас, чи Україну.

У третій дії (запорожське штукарство) гомеричний сміх. Але як приходе джура до Степана, стає тихо-тихо. Як Степан гука: „До зброї!" кільки душ одразу кажуть:

— Аж страшно стало!... Аж мороз по-за шкурою!... Ій бо, так мороз з-за спини й пішов!... і т. и.

Як Недобитий визволя невольників, кажуть:

— Оцей так заробить царство!

Хтось прирівняв козаків до салдатів.

— Ну, то салдати, а то козаки.

— Ну,—каже Лука, колишній салдат,— теперішні салдати— куди там їм!

Коваля (з драми) хтось прирівняв до Тараса Бульби.

П'єса надзвичайно сподобалась. Хвалено дуже. Враження скрізь було відповідне змістові.

Ще раз „Невольника" читав уже я сам—кільком хлопцям і дівчатам, що недавно покінчали школу. П'єса дуже сподобалась, Катря розридалась і втекла. Читаючи, я викидав спершу багато всяких романтичних сантиментів, але потім я кинув це робити, бо помітив, що саме ці ненатуральности й подобались моїм слухачам: видимо було, що в їх уяві ті персонажі, що проходили

перед очима, були людьми вищими, особливими, до яких пристала така мова, якою ні самі слухачі, ні навкруг їх ніхто—не говорить.

Козацтво, Запорожжя, взагалі вкраїнська старовина завсігди дуже цікавили наших слухачів. Навіть досить тяжко написані книжки—і ті знаходили своїх читачів або слухачів, аби були про козацтво. Маруся П., що досить добре знала московську мову, подужала всього „Богдана Хмельницкаго“ Костомарова. Инші, що ледві брели по московському і могли через десяте-п'яте розібрати хиба яку беллетристичну брошурку, з надзвичайною увагою та інтересом прочитували „Черниговку“ Костомарова ж і потім раз-у-раз розмовляли про долю безщасної Ганни Кусівни. Так саме дуже цікавились „Сагайдачнымъ“ Мордовця. Як і „Черниговку“, цю книгу конче треба дати народові по вкраїнському, тільки мабуть краще перекласти її не цілком, а з одмінами й додатками: раз те, що в їй чимало історичних помилок, які треба поправити (див. рецензію пр. В. Антоновича в „Кіевской Старинѣ“ 1882, X, 134), а друге—деякі місця в їй для сільського читача будуть просто незрозумілі.

Мені не доводилось давати читачам-селянам по вкраїнському написані історичні оповідання Мордовцеви: „Дві долі“ та „Палій“, але певно їх залюбки читали б. Та от яка річ: чи варто, щоб серед народу прищеплювались ті тенденції, які проводив Мордовець у своїх останніх писаннях з української історії і, здається, найбільше в „Палії“? У передмові до сього оповідання він „позволяеть себѣ надѣяться“, що ті, „кому вѣдать надлежитъ благонамѣренность, законность и историческое безпристрастіе пишущаго“, „чужды всякаго обиднаго для пишущаго заподозрѣванія въ неблагонамѣренности“. І ото, щоб не зазнати такої „обиды“ од тих, „кому вѣдать надлежитъ благонамѣренность“, Мордовець кидає грязею на наших історичних діячів. Честь і повага нації йому мала річ—аби не було „заподозрѣванія въ неблагонамѣренности“. Мордовець увесь свій вік був флюгером, залицявся і до Драгоманова, і до „вѣдающихъ благонамѣренность“, писав українські оповідання і зрекався всього вкраїнського як „уродства“, каявся за свою зраду і знов передруковував ту статтю, в якій зраджував [1]).

---

[1]) Стаття—„Центры и окраины“. Див. про це в моїй рецензії на „Палія“ в ЛНВістнику, 1902, VIII, 102.

Не в таких крутіїв наш народ повинен учитися своєї історії.

Були ще в нашій бібліотечці „Тарас Бульба“ Гоголя в перекладі М. Лободи та „Марко Проклятий“ Стороженка.

„Тарас Бульба“, не вважаючи ні на важку для моїх читачів літературну форму, ні на круту і дивну перекладачеву мову, був серед наших читачів і слухачів дуже популярний. З того часу, як я вперше прочитав його в школі, його брали читати часто, навіть купували (дарма, що ціна велика—75 коп.) і раз-у-раз при инших читаннях згадували самого героя, рівняли до його инших героїв, питалися його портрета, купували у книгонош погані „лубочні“ малюнки до повісті і чіпляли їх на стіни і т. и. Я читав його кільки разів і хлопцям, і дорослішим людям, читав і цілком, і проминаючи дещо незрозуміле, і завсігди він подобався, завсігди збуджував у слухачів любов до Вкраїни, інтерес до козацтва. Треба було побачити блискучі від зворушення очі у моїх хлопців-слухачів, щоб зрозуміти як подобається і яка користна ця книжка в українському перекладі, не вважаючи на всі авторські помилки. Конче треба було б дати легший і дешевший переклад цієї повісті.

Що до „Марка Проклятого“ Стороженка, то в йому є дуже несмачна мішанина фантастичного з реальним, і читачі з народу часом не знають де та межа, що відділяє це від того; про грубі переборщування в характеристиці поляків і т. и. вже й не кажу. Популярною серед наших читачів ця книга не була, хоч такі читачі, як Петро К., що спеціяльно цікавилися вкраїнською історією, читали її з інтересом.

Про релігійно-просвітну боротьбу з католицтвом було в нас дві книжки: „Унія і Петро Могила, київський митрополіт“ д. І. Левицького (К., 1875) та „Іван Вишенський, руський писатель XVI в.“ д. І. Франка (К., 1892).

Після новіших історичних праць книжка д. Левицького трохи застаріла, але написана просто, зрозуміло і читається з інтересом.

Читалася книжка в тій же авдиторії. Довелося поперед усього пояснити саме слово *унія*, потім дещо росказати про братства,— ця інституція слухачам сподобалась:

— Це значить—так наче попечителі над людьми й нац попами.

— От як би в нас було братство, я був би членом, то зараз і міг би все про нашого попа списати й послати.

Піп у їх справді був тоді дуже негарний.

З приводу того, що чорний народ можно обдурити і переробити службу на католицьку, Йосип каже:

— А хиба ж не можно? Ну шо я розберу, як піду?

— Та хиба таки ви не знаєте як служба правиться?—питає читачка.

— Ій-бо не знаю. Тілко й розберу, як дяк чита: Оче наш, оже їси.

— Та де ж нам і навчитися?

Як ще починалася унія, хтось сказав:

— Та чом же тих архиреїв не повигонено просто?

— Так за їх же король. Ну, як би в нас так царь звелів, шо б ти зробив?

З великою повагою й прихильністю всі були до Острозького і жахались, почувши, як школярі знущалися з процессії.

— Боже мій! Там же може батьки їх з святощами йдуть, а вони шо̀ виробляють!

— І правду ж у пісні співають, шо—

Становили конницю й піхоту
По божественних церквах.

Дем'ян нарешті не стерпів і скрикнув:

— Та хиба ж православних менч було, ніж тих, шо вони терпіли?

Кунцевича не жаліли, глузували з його, а як стали козаки, то зраділи:

— Ну, слава Богу, ці все ж оступаються.

А Дем'ян попрохав зараз же книжки про Сагайдачного.

Виборні попи дуже сподобались, подобався Могила і цікавилися побачити його портрета, подобався й конституційний лад у Польщі, себ то, що короля вибірали. Як почало православіє гору брати, всі раділи.

Як прочитала про з'єднання України з Москвою, Іван спитався:

— Значить, воно уперед Москва була сама собі, а Вкраїна сама собі? Тільки після Богдана Хмельницького стали з Москвою.

Книжка дуже сподобалась чоловікам, жінкам не так. Під час читання трапилася інтересна розмова. Прочитавши (бік 29-й) з книжки, що вкраїнські пани спольщились, а тільки мужики говорили своєю мовою, читачка додала:

— Воно мабуть з того часу й повелось, що наші люде вважають свою вкраїнську мову за мужицьку, а инші—за панські.

— А хиба ж ні? То ж ми й балакаємо по мужицькому, а пани по панському.

— Та он і ви,—каже баба—по мужицькому балакаєте, а вам би по панському балакати.

Читачка вияснила справу з національними мовами.

— Виходить, шо це тілко в нас так, а білш ніде нема? — питається Іван, а салдат Лука починає впевняти, що йому „ще лучче книжки на руський язик розбірати“. Инші з цим не згожуються. Починається довга розмова про те, чим одрізняються одна від одної мови вкраїнська та московська, про вкраїнську літературу й письменників. Салдат Лука таки за своє стоїть, що різнація між двома сусідніми мовами, то тільки різнація між говіркою селянською й городянською. Він був на службі в Варшаві і подає приклад:

— Це ось як, положим, у Варшаві: ті поляки салдати, шо з деревень, не понімають городських.

— Балакай!—одказує йому М—ко.—То й ті й ті поляки, а тут два народи! А воно, звісно, шо і в їх неоднакові слова єсть. Он кажемо ж ми, шо василівці та щеглівці не так балакають, як ми.

— Ні, таки воно в книжках не так, як у нас,—зауважає Пріська. Он у книжці *перше*, а в нас *сперва*; у книжці *рік*, а в нас *год*.

На увагу, що тутешні люде багато позичили московських слів з шахт, Дем'ян каже:

— Це правда, шо в нас є московські слова, а де шахт нема, там мабуть чистіше балакають.

Спірка скінчилася тим, що читачка пообіцялася прочитати на зразок московську книжку і справді на нове читання принесла шкільну читанку та й почала з неї читати „Удѣльный період“.

— Нічого не розберу!—перепиняє Іван.

— Та це вони мабуть назнарошки таку вибрали,—говорить Читачка поясняє яка книжка й читає далі.

— Та ну, не читайте!

— Таке, що нічого не розбереш.

— Розбіраєте?—питає читачка Луку.

— Ні, не розібрав.

— А ви ж казали, що вам краще.

— Так звісно, як слухаєш, так лучче по вкраїнському розбереш, а самому лучче розбірати по руському.

Далі читається з географії про пониження ґрунту.

— Розібрали?

— Та нічогісінько.

Рішають кинути це читання, а Йван поясняє:

— Ні, бачте, як слухати, так звісно, в українській книжці кожне слово розбереш, а в руській—ні. Тільки ми звикли по руському, так нам і трудно тут слова розбірати, як сам читаєш, бо тут же не було книжок українських, ми й учились по азбуках по руських.

Инші теж із цим згодились.

Книжечку про Івана Вишенського читано в тій же авдиторії. Мій погляд на цю книжку я вже виявив попереду, [1]) тут скажу тільки про саме читання.

Читачка зважилась читати без одмін і через те попрохала казати, як що чого не зрозуміють, бо в галичан есть слова одмітні від наших.

— Та же ж по вкраїнському?—питає Дем'ян.

— Еге.

— Ну, то розберемо.

Почала читачка казати про унію.

— Про унію ми знаємо,—ви читали.

Ще дехто обізвавсь, що знають, але деякі на торішньому читанні книжки д. Левицького не були і нічого не знали.

Читання слухали мовчки, не перепиняючи. Тільки про Костянтина Острозького Дем'ян сказав:

— Про його у „Сагайдачному" є.

---

[1]) Зоря, 1893, № 6, стор. 117—118.

Перепитували, чи й досі Афон та Єрусалим у Турції, де Рим, що воно біб: чи горох, чи квасоля, але про читане—ні слова. Тільки баби місто Острог узяли за острог-тюрму і т. и. Як прийшли цітати з творів Вишенського, слухачі видимо стали жвавіші, почались уваги:

— Бач, шо робилося!... Гарні архиреї!...

— А тепер не так хиба?

— Он недалеко, у С—их горах: як підеш, так така торговля йде, як ярмарок!

— Спасаються!

Згадуються прізвища: Рогоза, Потій, Терлецький.

— А,—каже Дем'ян,—це ті, шо тоді до папи за унію їздили.

Це він пам'ятає ще з торішньої зіми.

Читається що говорить Вишенський про панів і кріпаків.

— А й з нами було не так хиба?—кажуть слухачі та й починають говорити про своїх панів.

З приводу того, що писання Вишенського не друковано, а ходили вони рукописами, тепер завважають:

— Хиба б же пани дозволили надрукувати таке?

— То тепер волі в їх нема, то й друкують.

— А шо як би побачили пани оцю книжку та прочитали?

— Ну, як же ті писання його на Вкраїну доходили?—роспитують слухачі і лякаються, почувши, що Вишенський після таких писаннів зважився прийти на Вкраїну.

— То ж то прийшов!...—І не побоявся!...

Читається далі про попів тодішніх.

— А тепер кращі?—довга розмова про сьогочасніх попів.

Про Платона, Арістотеля, латинську та грецьку мови Дем'ян поспитав, чого це Вишенський був проти їх. Читачка пояснила.

— Еге, значить він не розібрав тоді, шо не школами, а вчителями діється. Які вчителі, така й наука.

Подобається слухачам, що Вишенський велить попам читати людям та росказувати, а з приводу поради Вишенського, щоб читати тільки по тридцять листків, шуткують, — кажучи до читачки:

— Бач, тільки по тридцять листків, а ви, значить, не по правилу читаєте, аж по шість часів!

— Е, дак він же читати велить не ївши, а ми ж наївшися,— нам хоч і всю ніч.

Не знали про Лютера, про Кальвина,—довелося росказати. Не зрозуміли про труп Рапсаків, не зрозуміли й пророкування про занепад Польщі, хоч саме пророкування вражало.

Як дочитано, читачка спиталась: чи гарне? Усі хвалють.

— А розібрали?

— Та розібрали.

— Ні,—каже Йосип,—воно спершу не дуже розбірне, а далі так усе розбереш.

— Еге, як ото його писання почалося, так усе розбереш, а як про життя його, так не дуже.

Але бабам запевне не подобалось, бо вони все цокотіли, сидячи на полу.

Оце й усі нотатки, які збереглися в мене про читання історичних книжок на селі. Звичайно, що вони не подають і сотої частини тих цікавих розмов, які доводилось чути або під час самого читання, або й так з приводу прочитаних історичних книжок. Та все ж і з того, що даю я тут, виразно, мені здається, видно, як дуже цікавить село вкраїнська історія, як багато нових думок викликає вона в головах читачів або слухачів. Недавно, в своїй розвідці „Тяжким шляхом“, я подав лист одного чоловіка з села, який зовсім денаціоналізувався під впливом чужомовної школи, а потім вернувся знов до свого. І перший початок його національної свідомости дала, хоч і по московському написана, повість про запорожців. Це раз-у-раз доводилось бачити, що справа з національним освідомленням починається під впливом якої наукової чи беллетристичної книжки, героями якої є козаки. Певна річ, не самому мені, а багатьом людям доводилося чути від письменних селян та й городян прохання—дати їм книгу про вкраїнську старовину. Шукають і популярно-наукових книжок, шукають і повістей та драм історичних. Народ хоче знати свою історію, добивається її.

Даймо ж йому те, чого він хоче.

Б. Грінченко.

З українського життя.

Політична робота під спокійним поверхом.—Платформа української демократично-радикальної партії.—Харківські професори в ролі бюрократичних казуїстів. Українські кафедри й громадянство.—Наші „Просвіти“.—Бюрократична справедливість.

У політичному житті нашому за минулий місяць нічого особливого не позначилось. Взагалі тепер по всій Россії політична творча робота якось сховалась, пішла під поверх на погляд спокійний... Тим то й дуже трудно порахувати зараз, скільки саме цієї роботи робиться і як вона робиться. Коли це трудно взагалі для Россії, то для нашого краю ще трудніше—якось у нас звикли ховатися з своїми ділами більше, ніж де инде. Доводиться рахуватися тільки з тими виявами політичного, чи ліпше мовити—партійного життя, які сталися прилюдно і вже пішли в пресу.

До їх треба порахувати поперед усього платформу Української Демократично-Радикальної Партії, вироблену на останньому з'їзді делегатів Партії і опубліковану в № 44-му газети „Рідний Край“. Ось яких реформ має добиватися в найближчому часі Партія через своїх послів у Думі:

„1. Установлення одвічального перед Думою міністерства.

2. Амністії для тих людей, які терплять кари за так звані політичні і аграрні злочинства.

3. Скасування на завжди смертної кари.

4. Скасування усяких виключних законів, судів і становищ, як от: побільшена і надзвичайна охорона і військовий стан.

5. Забезпечення незайманости людини і помешкання, а також—свободи слова, друку (печатання), зборів, спілок і віри.

6. Встановлення рівноправія, як поодиноких людей, так і націй.

7. Одвічальности перед судом відпоручників властей (чиновників) так само, як і всіх людей.

8. Заведення вселюдної початкової освіти і націоналізації школи на Україні.

9. Перетворення земського і городського самоуправлення, в якому братиме рівну участь уся місцева людність.

10. Розв'язання земельної справи на підставі програми партії (заснування земельного фонду, з якого наділятимуться трудящі хлібороби у довгострочну дешеву аренду).

11. Забезпечення інтересів робітників законодатним порядком: свобода страйків, робітничих спілок, страховка робочих і обмеження часу праці робітників, жінок і дітей.

12. Знищення марних (непроизводительныхъ) державних росходів і перетворення податкової справи.

13. Перегляду основних державних законів і забезпечення їми права України на автономію.

14. Встановлення вселюдного, безпосереднього, рівного і таємного виборчого права, без ріжниці віри, нації і полу, для вибора послів до Державної Думи".

Звичайно, що деякі пункти цієї платформи вимагали б детальнішого пояснення, але це вже не так важно. Добре, що Партія сказала прилюдно свої найближчі бажання. На підставі цієї платформи вона могтиме і блокувати під час виборів з тими або иншими партіями. Що до цього пункту, то партійна рада постановила: під час виборів „увіходити в блок з усіма політичними партіями і національними спілками, не правішими „конституціонно-демократической" партії". (Рідний Край, № 45). На минулих виборах у Київі, Полтаві та Одесі демократичні радикали також блокували з партією „Народной Свободы",—певне буде це й цього разу. Чи буде блок ще й з иншими вкраїнськими організаціями це мабуть залежатиме від того, наскільки ці організації зрозуміють серйозність моменту і облишуть за для його те доктринерство, яке перешкодило їм на минулих виборах не тільки піти на блок з Українською демократично-радикальною партією, але навіть і взагалі стати до виборчої справи...

Здається, демократичні радикали роспочали вже й передвиборчу роботу,—принаймні в газетах ми читали, що на згаданому партійному з'їзді постановлено складати в повітових городах партійні виборчі комитети, зав'язати зносини з селянами і вияснити їм мету й тактику партії. („Товарищъ", „Кіевская Рѣчь", № 78).

Від політики—до просвіти.

Справа з університетськими кафедрами посувається далі і ось як вона посунулася в Харькові. Правда, те, про що казатимем, здіялося ще попереду, але певний текст постанови ми маємо тільки тепер.

В суботу, 27 мая 1906 року, в засіданні історично-філологичного факультету Харьківського університету було прочитано запропонування ректора (від 19-го мая за № 1758 і 1762) з додатком до його колективних заяв студентів—чернігівців і двох спілок жіночої рівноправности (Харьківської і Полтавської). В тій заяві виставлялися бажання заснувати в Харьківськім університеті українські кафедри по історії України, української літератури, мови й етнографії, з мовою викладовою українською.

На це професорська рада факультетська поклала таку резолюцію: „По мѣрѣ возможности преподаватели факультета и раньше шли на встрѣчу желаніямъ слушателей болѣе ознакомиться съ исторіей, языкомъ и литературой Украины. Профессоръ Потебня Сумцовъ, Багалѣй и Халанскій не разъ посвящали указаннымъ предметамъ спеціальные курсы. Факультетъ и впредь будетъ стараться удовлетворить интересъ къ означеннымъ предметамъ путемъ спеціальныхъ курсовъ. Что же касается устройства отдѣльныхъ кафедръ,то вполнѣ сочувствуя этому въ принципѣ, факультетъ полагаетъ, что осуществленіе подобнаго желанія требуетъ такихъ матеріальныхъ средствъ и наличныхъ силъ, какими университетъ пока не располагаетъ. Преподаваніе по упомянутымъ предметамъ можетъ быть поручено лицамъ, достаточно подготовленнымъ, имѣющимъ обычно требуемый научный цензъ. Вопросъ о томъ, на какомъ языкѣ вести преподаваніе по даннымъ предметамъ, факультетъ оставляетъ открытымъ ввиду сложности самаго вопроса и малочисленности присутствовавшихъ въ засѣданіи членовъ факультета“.

Дописувач „Ради“ (№ 40) подає звістку, що на засіданні було тільки шість професорів з 17-тьох, які є на тому факультеті. Цікаво було б знати прізвища цих шістьох добродіїв...

Постанова говорить, що завести вкраїнські кафедри не можна, бо в університету нема на це грошей. Надзвичайно оріґінальний довід! Харьківський університет стоїть на вкраїнській землі, держиться коштами вкраїнського народу і ось у його нема „ма-

теріальныхъ средствъ“, щоб задовольнити найперші і найважніші вимагання українського народу! Невже панове професори не розуміють того, що першим і найважнішим обов'язком університету єсть задовольнити потреби того народу, який дає на його кошти, і що гроші на кафедри історії України, її літератури, мови й етнографії *повинні* найтися в того університету, який стоїть на території України?

Не менше інтересна друга причина, через яку справа з українськими кафедрами одсувається трохи чи не ad calendas graecas: треба на це „наличныхъ силъ, какими университетъ пока не располагаетъ“. Але ж в університеті єсть професори-українці Сумцов і Багалій, про яких постанова каже, що вони „посвящали указаннымъ предметамъ спеціальные курсы“—значить діло знають. А що до мови, то ми чули вкраїнську промову проф. Сумцова на катеринославському археологичному з'їзді, і не є ніяким секретом, що проф. Багалій уміє викладати наукові речі по вкраїнському. А коли б шестеро харьківських професорів глянули на цю справу трохи пильніше, то певне не було б їм великих труднацій знайти не тільки історика (проф. Багалій), історика літератури й етнографа (проф. Сумцов), але й філолога...

Коли бюрократична інституція вишукує формальних закарлючок, щоб не зробити якоїсь справи, то це нікого не дивує; але що треба сказати, коли так робить факультетська рада професорів, заступників науки?

У Київі з кафедрами в самому університеті діло далі ще не посунулося, але „Рада“ в кожному числі друкує листи з багатьма підписами всяких людей, що вітають київських студентів з їх постановою і вимагають українських кафедр. Це переважно учні середніх шкіл, але є й селяне. Листи ці показують, що справа з націоналізацією нашої школи не з вітру взялася, а з ґрунту росте. Але все ж громадянство поки що виявило дуже мало енергії в добуванні українських кафедр. Починають справу здебільшого „діти“, а що роблять „батьки“? Чого вони мовчать або дуже мало озиваються? Це ж справа *всього громадянства* і через те все, що єсть свідомого на Вкраїні, повинно як один чоловік обстати за неї. Чи любов до вкраїнського слова, про яку так часто говорили в попередні роки по своїх кабінетах „батьки“, так і повинна зостатися платоничною любов'ю?

Помалу зростає „просвітянський“ рух. Першу „Просвіту“ складено ще торік в Одесі, потім заведено її в Кам'янці подільському з філією в Могилеві подільському, в Катеринославі, в Катеринодарі, в Київі, у Полтаві заборонено, в Лубнях іще не дозволено, в Чернігові, кажуть, буде дозвіл сими днями.

Одеська „Просвіта“ завела бібліотеку-читальню і прочитала ряд лекцій на вкраїнські теми; Кам'янець-Подільська ширить книжки і заводить сільські бібліотеки, стріваючи на цьому своєму шляху перешкоди від адміністрації; катеринодарська й катеринославська також ширять книжки і роблять театральні вистави. Київська „Просвіта“ вже кільки місяців добивається, щоб їй дозволено завести свою книгарню й бібліотеку, і ніяк не може добитися. Що до бібліотеки, то київська „Просвіта“ стріла від громадянства чимале спочуття: не стративши на книги ще ні одної копійки, вона вже має дарованих найменше півтори тисячі назвищ усякими мовами, переважно вкраїнською й московською. Є багато цінних річей—наукових праць, комплектних збірок творів видатних авторів і т. и. Київські просвітяне також зробили вже одну театральну виставу і впорядкували літературно-музикальний вечір з дешевими цінами,—незабаром буде другий.

Але найважніше діло київської „Просвіти“ це видавництво народніх книжок. З усіх „Просвіт“ вона перша взялася до цієї справи. Видавнича Комісія Товариства склала й надрукувала реєстр тем для книжок, які вона бажала б видати, і вже на ці теми готуються книжки, а дещо таки й написано. Видано поки дві книжки і незабаром вийде ще дві. Видання видимо мають бути поставлені серйозно, щоб могли служити просвіті всього вкраїнського народу.

Не можна сказати, щоб діяльність „Просвіт“ була дуже велика й значна. Певна річ, це залежить од того, що мало в нас людей.

До самого останнього часу, через причини всім добре відомі, вкраїнської свідомої інтелігенції було мало. Як прийшли визвольні часи,—насунула сила всяких справ: зразу довелося і політичну роботу робити, і газети, журнали та книги видавати, і просвітну справу організувати. І все це впало на дуже невелике число людей з ще меншим числом робітників,—бо *справжніх* робітників завсігди буває дуже малий процент. Не диво ж, що на кожного

припало занадто багато діла або—ліпше мовити—занадто багато всяких діл,—і через те всі діла робляться не так швидко, як хотілося б. В міру зросту нової нашої інтелігенції ця справа залагожуватиметься, робітників ставатиме все більше та більше, робота роскладатиметься на їх помірніше і не доводитиметься кожному бути універсальною людиною—„на всѣ руки мастеромъ“. Але поки що зараз важкенько.

Тим більше мусимо подати до уваги нашому громадянству—тому, яке саме звичайно не стоїть на сцені праці, а тільки сидить серед глядачів,—що воно повинно прийти на поміч до робітників, коли вже не роботою, то хоч иншим яким способом. От, наприклад, видавництво Київської „Просвіти“. Коли б громадянство дало товариству добру поміч грішми, товариство, з його літературними силами, з запомогою прихильних письменників по-за межами Київа, могло б за яких півтора-два роки виконати свою добру програму видавництва і дати народові таку популярну літературу, яка відразу далеко наперед могла б посунути його просвіту й розвиток. Дуже довго ми говорили про те, що нам заборонено просвітну діяльність. Ось заборони падають, робітники стоять готові до роботи. Чи готове прийти до їх з запомогою громадянство?

Pour la bonne bouche маленька ілюстраційка з обсягу бюрократичної „справедливости“.

В № 45-му „Полтавской Земской Газеты“ надруковано:

„Указаніе бывшему министру Дурново. Правит. сенатъ опредѣлилъ указать бывшему мин. Дурново на допущенную имъ въ бытность дирек. департ. полиціи неправильность, высказавшуюся въ недопущеніи при торжествѣ открытія в Полтавѣ памятника Котляревскому чтенія привѣтствій на малорусскомъ языкѣ“.

„Недопущеніе“ трапилось року божого 1903-го, а „указаніе“ зроблено року 1906-го,—от-же хоч через три роки, а „добродѣтель должна восторжествовать, а порокъ имѣетъ быть наказанъ“. Може бути, що все це трохи спізнилося після року вкраїнської преси, українських промов у Державній Думі і т. д. і т. д., але ж давно сказано, що краще пізно, ніж ніколи. А ще нападаються на бюрократію, що вона не слухається законів!

П. Вартовий.

Українські кафедри в київському університеті [1].

Серед народів россійської держави єсть один народ, який ще в давні часи, тоді як його близчі сусіди тонули в темряві варварства й азіятського деспотизму, боровся вже свідомо за справедливий соціяльно-економичний лад і серед самої гострої соціяльно-політичної боротьби виборов собі культурні основи громадянського побуту, але в дальші часи, упавши в непосильній боротьбі за волю, втратив і свою культуру та просвіту разом з політичною самостійністю. Цей народ—наш український. Не можна показати другого народу в Європі, де б панувало таке глибоке відчуження між народними масами та інтелігенцією, така глибока безодня між ними, яку викопала перевага чужої культури й політичного ладу, як у нас на Вкраїні. Певний ряд історичних причин породив таке фатальне з'явище, що все, до чого тільки доткнеться цівілізація, відбігає від свого народу, переходить у табор чужої інтелігенції, лишаючи свій край і свій народ їх власній долі. Як скасовано автономію України, справа освіти перейшла до рук россійської бюрократії; я не кажу вже про абсолютну вартість тієї просвіти, не згадую, що вона була з початку, як висловився один старий український письменник, тільки азбукою европейської науки, обрізаної на казенний лад, а далі—не більше як слугою певного політичного режіму,—я хочу сказати, яке значіння мала вона для культурного поступу того народу, коштом якого і на землі якого її заведено. На території України стоять три університети і ряд вищих спеціяльних шкіл. Здавалося б, для культурного розвитку українського народу єсть цілий ряд просвітно-наукових огнищ із цілим апаратом відповідних культурних засобів. І що ж на ділі

---

[1]) Реферат, читаний на студентській збірці 16 жовтня 1906 року в київському університеті. Подається з скороченнями.

зроблено мало не за сто років істнуваннння самої вищої просвіти на Україні, що зроблено для досліду та вивчення економичного, соціяльно-побутового, всіх боків духовного життя українського народу в його сучасному та минулому? Чи ж не є й досі Україна terra incognita, якась глуха безмежна пустиня з погляду культурного з новеличкими острівцями, де блимають лихтарі вищої науки, що не світять і не гріють тих, кому найбільше треба її животворчого впливу, хто живе тут же, саме перед її очима. По наших вищих школах, так саме як і по середніх та низчих, нема жаднісінького місцевого коліру в науці, і не дає вона нічого для розвитку національної свідомости не тільки в цілому народові, але й серед інтелігенції, чого було б так треба, щоб повернути ту інтелігенцію до народу, од якого одірвано її силою цілого ряду чинників: виховання, освіти чужою мовою, взагалі через те, що світогляд виробляється на підставі зразків чужого письменства, чужої культури. З уст професорів наших університетів доводилось нам більше чути слова проти задоволення національних потреб українського народу, ніж в їх обороні. І ось ми бачимо, що на народні, крівавим потом вироблені кошти істнує цілий ряд вищих шкіл на Україні, які дають наукове виховання тисячам чужомовної інтелігенції, але не служать нічим для задоволення інтересів того самого народу. Та проте мали й мають наші вищі школи велике значіння для українського народу з другого боку: університети завжди скуплювали в собі й побіля себе гурти інтелігенції, серед якої прокидались народолюбні змагання, що нерозривною традицією йдуть до наших часів, зміцняючись і захоплюючи все ширші круги. З цього боку університети відограли справді почесну ролю в еволюції культурно-визвольних ідей на Україні.

Зайвим було б говорити про вагу студенства взагалі в історії визвольничого руху в Россії. Я хотів би тільки спинитись на ролі, яку відіграли університети й студенство у нас на Україні. Відомо, що початок роботи харьківського університету викликав перший гуртовий український рух серед тогочасньої вкраїнської інтелігенції; досить нагадати ймення професорів того університету—Гулака-Артемовського, Срезневського, Метлинського, Костомарова та їх заслуги коло досліду української етнографії, історії, коло розвитку початків молодого українського письменства, перейнятого демократичними прінціпами. Той культурний рух, що

витворивсь під впливом харківського університету, запоміг нашій літературі придбати першого прозаїка Квітку-Основ'яненка. Київський університет, заснований р. 1842-го на самім початку свого істнування зазначився безсмертним у нашій історії Кирило-Мефодієвським братством. Але найбільше з'язане ім'я київського університету з 60-ми роками, коли широкий демократичний, т. зв. хлопоманський рух серед київського студенства поклав основу дальшим народолюбним напрямкам української інтелігенції. 60-ті роки були кульмінаційною точкою українського національно-демократичного руху серед київського студенства, і цей рух надав характерні риси всьому поколінню української інтелігенції тих часів. Київський університет дав у ті часи Україні М. Драгоманова і його товаришів, діячів гурту женевської „Громади".

За українським свідомим національно студенством стоїть традиція служення українському національному рухові, який має на меті добро робучих мас через прилучення їх національним шляхом до загально-людської братерської спілки. Найпершим і важніщим завданням того руху єсть просвіта рідною мовою—ця єдина й неминуча умова для того, щоб справді внести світло науки в темні маси. На перешкоді цьому стоїть той нечуваний в світі національний гніт, який знищив мало не до пня здобутки старої української культури і задержав наш розвиток на сторіччя. Цей утиск, укупі з державним централізмом і бюрократичним абсолютизмом зробив українську націю похилою темною масою, позбавленою національної й громадської свідомости, що є тільки сировим етнографичним матеріялом, з якого змагаються виліпити щось, кожне на свій кшталт, чужі пануючі класи—московські та польські.

Одним із перших способів, щоб підняти вкраїнський народ з його теперішнього культурно-національного занепаду, узброїти його могучою зброєю знання, єсть національна просвіта рідною мовою од низчих і до вищих шкіл. Я кажу і до вищих через те, що це єдиний шлях, щоб утворити широкі круги свідомої української інтелігенції, якої брак так болюче відчуває 30-милійоновий народ. Націоналізація університетів на українській території єсть вінець націоналізації просвітньої справи. І першим етапом до тої націоналізації єсть заведення науки українознавства. Це буде способом до національного освідомлення інтелігенції і разом із тим—

культурно-політична зброя в боротьбі за дальшу націоналізацію українських університетів.

Дуже можливо, що народньої української школи, українських предметів у середніх школах і кафедр на університеті з українською викладовою мовою, ми доб'ємось тільки тоді, як упадуть усі пережитки старого ладу, коли справа народньої просвіти перейде до рук самого громадянства. Але разом з роботою за для переміни того старого ладу, ми повинні зараз же працювати й над націоналізацією школи на Вкраїні, добиваючись ступінь за ступінем того, що сила буде здобути. Кожний наш здобуток на культурно-національнім полі улекшує дальшу боротьбу за політичні й соціяльно-економичні ідеали.

І коли зараз тут виставляються постуляти кількох українських кафедр, то це ні трохи не значить, що ми повинні одмовитись од ідеї націоналізації університету в його цілому, не значить також, що ми ставимо собі якісь конечні ідеали в межах академизму й так званої чистої науки. Вільна наука, вільний університет можуть істнувати тільки серед вільного народу. Але кожний, хоч би й малий здобуток наш на цім полі боротьби за національні права наближує той час.

Науки про Україну тепер у нас у Россії нема. Кожний з нас з власного досвіду знає, скільки коштує сил і енергії познайомитися з українською історією, літературою, мовою, взагалі з українознавством, що єсть ключем до національної свідомости, без спеціяльних сістематичних курсів, без джерел і без наукового керування. Кожний знає, що вчора ще кожна брошурка, кожне число часопису друкованого за кордоном, у Галичині,—а з ціх видань тільки й можна було дещо довідатись про те, що нас інтересувало—була такою ж нелегалією, як і прокламація або революційна брошура. Вчорашні обставини ще не зовсім перемінились і до сьогоднішнього дня. Але хоча б зараз і впав усякий утиск над українським словом за те тільки, що воно українське, наука українознавства не може йти скільки небудь нормально наперед через брак учених сил та студій, або инакше—через брак українських кафедр. Здається зайвим поясняти вагу університетської науки для кожного з паростей знання; а що до українознавства спеціяльно, то це ми бачимо добре на прикладі Галичини, де наука про українську мову, письменство й історію рушила з мерт-

вої точки схоластично-націоналістичних міркувань тільки з того часу, як заведено українські кафедри на львівському університеті.

Слід спинитись на практичній стороні справи, цеб-то: обговорити питання, які нам зараз кафедри найбільш бажано мати, якою мовою, яким способом провести в життя ті бажання. Це питання було порушено прінціпіяльно в петіціях української інтелігенції Полтави, Харькова й Чернігова, поданих до професорських рад трьох університетів. Як відомо, ради харьківського й одеського університетів глянули прихильно на ті петіції і постановили заснувати на історично-філологичному відділі кафедри з українознавства. Але далі тих постанов справа не пішла. В одеському університеті, між иншим, резолюцію про потребу заснування українських кафедр було принято на загально-студентській збірці. Рада київського університету досі ще нічого не відповіла на петіцію чернігівських українців, наше ж студенство теж іще не ставило це питання на дневний порядок своїх збірок. Взагалі, про справу українських кафедр, не вважаючи на її велике значіння та вагу, говорено досі дуже мало. В пресі з'явилось всього поки що дві статті, які трактують справу з відповідною серйозністю, це—докладна записка проф. Сумцова, подана до історично-філологичного відділу харьківського університету, і стаття проф. Перетца (обидві видруковані в „Кіевской Старинѣ").

Беручи справу чисто практично, мені б здавалося, треба заснування зараз українских кафедр на двох відділах: на історично-філологичному і правничому; на першому повинні бути кафедри української мови, української літератури і української історії. На правничому ж має викладатись історія українського права: литовський статут, магдебургське право, правовий устрій Гетьманщини, останки якого й досі заховались на лівобережній Україні. Мені можуть завважити, що потрібні ще курси української географії, етнографії та етнології, економичного й робітничого питання на Україні, історії релігійних відносин, українського звичайового права, але перш за все—наука цих питань ще дуже мало розроблена та й важко було б знайти учених, які могли б заняти кафедри для викладу цих наук. Інакше стоїть справа з першими трьома кафедрами при іст.-філ. відділі і кафедрою історії укр. права на правничому відділі. Про прінціпіяльну вагу цих кафедр для розвитку української самосві-

домости зайва річ і говорити, це цілком зрозуміло. Зрештою приглянемось до кожної кафедри з'окрема. Перш за все кафедра української мови. „Въ настоящее время,—говоритъ проф. Перетцъ, преподающій исторію р. языка неизбѣжно и по преимуществу занятъ преподаваніемъ судебъ древнерусскаго языка, при чемъ обычно касается и судебъ древнихъ и новыхъ нарѣчій русскаго языка. Но опять таки невольно, наряду съ общими лингвистическими вопросами, вниманіе профессора русскаго языка приковывается къ русскому литературному языку, съ одной стороны — въ виду важнаго его значенія, съ другой — вслѣдствіе большей подготовки и обработки матеріала. Въ то время, какъ изслѣдованія и статьи по исторіи русскаго языка даже въ нашей скудной лингвистической литературѣ считаются сотнями,—сколько нибудь серіозныхъ работъ по исторіи украинскаго языка считается немного болѣе десятка.“ Тільки иноді згадують за українську мову в курсах моск. мови, та й то завше з тенденцією довести, що українська мова есть тільки одно з наріч московської мови. Значить треба яко мога більше розвинути наукову діяльність у цьому напрямку, треба заснувати спеціяльну кафедру української мови й діялектології; і тільки тоді можна підняти науку цієї мови, якою нехтувано завжди з боку університетських кругів навіть там, де університети стоять серед української народньої стіхії. Ця кафедра запоможе виробитися літературній українській мові, хиби якої зараз нам доводиться болюче відчувати на кожному ступіні.

Коли наука української мови стоїть зараз так погано, то ще гірше стоїть справа з українською літературою. Нас згадують тільки тоді, як приходиться говорити про значіння та вплив України на Московщину, як це було на порозі XVII—XVIII віків. А наш старий літературний матеріял, без сорому казка, своїть собі, як наприклад, увесь багатий матеріял староруського письменства. Вся новіща українська народня література XIX століття не згадується ані словом у жадних курсах, не кажучи про літературу XVII віку, яка з'являлась відгуком боротьби укр. народу за волю віри й за волю національного розвитку,—тоді як у Московщині, говорить проф. Перетц, працювали над стилістичним обробленням житій святих. Що до матеріялу для курсів української літератури, як старої, так і новіщої, так тут справа стоїть далеко краще, як із мовою. Досить показати хоча б на публікації Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.

Найбільше розроблено ґрунт для викладів української історії. Цілі курси з історії України було читано й на нашому університеті—досить пригадати тут проф. Вол. Антоновича. Але всі ці курси були випадковим з'явищем і залежали звичайно од доброї волі того чи иншого професора. Про те ж, щоб надати викладам української історії суцільний та сістематичний характер, про философське освітлення її з нашого національного погляду здебільшого не було й мови. Історична наука про Україну досить гарно розроблена, можна показати тут на капітальні праці—В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Багалія, Ол. Лазаревського, М. Грушевського й його львівської школи.

Для історії українського права—цеї неминучої парости науки для зрозуміння культурно-економичної еволюції на Україні, істнують цінні праці пр. Кістяківського, Любовського, Ол. Єфименкової, Д. Міллера та инших. Але тут доводиться згодитись з поглядом пр. Сумцова, що треба звернутись до вчених спеціялістів, щоб вони висловились, чи є при теперішньому стані науки українського права можливість влаштувати спеціяльні університетські курси. Можемо висловити тільки своє щире бажання бачити заснування кафедри укр. права в нашому університеті.

Зараз по перегляді бажаних нам кафедр з українознавства насувається питання про викладову мову. Певна річ усі бажають бачити нові кафедри з українською викладовою мовою, як з прінціпіяльного боку—дивлячись на ці кафедри, як на першу ступінь до націоналізації київського університету, так з практичного, в цілях розвитку української наукової мови. Що до останнього, коли б виникло питання про здатність української мови до наукових викладів, можна відповісти, показавши на українські кафедри в черновецькому та львівському університетах і на ту наукову роботу, яка спільними силами галицьких та россійських українців розвинулась останніми часами в Науковому Товаристві імени Шевченка. Але питання про викладову мову на кафедрах з української мови, літератури, історії та права, на мій погляд, стоїть у тіснім з'язку з питанням про те, де зараз узяти наукові сили, які б змогли читати курси українською мовою. Питання про те, чи згодиться університетська рада завести українські кафедри і чи допустить це уряд, я залишаю через те, що справа залежить від

ряду умов, які з наукою спільного нічого не мають. Я взагалі маю на увазі вияснення наших прінціціяльних відносин до постуляту українських кафедр; від такого чи иншого рішення цеї справи на сьогоднішній збірці залежатиме й наша дальша тактика. Коли ми глянемо на ті наукові сили, що зараз є в Россії, і які б могли узяти на себе викладання українських курсів, відповідаючи всім вимогам сучасної науки, то тут побачимо, поки що, мало таких сил. Досить буде нагадати такий факт, що наводить пр. Перетц у своїй статті: петербургська Академія Наук, маючи потребу зложити наукову програму з української мови, не знайшла ні в одному з університетів, які стоять на українській території вченого спеціяліста і вдалась до бухгалтера пивовареного заводу, правда, знавця української мови, вченого лінгвіста, але позбавленого авдіторії, де витворюються робітники, творці науки будущини. Одначе кільки іменнів все ж можна й тепер назвати, а в недалекій будущині справа мусить одмінитися. Нарешті може бути, що трохи помочі могли б ми мати в цій справі з Галичини. І так, мені здається, бажано в прінціпі мати українські кафедри з українською ж викладовою мовою. Коли б же зараз не знайшлось фактичної можливости завести українські виклади через брак наукових сил, що вміють нашої мови, то можна було б завести кафедри й з московською мовою з тим, щоб потім, при першій же можливости, перейти на мову українську.

Українські кафедри треба б заснувати—в формі обов'язкових курсів для студентів філологічного факультету й обов'язкової кафедри укр. права на факультеті правничому. Для студентів инших факультетів ці курси не є обов'язкові. Коли б заведено відразу українську мову для викладів, то для тих студентів, що не розуміють української мови, але цікавляться курсами з українознавства, можна утворити ряд паралельних курсів, як тільки найдеться відповідне число слухачів.

Я зараз не вважаю можливим розбірати всі деталі практичного плану заснування українських кафедр—це діло професорської корпорації університету, я хтів тільки в загальних рисах накреслити схему тих кафедр, які зараз українське студенство бажає мати в київському університеті. Ще раз доводиться підкреслити, що конечною нашою метою що до університету може бути тільки

цілковита його українізація, а заснування поки що чотирьох кафедр з українознавства єсть перша ступінь до тої українізації, що мусить повернути наш університет на шлях служення інтересам українських народніх мас, які дали й дають йому змогу істнувати й розвиватися.

Д. Д—ко.

Вісти з Галичини.

Виборча реформа.—Протест „Народнього Комітету“.—Українські посли в парламенті.—З приводу смерти Осипа Мончаловського.

Як парламентарна комісія для виборчої реформи скінчила свою роботу, побачено, що проект виборчої реформи в її редакції ще в більшій мірі, ніж первісний урядовий проект, віддає український нарід у Галичині під національно-політичне панування поляків, укріпляючи те панування так, що українському народові парламентарним шляхом навіть ніяк визволитися з-під нього без згоди поляків. Тепер перед українськими політичними партіями виринуло питання, що далі робити, як поставитися до *такої* виборчої реформи. І так одні (орган національно-демократичної партії „Діло“) казали, що українські посли повинні вжити всіх сил і способів, щоб загалом не допустити до *такої* виборчої реформи, хоч-би через те прийшлося саму справу виборчої реформи припізнити; другі (більш умірковані елементи національно-демократичної партії й „Руський Клуб“, се б то група українських послів у віденському парламенті), що не треба робити виборчій реформі ніяких перешкод, бо це була-б вода на млин консервативним елементам, тільки треба ще раз звернутися до уряду й до повної палати послів з зазивом, щоб вони в ім'я справедливости викинули з проекту ті постанови, які віддають національно-політичне панування над українцями полякам, а може пощастить хоч часть кривди усунути; в кінці, треті (соціяльна демократія), дивлячися тверезо на справу, признавали, що поправити проект нема найменшої надії, але виборча реформа навіть така, це на їх думку та-

кий поступ на політичному полі, що було б злочином супроти народніх мас робити їй які-небудь перешкоди.

Що до самого „Руського Клубу“, то його становище в цій справі не можна назвати правильним. Член Клубу, посол Василько, який був заступником Клубу в комісії для виборчої реформи, заявив у комісії, що українські посли вживуть усіх способів, між иншим і парламентарної обструкції, щоб не допустити такої виборчої реформи, а потім той самий посол на засіданні Клубу виступив проти обструкції, кажучи, що він хоч і грозив обструкцією, бо думав, що цим злякає уряд, але виконати цю погрозу вважає шкодливим. І справді Клуб трьома голосами проти двох (на засідання прийшло тільки 5 членів) рішив не робити обструкції, тільки підчас нарад над виборчою реформою в повній палаті звернутися до уряду й послів із зазивом не кривдити українського народу. На все це треба сказати, що серйозні політики не кидають погроз, яких не думають додержати.

Що-ж до самої обструкції, то, як показалося опісля, навряд чи вона досягла б своєї мети, це б то *перешкодила* приняти виборчу реформу, бо її прихильники поставили цю справу на порядок дня у формі наглого внесення. Крім того, до обструкції взялися тільки нечисленні чеські та німецькі шовіністичні посли й деякі консерватисти, сили обструкції були малі, а друге—українські посли зустріли б з боку прихильників теперішньої виборчої реформи докір, що вони злучилися з ворогами виборчої реформи.

Поки палата послів почала наради над виборчою реформою, „Народній Комітет“, се б то центральний комітет української національно-демократичної партії оповістив „Протест українців Галицької землі“ (Діло, № 229) проти принятого в комісії проекту виборчої реформи. „Народній Комітет“ протестує іменем „цілого українського народу“: 1) „проти пропорціональности виборчої системи, яка дає в сільських повітах східньої Галичини 25% польської людности такі самі права, як 75% української людности“; 2) „проти несправедливого поділу сільських виборчих округів, з яких найбільший у західній Галичині є менший, як найменший у східній Галичині“; 3) „проти постанови, що 741.400 поляків по городах вибірають у городських округах 34 послів, коли тимчасом понад 120.000 українців-городян не мають ані одного посла“; 4) „проти прилучення над 85.000 лемків-українців до поль-

ських виборчих округів"; 5) „проти цілости постанов реформи, ухвалених виборчою комісією парламента, що 3.074.449 душам українців признається теоретично 28 послів (яких число фактично зійде правдоподібно до 18); коли тимчасом 3.988.702 душам польської людности запевнюється 78 мандатів (що в практиці дійде до висоти 86 або й більше)"; 6) „проти лучення громад менше 1.500 душ в більші цілости для спільного голосування"; 7) „проти скріплення проектованого виборчою комісією поділу округів не лише при помочі кваліфікованої більшости, але й при помочі присутности більше, як половини послів з Галичини"; 8) „проти віддання до ухвали краєвим соймам справи заведення виборчого примусу"; 9) „проти відокремлення Галичини, проти якого-небудь розширення її автономії і розширення компетенції галицького краєвого сойму". За те „Народній Комітет" жадає 1) „рівного виборчого права"; 2) „такої самої міри при поділі виборчих округів у східній Галичині, яку принято в західній"; 3) щоб більше, як 120.000 українців, прилучених до городських округів, мали змогу вибрати собі 5 послів із числа 34 послів, призначених городським виборчим округам"; 4) „щоб над 85.000 українців, приділених до польських виборчих округ у західній части краю, виділити найменше в одну українську виборчу округу"; 5) „розділення бодай дев'ятьох признаних українцям виборчих округ—кожної на дві одномандатові округи"; 6) „щоб лише громади нижше 500 душ могли бути прилучувані до инших громад для спільного голосування"; 7) „змоги зміни поділу виборчих округ при помочи звичайної більшости голосів посольської палати"; 8) „щоб справа заведення виборчого примусу була порішена лише палатою послів парламенту"; 9) „теріторіяльно-національної автономії для української людности з українським соймом у Львові".

Не маючи нічого проти самих домаганнів „Народнього Комітету", мусимо, одначе, сказати, що українська національно-демократична партія виступати від імени „цілого українського народу" не має ніякого права, бо ж крім неї, є серед українського народу в Галичині й инші політичні партії. Оця „всенародність", висування себе на єдиного заступника народу та нехтування инших партій, це одна з головних хиб політики галицьких народовців—теперішніх національних демократів.

Як можна було заздалегідь сподіватися, українським послам перед повною палатою в справі виборчої реформи зовсім не поталанило. Українські посли ставили свої домагання, а палата приймала одну за одною точки проекту комісії. Тільки на внесення голови „Польського Кола“ Абрагамовича змінено одну постанову виборчої комісії, а саме постановлено, що для спільного голосування мають бути з'єднані в одну групу в Галичині ті громади, що мають менше, як 1.200 чолов., і така група може числити найбільше 5.000 чолов. За те на внесення того ж Абрагамовича зроблено нову виїмкову постанову для Галичини, а саме, що вибори в Галичині можуть відбуватися протягом трьох днів, а по всіх инших краях Австрії мають вони відбуватися в один день. Цього треба польській шляхті на те, щоб галицька адміністрація, маючи на вибори аж три дні, розділила собі цей час так, щоб мати як найбільше вільних урядовців жандарів, а то й війська для тероризування виборців.

Коли всі внесення, які клали українські посли, палата відкинула, голова „Руського Клубу“, посол Романчук зложив іменем своїх товаришів заяву, що українські посли з огляду на покривдження українського народу виборчою реформою не братимуть далі участи в нарадах над цією справою. Повний текст цеї заяви звісний уже з щоденної преси (див. „Раду“), вона зазначує покривдження українського народу на полі виборчого права дотеперішнім і новим виборчим законом, зазначує безрезультатність заходів українських послів усунути те покривдження й кінчиться так:

„Ми, заступники українського народу, не можемо помагати обдирати його з прав через дальшу участь в ухвалюванню цього закону. Ми констатуємо, що коли український нарід доси все вірно сповняв свої обов'язки супроти держави і корони, вони своїх обов'язків супроти українського народу не сповнили. З огляду на це оповіщаємо в імени українського народу торжественний протест проти цього рабунку його прав. Заявляємо, що не признаємо за закон цих постанов, якими зроблено над нами насильство і які австрійську державу покривають ганьбою. Всіх тих, що винні за ці постанови, робимо одповідальними за їх наслідки“.

Важке слово впало з уст українських послів... Парламентарні заступники народу, який найбільше зо всіх народів Австрії побивався за виборчою реформою, ждучи її як визволення з національно-політичного поневолення, були примушені від імени того народу заявити, що доконувану виборчу реформу не признають законом.

Одначе в політичній боротьбі тільки ті заяви мають вартість, за якими стоїть справжня сила народніх мас, така сила, що зуміє заяву сповнити в житті. Чи український нарід у Галичині зуміє витворити серед себе таку силу, щоб виборчої реформи і всеї дальшої законодатної діяльности австрійського парламенту не признавати законом і вибороти собі—все одно, яким шляхом—такі права, які йому належать?...

Після заяви Романчука члени „Руського Клубу“ вийшли з зали і вже більше не братимуть участи в нарадах над виборчою реформою, протестуючи хоч пасивним опором проти покривдження українського народу.

Що ж до самої будущини виборчої реформи, то не вважаючи на те, що палата послів її прийме, доля її все ще непевна. В Австрії кожний закон, принятий у палаті послів, мусить іще перейти через палату панів. А палата панів по найновіших звістках порішила за всяку ціну завести в виборчій реформі плюральну сістему, по якій деякі круги людности на основі означеного законом цензу мають більше, як по одному голосові. Коли б палата панів настоювала на плюральній сістемі, тоді справа виборчої реформи затяглася б на довгий час.

Відколи австро-угорським міністром закордонних справ став барон Еренталь, колишній австрійський посланець у Петербурзі, з того часу в відносинах австрійської держави до россійської настав неначе новий курс.

Воно правда, Австрія й попереду видавала Россії політичних злочинців, переслідувала тих своїх громадян, яких підозрювала, що вони мають зносини з россійськими революціонерами; забороняла збори, на яких мали говорити про визвольний рух у Россії; конфіскувала газети за статті про той рух... Все те діялося найбільше в Галичині, де польська, українська й еврейська

людність, маючи своїх братів за кордоном, найбільше цікавиться россійськими справами. Адміністрація також проганяла дезертирів, що втекли од японсько-россійської війни, вигонила робітників, які тут знайшли собі роботу, велючи їм забіратися далі, відставила до россійської границі не одного, що втія із Россії.

В Австрії є закон, що адміністрація має право прогнати чужинця, лишаючи йому волю їхати куди хоче, коли в нього є за що, а як він не має грошей, відставляючи його своїм коштом до *найближчої* гряниці. Коли адміністрації попадеться за яку дрібну провину в руки россійський політичний утікач, який не має своїх грошей, вона не каже йому, щоб постарався про гроші на дорогу і навіть держить у тайні, що з ним робитиме, щоб знайомі не дали йому грошей, але відставляє його, як не маючого грошей на дорогу, по закону до найближчої гряниці, найближча гряниця з Галичини—*россійська*, і таким чином чоловік попадає в руки россійських властей; звичайно це робилося з незначними, простими людьми, найбільше робітниками, то проти цього й не протестує ніхто.

Коли-ж міністром загряничних справ став барон Еренталь, галицька адміністрація стала неначе ще дужче пильнувати. В містечку Сокалі біля россійської гряниці арештовано одного россійського революціонера, при якім знайдено адресу урядовця львівської каси хворих Саламандра й одного студента-поляка з Россії. Тоді з наказу політичної власти в Сокалі львівська поліція робить протизаконний трус у касі хворих, до якої прийшла вночі, розбиваючи всі замки; крім того, зроблено трус у Саламандра й у згаданого студента. В касі хворих і в Саламандра не знайдено нічого. Але в студента мали знайти якісь важні „папери“ і його зараз арештовано; кажуть, що йому грозить велика кара.

Трохи згодом арештовано на домагання россійської поліції лікаря Крашевського, поляка з Россії, який, кажуть, бувши лікарем в россійській Польщі, поміг утекти з тюрми якомусь політичному. Арештовання Крашевського розбурхало трохи громадянство, посипалися збори, протести, інтерпеляція в парламенті, юристи почали доводити, що Австрія не має права видати Крашевського. Справа ще не скінчена.

Адміністрація заявляє, що проганятиме „русских“ без закордонного пашпорту. На львівській політехниці заявили, що хто не матиме його, той не зможе записатися студентом.

Та не тільки самі австрійські і спеціяльно галицькі власти переслідують з'язки з російським визвольним рухом. „Słowo polskie“, найбільша й найбільше поширена польська газета в Галичині, орган польської національної демократії, не так то давно докоряло галицьким властям, що вони проявляють занадто мало енергії в переслідуванні з'язків з російським визвольним рухом, лякаючи їх, що наслідком того російські способи революційної боротьби готові перекинутися до Галичини (див. статтю „Groźne objawy“ № 430) і виступає проти емігрантів з Росії, дарма, що ці емігранти—поляки. Це найліпше свідчить, чого стоїть національна єдність, коли нема спільного політичного й соціяльного ідеалу.

---

14 н. с. падолиста помер у Львові на 48 році життя один з визначних діячів галицької москвофильської партії *Осип Мончаловський.*

У своїй боротьбі проти українців уживають галицькі москвофили зброю російських обрусителів, називаючи ввесь український національний рух польською інтригою, вигаданою на шкоду „русскаго народа“, а в останніх часах також інтригою соціялістів і жидів, які, звісна річ, також тільки раді-б пошкодити „русскому народу“. Проповідуючи національну єдність українців з москалями, москвофили в соціяльно-політичній области прихильники самодержавства, в культурній—православія, одно слово, саме до пари різним „истинно-русскимъ людямъ“.

Такі то „ідеї“ ширив серед українського народу в Галичині пок. Мончаловський, здібний літерат і оратор, віддаючи їм на службу своє перо. Виступаючи проти української національної ідеї, вживав він також, скільки змога, „истинно-русскихъ“ способів. Сліпий прихильник ідеї „самодержавія, православія и народности“, він не мав звісно прихильности ні до яких сучасних вселюдських ідей і завзято кидався на них і їх проповідників, не розбіраючи в способах. Скільки, приміром, злоби й наруги вилляв він у своїх статтях і брошурах на героїв російського визвольного руху, скільки на найліпших синів України! Покійний був звісний також в обрусительних кругах у Росії, читав у Петербурзі реферати про Галичину, діставав від петербурського „Благотворительнаго Общества“ гроші на москвофильську агітацію в

Галичині і т. д. Смерть його для москвофильского напряму в Галичині безперечно велика втрата, але український нарід не має за що спом'янути його „не злим словом“, навіть і на стільки ні, як *чесного* ворога...

Михайло Лозинський.

З россійського життя.

Справа ради робітничих депутатів.—Лист д. Лопухіна.—Передвиборчі заходи.—Члени центру державної ради і сенатські пояснення виборчого закону.—Результати цих пояснеснів для Россії і з-особна для Вкраїни.—Черносотенна агітація.

З дня 19 вересня по день 14 жовтня все свідоме громадянство з великим напруженням пильнувало того, що діялось у петербурській судовій палаті, де відбувався процес „ради робітницьких депутатів“. Ніби навмисне трапилося так, що процес припав мало не на самі дні роковин конституції россійської. За 22 дні процесу перед очима громадянства пройшли найцікавіщі сторінки з історії визвольного руху в Россії, на яких „учителька народів“—історія запротоколувала події і факти 52 днів життя і діяльности органа пролетаріяту, витвореного революційним рухом і винесеного його хвилями на поверх бурхливого народнього моря. Суджено 52 чоловіка з д. Хрустальовим-Носарем на чолі, переважно людей молодого віку од 20 до 30 літ, хоч одному з підсудних, д. Шанявському 61 рік. Обвинувачувано їх за те, що вони „вступили участниками въ сообщество, поставившее цѣлью своей дѣятельности насильственное посягательство на измѣненіе установленнаго въ Россіи основными законами образа правленія и замѣну его демократической республикой“.

Самі підсудні і їх оборонці вжили всіх заходів, щоб перед очима не тільки россійського громадянства, а і всього світу, було видно всю історію ради робітницьких депутатів, її вагу, моральний авторітет не тільки в очах робітничого пролетаріяту, а і всього громадянства, навіть в очах самого уряду, що мав з нею зносини, прислухався до її голосу і зважав на неї.

Не вважаючи на те, що суд ставив чимало перешкод на всіх стадіях процесу, обвинувачені і оборонці їх брали участь у процесі до того дня, аж поки суд не дозволив обороні оголосити перед ним лист директора департаменту поліції, д. Лопухіна про організацію чорносотенних погромів у самому департаменті. Заборона справедливого домагання оборони примусила обвинувачуваних і їх оборонців зректися брати далі участь у процесі. Суд постановив довести процес до кінця без обвинувачених і оборони і засудив: Носаря, Бронштейна (він же—Троцький), Сверчкова, Злиднева, Зворовського, Клюніанца, Авксентьева, Німцева, Кисилевича, доктора Фейга, Рейштейна, Голинського, Комара, Шанявського й Симановського одправити у заслання, позбавивши прав; Стогова й Шевченка присуджено до кріпости, першого на $1^1/_2$ роки, другого на 8 місяців, решту—виправдано. Присуд що-до Сверчкова, Авксентьева й Шанявського, яко дворян, подано на затверження Цареві.

Як що взяти до уваги те, що процес ради депутатів робочих відбувався у Петербурзі в той час, коли по всій Россії функціонують военно-польові суди і „карні експедиціи“, коли дня не минає, щоб кількох чоловіка не покарано на смерть, то мусимо згодитися, що присуд вийшов милостивий. Обвинувачення по ст. 102 загрожує великою карою—десятилітньою каторгою; тим часом як палата засудила всіх обвинувачених по цій статі на заслання, відданних же під суд по ст. 129 замісць заслання, засудила де кого на $1^1/_2$ року, а де кого тільки на 8 місяців до тюрми. Цей присуд не випадковий. Судова власть навіть у найкращі часи панування в Россії законів не мала певних гарантій одної з найперших і найголовніщих прикмет кожного справжнього суду—незалежности, а тепер то й надто уважно прислухається до кожного слова адміністрації. І все ж ця судова власть, хоч і не виявила в процесі своєї незалежности, про те на протязі всії судової справи поводилася,—може навіть і не самохіть,—так, що всім ставало видно глибокі й гострі суперечности між життям і законом. Закон, яко юридична примусова норма, що регулює відносини людей, встановляє певні межі їх прав і обов'язків, точно й цілком об'єктивно розмежовує сфери того, що дозволено і що мусить бути заборонено, може мати й має примусову силу тільки доти, поки між життям і нормами, що їх регулюють, нема супе-

речности. А раз вона з'явилась—закон, яко норма, втрачає свій логичний сенс і примусову силу. Цілковита суперечність між життям і законом виразно виявилась і гостро стала перед судом у процесі ради депутатів; вона стала так гостро, що паралізувала функції однії із найголовніщих частин судового апарату—заступника і вартового законів — прокурора. Це доводять останні слова його промови на суді. „Оскільки в мене вистачило хисту на те, я справив нелегкий, складний і—кажу цілком щиро—*тяжкий* обов'язок, що зложено було на мене, і почуваю себе цілком спокійним перед власним сумлінням. Воно підказує мені об'єктивну правильність мого останнього висновку що до всії справи. А висновок цей такий: у тому вирі політичного життя, що захопив Россію взагалі і Петербург зосібна після 17 жовтня минулого року, діяльність ради депутатів робітничих втислася в той канал, у який закон загородив вхід, але рада діяла це в такий час, коли через самі події *всі складні частки величезної державної машини* зсунулися з свого місця і ще не встигли призвичаїтися і закріпитися на тих нових підвалинах, яким судилося надалі давати напрямок течії россійського державного життя".

Справляючи свій обов'язок заступника і вартового законів, прокурор не міг не вимагати кари для обвинувачених, бо визволити від неї могла тільки амнистія, про те він останніми словами своєї промови дав директиву суддям, наслідком якої і був той присуд, про який ми говорили раніш.

Незабаром після процесу ради робітничих депутатів в пресі з'явився і лист бувшого директора департаменту поліції, д. Лопухіна до міністра Столипіна. Хоча під час функціоновання першої Думи, посол до Думи колишній товариш міністра внутрішніх справ, кн. Урусов трошки підняв край завіси, що закривала від людського ока таємничу роботу за кулісами сцени, в департаменті міністерства і хоч лист д. Лопухіна не дає по суті нічого нового, проте інтерес до його і його значіння від того не поменшуються. Він цікавий як своєю фактичною стороною, так і освітленням фактів і діяльности департамента поліції. З листа цього тепер видко, що копію рапорта завідующого особливим відділом департаменту, д. Макарова міністрові внутрішніх справ про те, як в Олександровському чиновники департаменту поліції впорядкували погром, до редакції „Рѣчи" переслав сам д. Лопухін. „Я

зробив це, каже він, з переконання, що тільки Державна Дума, за запомогою преси, має силу назавжди не допустити того, щоб начальство робило єврейські та всякі инші погроми, від яких держава мусить сподіватися собі великої небезпечности". Д. Лопухін був певен, що коли в Думі через опублікування рапорту д. Макарова буде зроблено запитання міністрові, то він довідається всії правди, тим часом виявилося, що міністер правди не дізнався і це примусило д. Лопухіна написати листа. Д. Лопухін упевнився, що в підготовці погромів бере участь сама адміністрація і натрапив на спеціяльну друкарню в департаменті поліції. Після маніфесту 17 жовтня „як тільки прокинулися перші ознаки реакції серед поміркованих (?) людей громадянства, тоді чиновник для справ особливих доручень, ц. Рачковський, що заправляв департаментом поліції, почав видавати відповідні відозви, щоб побільшити реакцію. В той час ці відозви друкували самі жандарські офіцери на машині, що забрали в якогось революційного гуртка". Одну з відозв, друкованих в жандарському управленні, за підписом „Ґрупна русскихъ фабрично-заводскихъ г. Петербурга", бачив сам д. Лопухін. Надруковано було її, щоб „зменшити віру робітників до їх крайніх революційних привідців, запевняючи, що вони роскрадають ті гроші, що складають робітники на політичну боротьбу". „Згодом, коли ції маленької машини стало мало, департамент поліції на власні гроші купив гарну друкарську машину, на якій, працюючи руками, можна було надрукувать 1000 відозв за одну годину. Цю машину поставили в таємному відділі департамента поліції. Порядкував в друкарні ротмистр Комисаров. В грудні 1905 р. і в січні року 1906 друкарня випустила силу відозв. Зміст всих цих відозв однаковий. „Нарікаючи, пише д. Лопухін, на революційний рух, авторі цих відозв казали, що винні в тому рухові переважно инородці і найбільше євреї. Боротися з євреями відозви і закликали людей...З тих надрукованих відозв, що я бачив, одна була найбільш злочинна: її авторі проти „поляків, вірменів, жидів" настроювали армію, бо відозва зверталась до салдатів. Кожний зразок відозви друкувався в тисячах екземплярів". В департаменті не тільки складали й друкували відозви, а дбали й про росповсюдження їх. Про тільки що згадану відозву до салдатів д. Лопухін пише, що її було послано „за для росповсюдження у Вільну з чиновником особливих доручень при віленському генерал-

губернаторі, Шкотом мало не 5.000 екземплярів. Шкот по части сам роскидав їх уночі по улицях міста, а инші передав віленському поліцмейстру, який коло 15 января прислав у департамент поліції телеграму з проханням, маючи на увазі успіх відозви до салдатів, прислати їх ще пакунок. Їх надруковано було знову з кільки тисяч екземплярів і послано віленському поліцмейстрові. Ті самі відозви до салдатів було послано теж по кільки тисяч для росповсюджування в Курск, посланому туди лікареві Михайлову, що його покликав на службу по вільному найму при департаменті поліції д. с. с. Рачковський. Михайлов 19 чи 20 січня теж зажадав від департ. поліції телеграмою, щоб було прислано нову партію тих самих відозв, уважаючи на особливий їх успіх поміж салдатами. Крім того, видавані д-том поліції відозви розповсюджувано в Петербурзі через доктора Дубровина та через той „союзъ русскаго народа“, що під його проводом, а в Москві д. с. с. Рачковський особисто. Провокаційні відозви деп-та поліції ширено й по инших місцях через поліцію та жандарів“.

Здобувши ці всі відомости, д. Лопухін подав їх прем'єр-міністрові, гр. Вітте. Ротмистр Комисаров, коли його було покликано до гр. Вітте, потвердив геть все без винятку, сказавши, що діяв він це все з наказу завідующого політичним відділом департамента, д. Рачковського; зразки ж відозв, раніш ніж складали їх в друкарні, він подавав їх на прочитання директорові департамента поліції, д. Вуїчу. Друкування відозв спинено тільки після невідступних домагань гр. Вітте. Тут треба зазначити цікаву подробицю: щоб мати привід не виконувати наказу Рачковського і не друкувати відозви проти наказу голови ради міністрів, ротмистр Комисаров поламав друкарський станок, а потім його перенесено з помешкання департаменту поліції на кватирю ротмистра Комисарова.

Далі д. Лопухін переказує цілий ряд фактів, потаєних від міністра. Міністрові, наприклад, невідомо було, що прокламації з покликом до погрому ширено було в тому ж таки г. Олександровському 25—26 січня, там кликано темний люд „одсвяткувати“ погромом день 27 січня—роковини початку війни з Японією. Потаєно було також від міністра й те, що Рачковський, якого з царського наказу скинуто з посади начальника політичного відділу департамента поліції, порядкував у цьому відділові аж до 20

квітня, а потім не тільки порядкував усіма відділами, а навіть мав уповажнення давати напрямок усім справам департамента поліції, маючи наказ „використати в цілях уряду громадські сили й організації“. В листі д. Лопухін доводить, що ротмистра Будаговського не тільки не викликали з Олександровського до Петербургу, щоб зробити йому догану і припинити його погромну діяльність, а навпаки, його підтримували в тій діяльності аж до початку місяця марця після рішучого наполягання гр. Вітте. Д. Лопухін розглядає причини „незрозумілої,—як він каже,—на перший погляд безсилости центральної власти не тільки спинити погромну роботу місцевої власти, а навіть мати докладні й правдиві відомости про організацію погромів“. Ця частина листа д. Лопухіна, як колишнього директора департамента поліції, має особливий інтерес і вагу. Одна з найперших причин—це цілковита безкарність агентів уряду, винних у погромній діяльності. Та вона не є найголовніша. Д. Лопухін згадує про перший видатний погром у Кишиневі за часи міністерства Плеве, коли громадянство не тільки в Россії, а і за границею певне було, що організація погрому є діло рук центральної адміністративної власти. Д. Лопухін, яко тодішній директор департаменту, найдобросовістнішим робом досліжував участь урядових особ в організації погрому і окрім невиразних натякань на таку організацію, нічого більше не здобув, хоч він певен, що вона була. „І що дуже характерно,—завважає д. Лопухін,—до таємниць погромних організацій приступ для мене відкрився тільки вже тоді, як я уступив з офіціяльного становища при міністерстві внутрішніх справ. В такому становищі,—як каже д. Лопухін,—є кожний член центрального уряду, що не тримається погромної політики“. Залежить це від того, що „влада міністра внутрішніх справ і його центрального політичного органу не має ніякої сили, бо не поліція та жандармерія у його руках, а навпаки,—він в руках заступників цих інституцій“. Таку дезорганізацію власти зробила „охрана“. „Ця институція,—на думку д. Лопухіна,—ніколи, ні за якої доби свого істнування не дала державі нічого, окрім шкоди. Найбільша небезпечність закона про охорону є в тому, що кожний поліційний, кожний жандарський офицер з своїми потайними агентами стає за хазяїна долі кожного громадянина, а разом з цим—цілої Россії“. Агенти охорони, знаючи добре, що все залежить від їх, а не від міністер-

ства, „вважають своїм правом робити свою власну політику, а міністерство мусить мати діло або з явною брехнею, або з напівприкритою правдою. Від цього залежить цілковита анархія поліції та жандармерії на полі їх політичної діяльности і безвладність міністра внутрішніх справ“.

Окрім загальних причин, є причини й дочасні. На одну з таких причин, що накоїла найбільше шкоди і показує у своєму листі д. Лопухін: „Коли в січні та лютому цього року,—каже він,—мені довелося збірати відомости про організацію єврейських погромів, то я не зустрівав у всій Россії й жодної особи з департаменту поліції, яка не мала б непохитної певности, що є два уряди, і що кожний з їх веде свою окрему політику: один—з особою гр. Вітте на чолі, другий—з особою коменданта палацу, генерал-майора Трепова, про якого скрізь гадали, що він подає Його Імператорській Величності Государеві Імператорові відомости про стан річей в иншім освітленню од того, яке їм надає голова ради міністрів, і впливає, таким робом, на напрям політики“. До такої певности є ті підстави, що ген. Трепов, уже бувши комендантом, мав суми на агентурні трати, які звичайно може мати тільки міністр внутр. справ, і одержував для познайомлення нишком од міністра вн. спр. з департаменту поліції всі видатніші справи й документи, що зовсім не належали до його комендантських справ. „І яких би заходів не вживав міністр проти погромів, вони будуть і далі, поки в місцевих поліційних властей пануватиме певність про безсилість міністерства і силу иншої власти“.

Уряд жваво готується до виборів і прочищає стежки до виборчих урн своїм прихильникам. Це робиться двома способами: з одного боку—все новими та новими сенатськими поясненнями, а з другого—завзятою боротьбою з опозиційними елементами.

Ввесь жовтень був справжнім осіннім місяцем, протягом якого сенатські пояснення сипалися, як жовтий лист з дерев. Після перших пояснеснів, що цілком суперечуть законові про вибори і незаконно обмежують права крестян та робітників, сенат опублікував цілий ряд нових пояснеснів, виміряних знову ж таки на те, щоб забезпечить вибори од впливу небажаного для уряду елемента. Після пояснеснів сенату з дня 24 жовтня цілих десять категорій власників викреслено з реєстрів виборців повітових і залічено до курії селянської і зовсім позбавлено виборчого права

цілі десятки тисяч трудящого люду, що має заробіток із служби по ріжних державних інституціях (вахтери, кур'єри, швейцари, монтери, то що) і на залізницях. Що до останньої категорії людей, то сенат не то що витлумачив закон по-своєму, але й замінив одні слова закону на инші. У законі дуже виразно сказано, що з виборчого права не користуються „*низшіе служители*", сенат же замінив слово *служители* словом *служащіе* і зробивши це, позбавив виборчого права вкупі з справжніми „служителями" всіх дрібних урядовців по залізницях: машиністів і їх помішників, обер-кондукторів, техників і т. ин. Окрім того, щоб позбавити виборчого права міський інтелігентний пролетаріят, сенат дав пояснення, що треба розуміти під „отдѣльною квартирою". Після цього пояснення за окрему кватирю треба вважати тільки таку, що має окремий хід, окрему пекарню і нарешті—повну ізоляцію від инших помешкань.

Говорючи про пояснення сенату, неможна не зазначити одного вельми цікавого факту. З початку жовтня у Петербурзі відбувся з'їзд членів партії центру державної ради. Коли на з'їзді знято було питання про зміну виборчого закону, то більшість членів з'їзду висловилася проти такого неконституційного вчинку. Така постанова з'їзду цілком натурально дала підставу гадати, що навіть центр державної ради намагається бути конституційним і вважає за потрібне не тільки на словах, а й на ділі рахуватися з законами, що явились як наслідок нових і рішучих вимог самого життя. Тим часом незабаром виявилося, як тяжко помилилися ми. Зробивши про ліноське око таку постанову, переняту духом поваги до конституції, члени центру державної ради, як опісля незабаром і виявилося, переважно в особі великоземельних власників Полтавщини та Харьківщини, дали направу міністерству д. Столипіна, в якому напрямкові сенат мусить дати свої пояснення до виборчого закону, щоб забезпечити нову Думу від шкодливого елементу, особливо ж од таких enfants terribles як Жилкин, Аникін, Алад'їн то що.

Стоючи в повній суперечці до закону, пояснення сенату особливо шкодливі тим, що дають змогу місцевій власті тлумачити їх, як їй до вподоби. Звідусіль надходять звістки, що тисячі народу позбавлено виборчого права, бо місцева власть, кожний агент її починаючи з губернатора аж до найпослідніщого агента поліції

виясняє виборчий закон по своєму. Губернатори ж, не задовольняючись з поясненнів сенату, додають ще й свої власні пояснення, якими повинні керуватися міські, земські управи та инші інституції, на яких лежить обов'язок підготувати вибори. Подекуди сучасні органи самоврядування, складаючись з заступників реакційних гуртів громадянства, що ладні б були повернути колесо історії назад, користуються з нагоди і поспішаються виявити себе plus royalistes que le roi même.

Нам здається цілком зайвим утомлять увагу читача, переказуючи факти для ілюстрації загального малюнку приготування до близьких нових виборів: вони відомі всім. Поліція, наприклад, вимагає пашпортів від людей, що вдаються до неї за посвідченням права стати до виборів, чинить инші всякі причепки і перешкоди, що ж до євреїв, то тут вона не церемониться і просто залякує їх. В „Рѣчь" з Смоленську телеграфували 17 листопаду, що поліція загрожує просто виселити тих євреїв, що насміляться подати заяву, щоб їх заведено до виборчих списків. В Саратові поліція своєю властю встановила новий закон, позбавивши виборчого права кватирантів, яким перейшло за 55 літ віку. Новий закон саратівська поліція встановила цілком самостійно, бо здається, що в поясненнях сенату підстав для його немає". Або ось елисаветське земство у Херсонщині, після наказу губернаторового, як пишуть „Новости Провинціи", виключити із списків тих селян, що мають надільні землі, поспішилося виключити геть усіх дрібних земельних власників. Взагалі ж ми не маємо ще змоги поки що цілком конкретно, в формі статистичних цифр, уявити собі наслідки поясненнів сенату до виборчого закону, хоч уже й тепер подекуди виявилося, що процент позбавлених виборчого права доходить до 80—90. Д. Голубєв у газеті „Товарищъ" ще після першого пояснення сенату, що вийшло 7 жовтня, писав, що сенат викреслив із загального виборчого цензу не менш, як 13 мил. дес. землі.

Але ця цифра зовсім не відповідає дійсності. Що правда, згідно з цифровими данними на р. 1887,—крестянам на правах приватної власности належало $12^1/_2$ мил. дес. землі. Але ми знаємо, яким темпом шла мобилізація приватної власности в Россії за останні 20 років, з'осібна, скільки землі перейшло і через крестянський банк і по за їм од дворян до крестян. Приватна влас-

ність останніх зросла проти кінця 80-х років як раз утрое. Взявши на розвагу це, ми бачимо, о скільки не відповідає принціпам справедливости і демократизму теперішне заступництво в Думі і без пояснень сенату. Обмеження і цілковите позбавлення виборчого права сотень тисяч народу особливо відіб'ється на загальній картині виборів у нас, на Вкраїні, право і лівобережній. На правобережній частині Вкраїни, де лятифундії магнатів складають від 45 до 90%% земельної приватної власности, обмеження виборчого права дрібних власників і чиншовиків дає величезну перевагу поміщикам, які, опріче ворожости до тубольців на ґрунті класових інтересів, до того всього являються для їх ще й чужинцями серед людности, бо або належуть до иншої національности, або зденаціонализовані з українців. Для ілюстрації візьмемо кілька українських губерній: по Київщині, наприклад, згідно з статистичними данними на р. 1898, володіння землею поділялося таким способом: крестянських надільних земель—1.883.504 дес., приватних власників—1.993.572 дес., з них дворянам належало більш, як 84%. Виборців на губерське зібрання крестяне посилають 80, а земельні власники—74. Таким чином, мало не 3 мил. крестян, що володіє 1.883.504 дес. надільної землі, посилає тілько на 6 виборців більше проти кількох тисяч приватних власників, що посідають мало не 2 мил. дес. На Поділлю бачимо теж саме: надільної землі тут лічиться 1.761.338 дес., приватних власників—1.643.573 дес., з них дворянам належить 91%. Тим часом як виборців на губерське зібрання крестяне посилають 82, а приватні власники—76. На Волині ж ще гірше: надільної землі там—2.412.690 дес. (39,4%), а приватних власників 3.033.604 дес. (49,2%), і через це Волинь дає виборців—власників 86 проти 69 від волостів. Тепер же після поясненнів сенату, коли з лічби приватних власників виреслено дрібних власників з селян,—то несправедливість виборчого закону і антидемократичний його дух виступає ще гостріще, бо число виборців від кожної курії лишилося те, що й було, а склад самої курії значно відмінився.

Що ж до Вкраїни лівобережної, то сенатські пояснення накоїли такої плутанини і позбавили стільки народу виборчих прав, що треба негайного нового закону, щоб з одного боку росплутати справу, а з другого,—тим чи иншим способом повернути людям права, що належать їм по закону. Сенат, виключивши „малорос-

сійскихъ козаковъ" (по Полтавщині та Черніговщині) з реєстрів повітових земельних власників і залічивши їх до селянської курії,—чи вмисне чи не навмисне,—а тільки не зазначив, про які саме козачі землі він говорить: чи взагалі про всі, то б то: чи й про ті, що козаки придбали власною працею, чи про так звані „потомственныя". Д. Оленин в статі „Значеніе сенатскаго разъясненія избирательнаго закона для Малороссіи", видрукуваній в ч.ч. 96 та 97 часопису „Товарищъ", каже, що зазначіння цього—річ великої ваги через те, що між цими двома категоріями козацьких земель завжди була й є велика плутанина і повсякчасні процеси по судах. Кожна судова інституція виробила на ці землі свій власний погляд і має свої традиції. Зрештою ж на козацькі землі взагалі виробився погляд, як на інститут приватно-правовий. Через це саме більшість повітових земств на Полтавщині в той час, коли міністерство Булигина збірало матеріяли, залічило землі козаків до земель приватних власників. Через це ж саме виборчий закон 6 серпня дав селянам тільки 23 виборців, а приватним власникам аж 109 із загальної цифри 170 виборців, хоч в Полтавщині надільної землі 50,4%, а земель приватних власників 47,1%. Після пояснення сенату, щоб дати хоч сяку-таку компенсацію козакам за вчинену їм кривду, треба зробити одне з двох: або ж провести певну межу між козацькими спадщинними землями і землями придбанними, або ж наново поділити виборців між куріями. Але, на думку д. Оленина, ні те, ні се не задовольнить козаків, бо козацькі землі—безперечно приватні землі і коли вже комусь треба було позбавить козаків права виборів у двох куріях, то логика річей вимагала викреслить їх і з сільської курії. Зрештою д. Оленин каже, що як що не пощастить якимсь способом улаштувати цю справу, то тоді доведеться поставити на черзі питання про право українських козаків мати своє окреме заступництво на зразок того, яке мають козаки донські.

Що до дрібних власників, не козаків, що придбали землю за допомогою крестянського банку, то пояснення сенату може їх цілком позбавити виборчого права як активного, так і пасивного. На Вкраїні є цілі хуторі на землях, придбаних за допомогою крестянського банку, не приписані до місцевих сільських громад, тим часом як із своїх громад ці переселенці повиписувалися. Ці дві категорії виборців надавали демократичний характер повітовим з'їз-

дам. Д. Оленин цілком справедливо каже, що в той час, як думки звичайних селян кружляли тільки біля землі, козаки вже висовували наперед вимагання правового характеру, бо серед їх, як людей заможніх, які до того не зазнали ярма кріпацтва, швидче, ніж серед крестян склалася сінтеза між елементами вимаганнів „землі і волі“. І козаки були хазяїнами з'їздів на перших виборах. Тепер же, позбавлені прав, які вони мали, козаки безперечно прилучаться до крайньої опозиції.

Про другий шлях, яким іде уряд, готуючись до виборів,— говорити багато не приходиться,—бо в огляді життя за минулий місяць про це говорилось не мало. Варто хиба тільки зазначити, що заходи міністерства з кожним днем набіраються все більшої та більшої інтенсивности. Міністерство, наприклад, розіслало по всіх державних інституціях і органах самоврядування наказ, що забороняє „всѣмъ, состоящимъ на государственной службѣ“ належати до політичних партій. Циркулярові цьому,—як того вимагає російська конституція і цілком згідно з її духом—з одного боку, дано було „толкованіе распространительное“, а з другого—„ограничительное“. З наказу адміністрації по всіх інституціях не тільки державних, а і громадських почали вимагати від урядовців, що й не посідають державних посад, росписок „о непринадлежности“ до політичних партій. Не вважаючи на цілковиту незаконність міністерського наказу, тільки судді у Москві та двоє-троє земств запротестували проти його. Таке „распространительное толкованіе“ циркуляру припало до вподоби міністерству. Одначе знайшлося кількось адміністраторів, що зрозуміли наказ так, як він є, і заборонили підлеглим їм людям прилучатися до геть усіх партій. Таке поводіння викликало від міністерства „ограничительное толкованіе“ свого наказу: було пояснено, що циркуляр забороняє урядовцям належати тільки до партій, „несоотвѣтствующихъ видамъ правительства“. Таким робом, зосталася воля прилучатися до „білої гвардії“, на чолі якої стоять славнозвісні фельдмаршали: гр. Коновніцин, д.д. Крушеван, Булацель, Дубровін, Б. Нікольській et tutti quanti, чи до піхоти д. Гучкова.

Чорносотенний „союзъ истинно-русскихъ людей“, прочувши, що в раді міністрів стоїть на черзі питання про скасування деяких обмеженів що до прав євреїв, від імени свого центрального органу повідомив міністерство, що він поклав не мало праці на те, щоб

стримувати своїх членів від душогубства та погромів, тепер же він отверто заявляє, що як тільки міністерство дасть якусь пільгу евреям, то „управа союза“ складає з себе відповідальність за те, що може трапитися по тому“. І міністерство в туж мить не забарилося дати офіціяльну відповідь чорносотенцям на їхню погрозу, склавши її в такому тоні і в таких виразах, яких воно не вживало перед заступниками народніми у Думі. Досить того, що міністерство нахабні погрози революціонерів „справа“ визнало тільки за вияв „страстности“, тим часом як змагання революціонерів „зліва“ були „нахабством“...

Таке поводіння з „союзом“ чорносотенців дає йому повну змогу почувати себе не самотним у полі воїном і робити перші спроби вояцьких виступів. Одеські „білогвардейці“ чорної сотні побили студентів за те, що вони насмілилися виходити з університету не по одинці, а гуртками. Чорносотенна література з покликами до душогубства шириться між темним народом, як ще ніколи не ширилась перед цим. По найтемніщих закутках держави працюють чорносотенні емісари і засновують гуртки „истинно-русскихъ людей“. У великій помочи в цьому ділі „союзові“ стає чорне й біле духовенство. Архиереї кількох епархій видали спеціяльні „посланія“ до підлеглого їм духовенства, в яких велять брати жваву участь у виборах, щоб вплинути своїм авторитетом на бажаний результат виборів.

Поруч з інтенсивною діяльністю правих партій, яких підтримує і яким потурає уряд, провадиться рішуча боротьба з найлегальніщою опозицією. По всій Россії закрито комітети і клуби конституційно-демократичної партії; спроби деяких місцевих комітетів випустити партійні відозви терпіли повне фіяско: їх конфісковано раніш, ніж вони вийшли з друкарні. Для ілюстрації характеру боротьби уряду з опозицією, варто зазначити факт, що у Київі „губернское по дѣламъ объ обществахъ и союзахъ присутствіе“ не дало легалізації бюру „для содѣйствія избирателямъ въ уясненіи ихъ избирательныхъ правъ“. Мотиви, які „присутствіе“ дало до своєї негативної постанови такі цікаві, що ми подаємо їх в оригіналі цілком:

„Согласно правиламъ отъ 4 марта сего года не разрѣшаются общества, угрожающія общественному спокойствію и безопасности. Хотя указанная въ прошеніи цѣль общества—содѣйство-

вать избирателямъ кіевской губ. въ уясненіи правъ по выборамъ въ государственную думу—и не можетъ сама по себѣ быть признана опасной въ политическомъ отношеніи, но, при неопредѣленности и растяжимости этой цѣли, на практикѣ почти неизбѣжно сдѣлается избирательной агитаціей въ духѣ той или другой партіи, которая можетъ представлять серьезную угрозу общественному спокойствію и безопасности".

Наслідки передвиборчих заходів уряду вже вспіли виявиться: звідусіль, переважно з міст,—йдуть одностайні звістки, що констатують факт цілковитої апатії і байдужости до справи виборів. І хоч крайні ліві зрозуміли шкодливу тактику бойкоту виборів і хоч стоять навіть за блок з буржуазними поступовими партіями, про те будущину вкриває темрява.

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Кінець справи міністра Подбельського.—Утиски в Германії над россіянами.—Боротьба польських дітей з німецьким урядом.—Міністерство Клемансо у Франції.—Конфлікт верхньої палати з нижчою в Англії.—Визвольничий рух в Турції.—Національний індійський конгрес.

Саме тоді, як у нас реакція, за кордоном відбувається і йде наперед великий творчий процес демократичної думки і акції. Не однаково виявляється він у ріжних державах закордонних, не однакові здобутки його, але вони вченяють навіть і неймовірних, що „мрії" можуть набирати реального змісту, ставати ділами і фактами. Скрізь ми бачимо, що справа демократії посовується наперед, скрізь бачимо здобутки демокрачної праці.

Такою побідою демократії, хоч і не надто великою, можна вважати те, що відомий зо своїх скандальних учинків, міністр хліборобства в Германії, д. Подбельський, мусив покинути свою посаду. Читачі „Нової Громади" з попередньої книжки знають уже історію шахрайств торгової фірми Тіппельскірх і К°, що вкупі із згаданим міністром обдирала державну касу Германії. Громадянство в Німещині дуже було обурене вчинками міністра і одностайно вимагало, щоб його скинуто було з посади. Хоч такі претензії

громадянства і не дуже подобались німецькому урядові, але він далі не міг іти проти голосу мало не цілої країни і врешті таки скорився йому. Подбельський пішов з посади міністра, де так довго робив шкоду німецькому людові

Справа ця інтересна особливо з огляду на ті думки, які часто висловлюються у нас з приводу відповідальности міністрів. Оборонці сепаратного і безконтрольного поводження міністрів наводили приклад Германії, як такої держави, де, на їхню думку, міністри не відповідальні перед громадянством і де уряд гарно обходиться без тк. зв. парламентаризму. Одставка Подбельського, на яку не можна дивитись инакше, як на бажання втихомирити громадянське обуріння, каже про щось инше і діяметрально протилежне тому, що боронять вороги парламентаризму. Це—жива ілюстрація того, як тяжко урядові навіть і такому, як реакційний германський—мати на чолі своєї діяльности людей, що не мають до себе ніякої віри від ширшого громадянства і як він повинен рахуватись з об'єктивними фактами незадоволення і громадянського обурення. Безумовно, що одставка Подбельського, являється доказом зросту і сили, і зміцнення авторітету громадянства.

Фігура міністра Подбельського не є самотною серед инших його товаришів, що так само, як і Подбельський, викликають глибоке обурення своєю діяльностю від хоч трохи демократично-настроєних кругів громадянства. Поруч з Подбельським можна поставити міністра народної просвіти, що видав наказ не пускати до берлінського університету студентів з Россії, а також міністра внутрішніх справ, за згодою якого германська поліція не вгаває робити ріжні утиски россійським емігрантам, підводячи всіх до одного, „знаменника“ і зараховуючи всіх до категорії „революціонерів“. В цю категорію попадають справжні політичні еміграни, сила євреїв, що шукали тут захисту від чорносотенних погромів в Россії і инші „россіяне“, що через ріжні причини опинились в країні „традіційних“ „приятелів“ Россії. „Добрі сусіди“ з незвичайним зухвальством виганяють з Германії всіх, хто має нещастя бути „россіянином“, звичайно, крім тих, хто має найтісніші зносини з німецькою поліцією.

Щоб покінчити з оглядом справ у Германії мусимо ще зазначити, що згадані в попередньому огляді урядові утиски до польських дітей у народніх школах не тільки не зменшились, а нав-

пакй набирають ще більшої гостроти. Здавалося б, що гакатистична і денаціоналізаторська політика германського уряду що до Сілезії й Познані найменше могла б зустріти ворогів і діяльних протестантів в особі малих дітей—поляків. Так ні! Десятилітні хлопці і дівчата показали себе більш здатними і непохитними, ніж їх дорослі батьки. Не зважаючи на всі утиски і репресії, вони ні за яку ціну не хочуть учитися „Св. Закону“ німецькою мовою і вимагають польської. І коли раніш малї „революціонери“ і „державні злочинці“ були самітними в своїй боротьбі, тепер на їх бік стає значна частина громадянства, і питання про зміну викладової мови в Познані та Сілезії стає вже питанням часу. Навіть покірливе, як і скрізь, урядові польське духовенство починає протестувати проти денаціоналізаторської політики германського уряду і прилучає свій голос до голосу немовлят. „Податки і налоги, заявляють католицькі попи в своїй відозві до польського народу в Сілезії і Познані, що ви платите, є обов'язок перед імператором. Та ви даєте йому ще більше: вашу кров, ваших синів для оборони країни. Але ваша мова, ваша віра—це повинність перед Богом—належить тільки вам одним і ви мусите її виплачувати“. Останні відомости газетні сповіщають, що уряд не надає значіння протестові покірливих доси польських ксьондзів і не перестає примушувати польських дітей до науки німецькою мовою. Ті ж таки відомости сповіщають, що й діти не думають складати своєї зброї і рішуче ведуть боротьбу з урядом. Певна річ, що останній мусить таки врешті поступитися, та тільки сподіватися, щоб він це зробив завтра, немає ніякої надії.

Тоді як у Германії на чолі уряду стоять реакціонери і з усієї сили намагаються задушити демократичні змагання народніх мас, в яких би формах ці останні себе не виявляли, тоді як у цій країні високо розвиненої продукції і культурного зросту, державними справами порядкують антидемократичні аграрії і консерватори, у Франції відбувається цікавий процес подібного поступу демократії, що зламала вже ті загороди та перепони, які будували на її шляху бюрократизм і консерватизм, і захопила вже в свої руки не тільки сферу культурної діяльности, але й порядкування всіма державними справами.

Факт, що на чолі державної влади стало радикально-соціялістичне міністерство Клемансо і запропонувало реформи в усіх сферах державного життя Франції, безумовно, є фактом великої ваги і міжнародного значіння.

Ніколи ще і в ніякій иншій державі уряд не посувався так ліворуч, як сталося це тепер у Франції. І ні в одній країні він не зважувався оповістити такого радикального проекту державних реформ і цілої своєї діяльности, як це зробило міністерство Клемансо. Декларація міністерства оповіщає, що французький уряд буде добиватися, щоб військові суди було скасовано, а незайманість особи щоб мала ще більші гарантії; в справі просвітній уряд обіцяє добитись рішучої лаїцізації (скасування привілеїв духовних шкіл); у справі церковній—консеквентної реалізації закону про розділ церкви від держави; міністерство обіцяє також запропонувати парламентові проект закону заміни сістеми виборів, що функціонує тепер у Франції, виборами по реєстрах у цілих департаментах, замісць виборів кожної особи окремо.

В сфері соціяльного законодавства уряд обіцяє рішити тяжкі проблеми соціяльного життя і для цього засновує спеціяльно „міністерство праці“, на чолі якого стає соціяліст Вівіані. В першу чергу це міністерство виробить закон про пенсії для старих і нездатних до праці робітників. Крім цього закону, нове міністерство мусить виробити також і закони: про десятигодинний робочий день, про колективну умову між працею і капіталом, про розширення закону що до страхування і земельних, а не тільки індустріяльних робітників від нещасних випадків під час праці. Міністерство обіцяє збільшити також права робітничих сіндікатів що до вільної організації і розвою сіндікального руху. Для робітників, що працюють по ріжних державних підприємствах, буде вироблений спеціяльний законопроект, який дасть їм можливість закладати професіональні організації і певні гарантії від урядової сваволі, але поруч з цим дасть певні права і самій державі вимагати від цієї категорії робітників виконувати свої обов'язки що до держави. Замість простих податків міністерство сподівається провести законопроект про податок на капитал або податки на прибуток.

Ми навели тільки головні пункти з декларації радикально-соціялістичного міністерства Клемансо. Читач може переконатися

з неї, що справді у Франції настає нова ера демократизму: ідея республіки пустила глибоке коріння серед французького громадянства, вона зросла органічно з народніми масами, відповідає їхнім пекучим потребам. З другого боку, уміщення в міністерській декларації деяких пунктів з соціялістичної програми свідчить про широкий розвій ідей соціялізму серед французького громадянства і прихильність до них навіть з боку не пролетарських елементів. Але те, що тепер сталося в „країні революцій“, не є чимсь дивовижним: третя республика консеквентно пережила всі фази свого розвою і почавши від консерватизму Тьера і ліберального опортунизму, що змінив консерватизм, перейшла в стадію радикального республіканизму, що стоять на межі вже соціялістичних форм життя. Думати про можливість у найближчому часі соціяльно-політичного перевороту у Франції, як це робить де-хто, було б дуже ілюзорним: міністерство Клемансо не може відограти ролі органу такого перевороту з тих простих причин, що в соціяльних відносинах Франції бракує ще за для цього об'єктивних умов. Навіть більше: в самому складі міністерства і в тій декларації, яку воно оголосило, ми бачимо силу внутрешніх суперечок і протилежностей, що стають на перешкоді справі.

Не маємо змоги спинитися на цих суперечностях, а скажемо взагалі, що декларація наскрізь перенята бажанням реформувати ріжні сторони державного і громадського життя Франції, і від демократичних слів перейти до діла. План діяльности нового міністерства, як небо від землі, ріжниться від тих обгризених планів, які намагались перевести в життя попередні міністерства третьої республіки. А деякі пункти декларації, як от, приміром, одміна військових судів, консеквентне виконування закону про розділ церкви від держави, організація міністерства праці, обіцянка завести 10-годинний робочий день і ин.,—являються вперше в подібних деклараціях і ще недавно в самій Франції належали до „шляхетних“, але „божевільних“ мрій, а тепер така програма приймається сьогодні французьким парламентом більшостю 395 голосів проти 96 і до того ж без дебатів і протестів. Менче вияснено в декларації ті зміни, які має зробити нове міністерство в чужоземній політиці, але, певна річ, що й тут міністерство зробить усе, щоб улити новий демократичний зміст у форми міжнародніх відносин Франції, бо звісно, що Кле-

мансо не задоволений з тієї ролі, яку грала Франція останніми часами за кордоном і яка стояла в гострій суперечці з її демократичним ладом.

Ми не висовуємо тут питання про те, чи пощастить першому радикально-соціялістичному міністерству французькому перевести в життя проектовані соціяльні реформи. Вже одне те, що про них починають говорити, як про річ можливу при сучасних обставинах, мусить допомогти консолідації всіх демократичних елементів країни, щоб спільними силами, хоч і в обмежених розмірах демократизувати державний лад Франції. З цих, очевидячки, мотивів виходив і проводирь французьких з'єднаних соціялістів Жорес, коли обіцяв Клемансо підтримувати його демократичні проекти.

Невпинно працює, хоч і в не радикальному напрямі, і „ліберальне“ міністерство Кембпель-Банермана в Англії. Програма діяльности його не визначається такою смілістю, яку ми бачимо в діяльности міністерства Клемансо, але і про неї треба сказати, що в ній є вже певні ознаки, з яких можна зробити висновок, що час великих соціяльних реформ недалекий вже і для Англії. Як і скрізь, реакційні елементи країни „суворого Альбіону“ не хочуть з доброї волі дати волю для діяльности новим демократичним діячам і поки ще мають,—хоч не фактичні, то формальні права,—кидають колоди під ноги ліберальному міністерству. Власне такою колодою для діяльности міністерства Кембпель-Банермана є те вороже становище, на якому стала верхня англійська палата, що до цілої діяльности міністерства взагалі і до того шкільного закону, який виробило міністерство і санкціонувала нижча палата. Цей законопроект мав на увазі поставити справу шкільної освіти в незалежне становище від впливу духовенства і одібрати у його ті привілеї, які воно мало досі в шкільних справах. Палата лордів не тільки не згодилась на те, щоб ці привілеї було скасовано, а навпаки розширила їх. В законопроект ця палата ввела централістичні тенденції замісць децентралістичних, пропонованих од міністерства. Поправки до проекту, які зробили лорди, дають центральному урядові право втручатися в справу освіти на місцях і не тільки в справах наукової постанови останньої, але навіть і в справах, що мають чисто фінансовий або хазяйський характер. Замісць демократич-

ного, безконфесійного напрямку, що проймав собою увесь законопроект, лорди надали йому яскраво клерікальний характер і приняли навіть резолюцію, що місцеві шкільні комітети мають право вимагати від учителів їхнього релігійного credo, скасувавши, таким чином, той пункт міністерського законопроекту, який дає учителям гарантії що до волі їхніх особистих релігійних переконань.

Англійське громадянство страшенно обурилось реакційно-клерікальною позіцією палати лордів в справі шкільного законопроекту. Ще більше переполоху викликала вона в нижчій палаті, а також серед членів міністерства. Які наслідки буде мати цей конфлікт між урядом і нижчою палатою з одного боку і палатою лордів з другого—ще невідомо. Та тільки він стає де-далі гострішим і викликає живий інтерес до себе не тільки в Англії. Заступники робітничої партії внесли в нижчу палату пропозіцію, щоб справу передано було для референдума народнім масам, а ліберали вимагають покликати до палати лордів нових перів і за їх допомогою санкціонувати законопроект.

Певно лордам доведеться зректися своїх реакційних змаганнів і врешті згодитися таки на законопроект, бо за міністерством стоять широкі маси людности, воно має популярність серед громадянства і це дасть йому змогу довести справу реформи шкільної освіти до бажаного кінця.

Мусимо ще трохи спинитися над Турцією та Індією. Часописи подають мало звісток про визвольний рух у країні, що опинилась навіть позад півдикої з культурного боку Персії. Тоді як остання вже має сяку-таку конституцію і громадяне її здобули певні, хоч і обгризені права, Турція залишилася країною, де сваволя уряду не знає ні меж, ні впину, а народ, як і раніш, терпить від давнього утиску й гніту. Але не можна сказати, щоб визвольний рух цілком там замер і спинився. „Молодо-турки“ роблять своє діло. Турецькі часописи сповіщають про нові факти з їхньої діяльности на полі просвіти і освідомлення широких народніх мас: „нелегальні“ видання де-далі все більш ширяться серед людности, викликаючи щиру сімпатію до тих ідей, які пропагують „молодотурки“; кількість часописів, теж „нелегальних“, зростає і, не вважаючи на всі урядові утиски, вони якось доходять до найтемніших кутків країни деспотизму. Турки з більшою

прихильністю зустрічають проповідь молодотурків, маючи нагоду на прикладі мусульманської Персії переконатись, що правда цієї проповіді може реально здійснитися в аналогичних з Персією обставинах. Але крім агітації молодотурків і живого прикладу Персії, що викликав скрізь по Турції живе зацікавлення конституційними формами державного життя, на зміну інертного і консервативного настрою турків у значній мірі впливають і инші факти, як от, приміром, розвій капіталізму, зносини турків з иншими европейськими народами і нарождення великої експортної промисловости в деяких турецьких округах. До цих сприяючих розвиткові народніх мас факторів треба ще додати розвиток фінансового кризису, що обхоплює тепер цілу країну і має велику вагу, революціонізуючи людність. Хоч на поверсі політичного життя Турції ми не бачимо яскравих ознак бурхливих розрухів, але в глибині народньої думки і народнього життя відбувається елементарний і неминучий для кожного народу процес руїни старих ідолів і розцвіту нових думок, що тільки дожидають слушної години, щоб набрати реального змісту і стати живим фактом живого життя.

Газети, скупі що до звісток з національного руху в Індії, згадують коротко про національний індійський конгрес, що через кілька тижнів має відбутися в одному з індійських міст. Головою конгресу буде старий уже борець за волю Індії Дадабай-Наорожі, що деякий час (з 1886 по 1892 р.р.) був членом англійської нижчої палати, а останніми часами брав участь, як гість, на інтернаціональному соціялістичному конгресі в Амстердамі. Більш докладні звістки про національний конгрес індусів, що відограє ролю заступницького зібрання для 200.000.000 тубольної людности Індії, подамо в дальшій книжці „Нової Громади“.

S—on.

Бібліографія.

Українсько-руська Бібліотека. *Видає філологична секція Наукового Товариства імени Шевченка. Том III. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. Том III, I. А. Драми. У Львові. 1906. Ст. 455 in 8°. Ціна 3 корони.*

Наукове Товариство імени Шевченка розпочало повне, критично оброблене видання творів буковинського „кобзаря"—Юрія Федьковича. Намір цій мусять як найщиріще привітати всі прихильники українського письменства. До цього часу з творами Федьковича ширша публіка могла знайомитись тільки з книжки „Повісті О. Федьковича", яку 1876 р. видав М. Драгоманов з своєю дуже цінною й інтересною передмовою. Але тут було зібрано тільки де-кілька його повістей, тим часом як велика частина його поезій, драм та оповіданнів була роскидана по старих галицьких виданнях та часописах, чимало лежало й у рукопису. Досі Наукове Товариство опублікувало два томи писанів Федьковича—том поезій, і том повістей—та другу половину третього тому (драми перекладні); тепер вийшла перша половина цього тому, яка містить оригінальні драматичні писання Федьковича (зредагував її проф. О. Колесса): „Так вам треба", жарт в одній дії, друкований уперше в гал. „Ниві" 1865 року, три редакції „Довбуша"—драми на 5 дій, друкованої в „Руській Хаті" 1877 року, та ще перерібка з Шекспіра „Як козам роги виправляють".

„Так вам треба" має дуже малу літературну вартість, бо це є досить грубий жарт, так само як і перерібка „Як козам роги виправляють", „Довбуш"—то був укоханий твір поета, який він обробляв і переробляв кілько років. Сама тема про Довбуша—гуцульського ватажка—„була, говорить пр. Колесса, вилеліяна протягом довгого ряду літ під серцем поета... і в ріжних часах повертає Федькович до неї теми в поезіях ліричних та епічних. Вкінці постановив він впровадити свого любого Довбуша до найвисших, в його розумінню, хоромів поетичної творчости, до поезії драматичної". Та Федьковичеві не поталанило на полі драматичної творчости: на сцені „Довбуш" не мав ніякого успіху.

Читаючи тепер „Довбуша", цю романтично-містичну драматизовану казку, одержуємо дуже мале естетичне вдоволення—як од надто примітивних прийомів авторської техніки, од накопичення

етнографичного матеріялу, густо розсипаного по всій драмі, так і од наївно-містичного трактування автором своєї теми. Є, правда, окремі місця, перейняті дійсно поетичним надхненням, які свідчать взагалі про дужий поетичний талант Федьковича, але вони тонуть у масі ростягнутих і шаблонових, в романтичному дусі, уступів. І хоча проф. Колесса говорить, що „богата фантастична сценерія та містична закраска...—усе те дише оригінальністю та свіжостю, а де-які з тих елементів набирають тим більшого значіння і примани особливо в часах, коли на ново проломлюються до европейської поетичної творчости могутні филі“, і що „на підкладі сучасних літературних стремлінь заграють де-які частини сих давних Федьковичевих творів проміннями нових красок, нової принади“,—все ж здається нам, що й „Довбуш“ і инші драматичні п'єси Федьковича мають інтерес виключно історико-літературний і сучасного читача зацікавити не можуть. Але хто інтересується розвитком нашого письменства, а надто генезою творчости такого талановитого поета, яким безперечно був Федькович у своїх повістях, а часом і в поезіях, тому інтересно буде переглянути й ці драматичні п'єси. Видання зредаговано дуже старанно.

Д. Д—ко.

Темна сила *(з натури). Винниченка (Деде). Издательскій комитетъ Харьковскаго Общества Грамотности. № 125. Харьк. 1906. 16 стр. 8°. Ц. 3 коп.*

Малюнок з натури, з тюремного життя політичних. Політичні розбалакалися з вартовими салдатами, і наче забулося, що то рештанти, а то вартові їх—були просто люде. Де не взявся „конвойний“ офіцер, крикнув,—і враз все зникає, над усім запанувала темна сила, і звиклі до послуху салдати кидаються тягти того самого „рештанта“, з яким тільки, що по людському розмовляли... Написано, як звичайно у д. Винниченка талановито й колорітно.

Б. Г.

Михайло Одинокий: *1) Гончарь (Нарис). Писано в 1901 році. Полтава. 1906. 23 стор. 16°. Ц. 10 к. 2) Заповіт сім'ї на могилі матері. (Правдивий нарис). Писано в 1902 році. Полт. 1906. 15 ст. 16°. Ц. 8 к. 3) Зустрічі (Малюнки з натури). Писано в 1903 році. Полт. 1906. 22 ст. 16. Ц. 10 к.*

Усе вірші. В „Гончарі“ росказується, як пан покарав убогого гончаря за те, що його коняка походила на панській стерні; в „Заповіті“ обороняються жінки від лихих чоловіків; у „Зустрі-

чах“ оповідається, як пан однімав у вбогого чоловіка землю. Все це писано з дуже гарними замірами. Було б же авторові просто про все це й росказати людям, а не писати віршом. А то поезія в його ось яка: розмова на небі:

— „Тю, тю, дурна—озвався місяць
Стою я близче до людей,
Але ж того ніяк не вличив,
Щоб люди схожі на звірей“...
— „І щоб вже ти коли там вличив,
Як в рік двенадцать раз ростеш,
Зірниця мов би зо зла каже,—
Оце дивись і стухнеш гарно,
Аж глянь у пузо знов ідеш.
І так вилискуешся лоєм,
Неначе лій ти тілько й їв.
Кому ж тут буде в дивовижу,
Що де ти розум свій полів.
А ну лиш дай мені ти змогу
Я трохи лою надтоплю
І розум твій на місьце трібне
Свидомо жити відішлю. (Гончарь, 7—8).

Отака поезія у всіх трьох книжках.

П. В—й.

Де-що про автономію Україні (и!). *Видавництво „Селянська воля“. „Борітеся поборете!“ Харьків, 1906. 15 ст. мал. 16⁰. Ціна 3 коп.*

Перші 9 сторінок—передрук з „Запоріжжя“ (надруковано ж, що з „Хлібороба“) статійки: „Як вільних українських козаків зроблено кріпаками“, на 10-й стор.—вірші д. Як. Самотнього: „Не стогніть!“, сторінки 11—15 містять статійку „Про автономію“, передруковану з „Хлібороба“ (а позначено, що з „Запоріжжя“). Перша статійка — се коротюсінька історія України, починаючи з Б. Хмельницького, в другій — виясняється що то є автономія і нащо її треба. Обидві статійки не досить популярні і не досить добре написані. Хотілось би кращих, а їх нема. Ото горе: клопочемось за автономію, а досі ніхто не написав про неї саму гарної книжки! Поки нема, то можно читати й сю—хто не знає того, про що там говориться, то все ж про щось довідається. Дорого тільки видано книжечку та багато друкарських помилок.

П. В—й.

Граматка. *(Український буквар), з малюнками. Склав Норець. Київ (1906). Видання Е. Череповського. 48 боків 8⁰. Ц. 13 коп.—* **Рідна мова.** *Український букварь. Зложив О. Базилевич. Полтава, 1907 (?). Видання книгарні Г. І. Марневича. 76 боків 8⁰. Ц. 20 к.* **И. С. Пухальський. Украиньський початковый букварець.** *Полтава. 1906. 23 боки 8⁰. Ц. 10 коп.*

Нарешті ми діждалися вкраїнських шкільних книжок—після довгої, довгої заборони—і зразу ж маємо три граматки, а до того зачуваємо, що буде й іще коли не три, то хоч дві. Буде з чого вибірати сподіваній українській школі,—як би тільки й справа зо школою, раз почавшися, посувалася так швидко, як справа з граматками!

Першою з'явилася „Граматка" д. Норця.

Щоб знати, чи добра яка граматка, треба поперед усього відповісти на оці три головні питання: чи добрий порядок, у якому стоять у граматці згуки (літери)? Чи досить дано матеріялу, щоб дитина добре навчилася читати? Чи годящий цей матеріял?

Згуки повинні бути поставлені один за одним так, щоб од легших до вимови переходити до трудніщих; легшими ж будуть ті, які можно довго тягти голосом, а значить легко єднати один з одним. Таким робом легшими будуть усі самозгуки (опріче йотованих), а з инших такі, як *с, ш, х, ж, р, и* і т. д., а трудними такі, як *к, б, т, д* і т. д.

У д. Норця згуки поставлені таким порядком: *а, у, м, х, о, с, и, р, ж* і т. д., то б то саме так, як і треба: легше стоїть попереду.

Друге вимагання: вибрати такий порядок згуків, щоб він міг давати яко мога більше матеріялу до читання. Де далі йдемо з наукою читання, це вимагання все більше та більше втрачає свою вагу, але спочатку воно важне, бо звичайно дуже трудно находити слова до читання тоді, коли діти знають не багато літер. З цього погляду порядок згуків у д. Норця не можно назвати зовсім добрим: на перші сім літер автор дає тільки вісім слів і дві коротенькі фразки, по два слова в кожній! Щоб збільшити трохи читального матеріялу, д. Норець деклінує слова і дає їх у всяких одмінах: муха, муху, мухо; мама, мамо, маму і т. д., а також просто повторює ті самі слова вдруге. Це нудно. А друге те: помічено, що діти краще завчають літеру не тоді, коли вони читають ті самі слова, а тоді, коли вони читають з тією ж літерою нові слова.

Ця річ доводить нас до другого питання: чи досить дає д. Норець матеріялу, щоб діти могли добре навчитися читати?

Мені здається, що його трохи мало. Розгортаємо на щастя книжку, ось лекція 12-та, літера *г*: маємо всього 18 слів і з них 5 повторюваннів. Занадто скупо! Правда, далі матеріялу вже більше, але все ж не досить. Єсть на при кінці христоматійка, але її можно читати тільки вже скінчивши увесь алфавит.

Д. Норець і сам мабуть помічав, що матеріялу в його не досить, і шукав нових слів і фраз, та на жаль вигадував иноді трохи чудні і штучні вислови. Напр.: Муха суха (8). Сухи оси (8). Сажа суха (9). Рижа руха (? 9). Солома на валу (13) і т. д.

Що до самої христоматії, то прозова частина—досить добра—мало не вся взята з книжки „Казкй та оповідання", а трохи й з народньої літератури; віршована ж частина складається з гарненьких народніх пісеньок, з уривків з Шевченка і з байок Боровиковського—коротеньких, правда, і через те зручних до читання дітям, але сухих і неталановитих. Не знаю, хто автор оцієї п'єски:

Школяр:

„Не пійду до школи, бо у школі нудно!
Не буду учитись, бо учитись трудно".
— А їстоньки будеш?
„І їсти й пити!"
— Коли ж так, то, синку, треба і учитись;
Без розуму хліба нігде не добудеш,
І голодним ціле життя твоє будеш. (40).

Дуже добра наука, але ліпше було б, як би її сказати доброю прозою, а то хтось заходився казати її віршом—віршу не вийшло і проза пропала. Таке саме віршилище—„Читанка й граматка" (40). Невже в українському письменстві не можно було найти чогось кращого од ціх недотепних виробів?

Дуже важною хибою граматки д. Норця є те, що автор не знає гаразд законів української фонетики і показує, ніби згуки *м*, *в*, *б* можно зм'якшувати (стор. 17, 33, 34, 36), а цього вкраїнська фонетика зовсім не дозволяє, і ми кажемо *голуб*, а не *голубь*, *кров*, а не *кровь* і т. д.

Є ще деякі помилки проти вкраїнської лексики й граматики, є неконсеквенції в формах: буквар, вівчар (18) і крамарь, лимарь (17) і т. д.

Правопис добре не додержаний. Нема зовсім літери ґ, а замісто неї просто *г*; *е* вживається, але пишеться й там: „Сине море" і зараз же після цього: „Сине мій, сине!"—Як же дитина розбере де який згук? До цього додається ще чимало друкарських помилок.

На при кінці коротеньке „Объясненіе для учащихъ"—по московському? З якої речі? Здається, вже час кинути цю двохмовну плутанину.

Не вважаючи на згадані помилки, „Граматка“ д. Норця все ж є книжкою годящою до науки і безперечно користною. Видно, що складав її тямущий педагог.

„Рідна мова“ д. Базилевича значно більша і багатча змістом, ніж книжка д. Норця. Читального матеріялу цілком досить і то досить з самого ж початку. Та сьому дуже запомогло те, що д. Базилевич з першої ж лекції дає згук *к*, а се дозволяє йому зразу ж знайти багато слів, але за те ж *к* один з найтрудніщих згуків до вимови, до з'єднання з самозгуком! І далі в букварі трудні згуки п, в, д стоять попереду ж, з, ш. Се є безперечна хиба праці д. Базилевича.

Поставивши згуки так, що вони зразу дають багато читального матеріялу, д. Базилевич міг би не містити багатьох слів або незрозумілих дітям (Кама, Самара), або дуже мало відомих, видимо місцевих і через те незрозумілих більшості вчителів, напр.: жорост (26), вусадки (20), попінки (16), крижалка (26). Чимало також слів московських: скула, канат, сап, постройка, иладь, костиль, бурда, шабаш і т. д. Є чудернацькі фрази. „У Марка комора маку“ (8)—у кого се буває таке? „Тітка та мати мірили мак, намірили сім мірок“ (15),—де ж се на селі буває? „І у книша є душа“ (35) і т. д. Таких річей ніколи не треба містити, а надто, коли порядок згуків дає широке поле до вибору слів і фраз. Та таких річей все ж не багато. Христоматія чимала, складена з просто написаних, інтересних дітям оповіданнів і гарних віршів відомих українських авторів. З цього погляду праця д. Базилевича може бути тільки похвалена.

Видана книжка з багатьма малюнками, надрукована читно. Коли тільки вчитель, попереду ніж візьметься до граматки, поробиться з дітьми тижднів зо два, роскладаючи слова на згуки, і навчать дітей зливати згуки навіть такі як *к*,—можно тоді залюбки братися до книжки д. Базилевича. Але правопис і в їй також не впорядкований, замісто ґ стоїть *кг* (як то легко буде дітям читати: кглякганка, кгирликга!), є деякі неконсеквенції, та поки що вони мабуть у нас неминучі, хоч треба всім дбати, щоб яко мога швидче стати на якомусь одному правописові.

А от д. Пухальський з своїм „Початковымъ Букварцемъ“ зовсім про це не хоче дбати. Є в нас чимало людей, за для яких нема історії, нема того, що вже зроблено, які завсігди починають творити світ наново, забуваючи, що Господь Бог давно вже про це подбав. Д. Пухальський творить свій новий правопис, вигадує нові літери (для ґ, дз, дж) і взагалі все робить по своему. Ось приклад:

„Тэпэр, диты, спробуйтэ пэрэдражныть як напрыклад чоловик скрыкнэ, як вволэця голкою—*ай*. Тут два згуки *а* и *й*. За-

раз и напышить ци згукы, подивиця як воны и в азбуци накрюковани. Як хто що мае то кажэ—*е*. Тут одын згук *е*. Над ным як колы ставлять .. так ё, напрыклад ёлопе, патёки, бадёрыця. Цэй-же самый згук, як-колы вымовляеця твэрдо *э Э*, мало чого!“ (4).

Оце вам зразок правопису авторового та разом з тим і зразок його науки, бо все це говориться дітям з початку ж, з першої ж лекції!

Еге, наука починаеться з того, що дітям росказуеться: „В украиньський мови е тры згукы, яких нэма в руський мови; одын займа сэрэдыну мыж ґ и к, напышэмо ёго так“: Далі даються нові літери на всі три згуки, приклади слів на ці літери, тоді вся українська азбука, тоді говориться про всі самозгуки, тоді про всі инші згуки—як їх вимовляти та писати. Така перша вступна лекція у д. Пухальського. Автор навіть не догадуеться про ту просту річ, що коли діти не вміють ні читати, ні писати, то вони не можуть прочитати і цієї лекції, не можуть „зараз і написатц ці згуки“, що „в азбуці накрюковані“!

Автор не тільки український правопис сотворив зовсім наново, він і новий спосіб науки читання знайшов, як бачите. Свою вступну лекцію він кінчае так: „Стало будь наша мова складуиця з згукив, а пышэця, чы й дрюкуиця буквамы. Що-б вывчыця чытать, трэба вывчыть вси ци згукы, або буквы в азбуци й ще раз нагадую, що трэба разом вчыця и писать их.

Ну, тэпэр як вывчылы вси згукы, чытайтэ“. (6).

Але ніхто з учнів читати не буде просто через те, що нічого з такого „букварця“ не навчиться. То й ми теж нічого в книжці д. Пухальського далі читати не будемо.

Б. Грінчéнко.

Що є по журналах.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. LXXIII. До історії українського вертепа XVIII в., історично-літературні студії й матеріяли. Д-ра *Ів. Франка* (кінець). Ритміка українських народних пісень. Написав *Ф. Колеса*. IV. Огляд пісенних форм української народньої поезії (кінець буде). Велика родина в Мшанці Старосамбірського пов. Написав *М. Зубрицький*. До історії організовання національних гвардій в році 1848: Польська нелегальна гвардія в Станиславові. Написав *Ів. Кревецький*. Автобіографія священика з першої половини XIX в. Подав *Ів. Крипякевич*. Miscellanea: а) З облоги Белза в 1352 р., под. *М. Грушевський;* б) Польська „Реенція“ в Станиславові, под. *Б. Заклинський;* в) До генези творчости М. Шашке-

вича, под. *І. Созанський*. Наукова хроніка: Огляд часописей за 1905 рік: Часописи українсько-руські, огляд *І. Джиджори* й *І. Кревецького*. Бібліографія. Видання й статті обговорені в цім томі: Огляд часописей за 1905 р.: Літературно-Науковий Вістник, Артистичний Вістник, Діло, Руслан, Буковина, Учитель, Промінь, Економіст, Нива, Католицький Всхід.—R. Pischel—Das altindische Schattenspiel, 1906—C. Prüfer—Ein ägyptisches Schattenspiel, 1906.—G. Jacob—Erwähnungen des Schattens theaters in der Welt-Literatur, 1906.—А. Лонгиновъ — Мирные договоры русскихъ съ греками, заключенные въ X вѣкѣ, 1904.—С. Северьяновъ—Супрасльская рукопись, т. I. 1904.—Симеона Метафраста и Логоѳета списаніе міра отъ бытіа и лѣтовникъ собранъ отъ различныхъ лѣтописецъ, 1905.—Г. Власьевъ—Потомство Рюрика, т. I. 1906. Родословныя таблицы, 1906.— А. Лобода—Русскія былины о сватовствѣ, 1904.— F. Piekosiński—Kodeks dyplomatyczny Malopolski, т. IV, 1905.—B. Grużewski—Sądownictwo królewskie w pierwschej połowie rządów Zygmunta Starego, 1906.—J. Czubek—Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia, 1906.—В. Будзиновский—Козацкі часи в народній пісні, 1906. В. Доманицкій—Пѣсни о Нечаѣ; 1905. Баллада о Бондаривнѣ и панѣ Канёвскомъ, 1905.—О. Левицкій—Обычай помилованія преступника, избраннаго дѣвушкой въ мужья, 1905. — Древности Украины, I. 1906.—Е. Сѣцинскій—Исчезающій типъ деревянныхъ церквей, 1904.—Ѳ. Титовъ—Русская православная церковь въ польско-литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв., I, 1 пол., 1905.—Г. Стрижевскій—Сборникъ малорусскихъ сказокъ, 1905.—П. Несторовскій—Матеріалы по этнографіи бессарабскихъ Русиновъ, 1905.—J. Wejla i E. Muka — Prislowa a prislowne hroncka a wusłowa Hornjołužickich Serbow, 1902.—I. Schwela—Lehrbuch der Hiederwendischen Sprachen, I. 1886.— Научно-литературный Сборникъ, повременное изданіе „Галицко-русской Матицы“, т. IV, 1905.—Сборникъ на българското книжовно дружество въ София, 1901.—Materyały i prace komisyi językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, I—III, 1901—1905.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. XI. Тихо серце! Вірші *Козачки*. Він де! Образок *М. Коцюбинського*. Дві стрічі. (Із життя сібірського засланця). *А. Мурамського*. Проклята смоковниця. Вірші. *А. Кримського*. Кава. *М. Мочульського*. З гірких правд. Вірші. *С. Яричевського*. Становище польських і велико-руських соціялістичних партій до українського питання (кінець). *М. Лозинського*. На роковину. (Уривок з щоденника) *Харковянки*. Стара Русь. V. *Ів. Франка*. Вибір поезій. *Ади Негри*. Пер. *П. Грабовського*. Нерви і душа. *М. Гаврилова*. Літературне турне. *Кнута Гамсуна*. Пісня про волю. *М. Насонова*. Наукові листки: VIII. Сім гріхів головних. *Т. Зелінського*. Суд чотирьох. *Е. Валеса*. Против обскурантизму серед своєї суспільности. *М. Лозинського*. З біжучої хвилі: Перша річниця російської конституції. *М. Грушевського*. Бібліографія: Рецензії на: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXIII. *Кр.* Ів. Франко. Маніпулянтка й инші оповідання *І. Д.* Ів. Кревецький. Аграрні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 рр. *І. Д.* Звіт дирекції ц. к. гімназиї

Франц-Йосифа І. в Тернополі за рік шкільний 1905—6. *Кр*—Книжки на діслані до редакції.

Сьвіт. *Ч. 14.* (З цього числа редактором став д. Вячеслав Будзиновський). Марійка. *В. Бирчака.* І. По дорозі. ІІ. Напасть. ІІІ. Жабячий похорон. IV. Лісовий дзвін. Опов. *Планети.* З пісень смутку. Вірші *Л. Лотоцького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Підкова. Вірші *С. Твердохліба.* Встелився лан покосами. Ми на рівні з Тобою, Христе. До ніг стеліться мені, лани. Із стернини визирають.. Вірші *М. Стефанова.* Муза житя. Опов. *Я. Стефчина.* Про метерніхівську мотилицю—слівце на часі. *О. Дашкевича.* Об'єктивність поета. (Скорочений переклад з Шульце-Берггофа В. Бирчака). Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.* (Перекл. С. Твердохліба). Рецензія *О. Луцького* на книгу В. Щурата: Грунвальдська пісня.

Ч. 15. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Об'єктивність поета. *Шульце-Берггофа.* З думок незнаного. *Р. Д.* Німа. *Ш. Аш.* (З жидівськ. перекл. І. Швебер.). З осени. Не жди мене. Вірші *С. Чарнецького.* Коби я мав... Вірші *П. Карманського.* Одно. На новий шлях. Perpetuum mobile. Тайна. Опов. Я. Стефчина. Весілля в Семирівці. *Ю. Кміта.* Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.*

Ч. 16. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Там де Чорна гора сумна. Вірші *С. Чарнецького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Ідуть літа та за літами. Вірші *В. Пачовського.* Теодор Томас Гайне. *А. Новачинського.* Підоська. Опов. *О. Ремеза.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фосколльо.* Популярні книжки *В. Будзиновського.*

Ч. 17. Жертва штуки. *В. Пачовського.* Моя дівчина. Як перший раз. Вірші *О. Марітчака.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Техника твореня. *Мопасана.* Весілля в Семирівці. *Ю. Кміта.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фосколльо.* Популярні книжки. *В. Будзиновського.*

Ч. 18. Побожний Коблик. *В. Загаєвича.* Evoe vita. Пращане. Вірші *О. Марітчака.* Льоренцо до Читателя. *Г. Фосколльо.* Сучасна лірика німецька. Вірші: *Г. Фалько, О. Енгельса, Ф. К. Гінцкей, А. Гейгера. М. делле Граціе* в перекладі С. Яричевського. Ніоба. *О. Кобилянської.* Панська круча. *М. Сосновського.* Популярні книжки. *В. Будзиновського.*

Ч. 19. Новонайдені твори *Т. Шевченка:* І. Сова. ІІ. Дівочії ночі. ІІІ. Маленькій Мар'яні. IV. Три літа.—Панська круча. *Мих. Сосновського.* Ч. 66. *Л. Лотоцького.* Ніоба. *О. Кобилянської.* Добре мені. *У. Н.*

Ukrainische Rundschau № 11. Die Polnische Gefähr und die Ruthenen. Von Hans Weber-Lutkow. Die Ruthenen. Von M. Björnstjerne Björnson. Zur politischen Situation in der Ukraine. Von W. Dmytrenko. Protest der Ruthenen Galiziens.—Die Wahlfreiheit und die galizischen Wahlmissbräuche. Von P. R. Die Hexe. Eine Novelle von W. Potapenko. Rundschau.—Erschreckende Daten.—Musikalisches.—Bibliographie.

Нові книжки.

Андерсен Г. Х. Казки. Поперекладала М. Загірня. У Київі, 1906. 245 бок. 16°. Ц 65 коп.

Базилевич О. Український букварь. Зложив О. Базилевич. (З малюнками). Видання книгарні Г. І. Маркевича. Полтава, 1907. 76 бок. 8°. Ц. 20 коп.

Барвінський О. З останніх десятиліть XIX віку. Написав О. Барвінський. Львів, 1906. 40 бок. 16°. Ц. 20 сот. (Відбитка з „Руслана").

Веселка. Календар української соціял-демократичної партії на рік 1907. Накладом „Землі і Волі". Чернівці, 1907. 143 бок. 8°+оповістки.

Герої російської революції. Характеристика революційних діячів у Россії. (Передр. з „Гайдамаків"). У Львові, 1907. 64 бок. 8°. Ц. 30 сот.

Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювилею наукової і громадянської діяльности. (Відбиток з „Нової Громади"). У Київі, 1906. 20 бок. 8°. (З портретом Антоновича).

Доманицький В. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Склав В. Доманицький. У Київі, 1906. 128 бок. 16°. Ц. 20 к.

Звіт дирекції ц. к. гімназиї Франц-Йосифа І в Тернополи за рік шкільний 1905—6. Тернопіль, 1906. 58 бок. 8°.

Іскра В. Вертеп. Різдвяні сцени. Написав Василь Іскра. (Вид. редакції „Гайдамаків"). Львів, 1906. 16 бок, 8°. Ц. 20 сот.

Іскра. Календар для українських учителів на рік 1907. Видавці: Осип Безпалко, Кость Кракалія. Чернівці. 1906. 124 бок. Ц. 70 сот.

Календарь Просвіти. Рік перший. 1907. Видання Товариства „Просвіта" у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. № 4. Київ, 1907. 162 бок. 16°+оповістки. (З портретами письменників і з малюнками до статій).

Календар для руских школярів на рік 1907. Накладом К. Кракалії. Черн. 1906. 32 бок. Ц. 8 сот.

Кревецький Ів. Аграрні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 рр. (Відбитка фейлетону „Діла"). Львів, 1906. 23 бок. 16°.

Кримський А. Бейрутські оповідання. У Київі, 1906. 72 бок. 8°. Ц. 30 коп.

Кропивницькій М. Розгардіяш. Твора на 4 дії Відбиток з журналу „Кіевская Старина". У Київі, 1906. 42 бок. 8°.

Лебедова В. Під нову зорю. Новорічний образок. (Вид. редакції „Гайдамаків"). Львів, 1906. 8 бок. 8°. Ц. 10 сот.

Левицкій Ор. О положеніи крестьянъ юго-западнаго края во 2-й четверти XIX ст. Отд. оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина". К. 1906. 46 бок. 8°.

М. Л. Спадковий порядок і тестамент в Австриї: (Вид. „Рускої Бесіди" з Чернівцях 7.186—187). Чернівці, 1906. Бок. 80, 8°.

М. Л. Про організациї і держави. Написав. др. М. Л. (Вид. „Рускої Бесіди" в Чернівцях. Ч. 189). Чернівці, 1906. Бок. 34, 8°.

Мартинович П. Українськи записи Порфирія Мартиновича. К. 1906. 317 бок. 8°.

Одинець П. Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ. (Опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи). Петра Одинца. Отд. оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина". Кіевъ, 1906. 41 бок. 8°.

Павлик М. Москвофільство та Українофільство серед австро-руского народу. Льв. 1906. Бок. 82, 16° Ц. 15 сот.

Петрицький М. Польсько-руські відносини в Галичині і австрийське правительство. Слово до бесідника з польського кола, посла старжинського, написав М. Петрицький. Перекл. з нім. Іл. Сологуб. (Вид. ред. „Гайдамаків"). У Львові, 1907. Бок. 32, 8°. Ц. 20 сот.

Промінь. Перший український календарь на 1907 рік. Зложив О. Перекрестов. Видавництво „Початок". Київ, 1906. Бок. 58, 16°+оповістки (з портретами письменників).

Сумцовъ Н. О. О литературныхъ нравахъ южнорусскихъ писателей XVII ст. Спб. 1906. 24 бок. 8°.

Тищенко В. Перші згуки. Збірник поезій. Прилуки. 1906. бок. 41, 16°. Ц. 30 коп.

Франко Ів. Маніпулянтка й иньші оповідання. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. І. Ч. 108). Львів, 1906. Бок. 194, 8°. Ц. 2 кор.

Франко Ів. Откровеніе св. Степана. (Студія над одним мало відомим апокріфом). Відбиток з журналу „Кіевская Старина". У Київі, 1906.

Франко Ів. Semper tiro. Збірка поезий. Львів. 1906. Бок. 135. Ц. 1 кор. (в оправі 1 кор. 60 сот.).

Хмельниччина в Галичині і єї хиби. На підставі праці д-ра Ст. Томашівського: Народні рухи в галицькій Руси 1648 р. (Передрук з „Гайдамаків") Львів, 1906. Бок. 64, 16°. Ц. 30 сот.

Chronik der ukrainischen Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhrgg. 1906. Heft 1. № 25. Bericht für das Jahr 1905. Львів, 1906. Бок. 56, 8°. Ц. 1 кор.

Щурат В. Перегринація или Путь до Іерусалиму Данила Архимандрити Корсунского з Білой Россіи. Середновічна памятка староруської літератури в редакциї XVI в. Жовква, наклад о.о. Василиян. 1906. Бок. 42.

Видання Товариства „ПРОСВІТА.“

1. **Драгоманов М.** Про українських козаків, татар та турків. З додатком про життя Драгоманова. Ціна 8 коп.
2. **Земельна справа** в Новій Зеландії. Переказала М. З. Ціна 2 коп.
3. **Левицький М.** Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Ціна 3 коп.
4. **Календарь „Просвіти“** на рік 1907-й. Ціна 15 к.

ИНШІ КНИЖКИ:

Статут Товариства „Просвіта“ у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка. Ц. 5 коп.

Уставъ Общества „Товариство Просвіта у Київі“, основаннаго въ память Т. Шевченко. Ц. 5 коп.

Теми для книжок. Виробила Видавнича Комісія Товариства.

Нова Громада

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

містить твори красного письменства (поезії, оповідання, повісті, драматичні твори), наукові й публіцистичні статті, огляд політичного і громадського життя на Україні й по-за її межами і т. и.

Виходить що-місяця книжками по 10 аркушів друку.

В перших десятьох книжках надруковано оригінальні й перекладні твори оцїх авторів: Х. Алчевської, А. Бебеля, П. Беранже, О. Білоусенка, Ів. Бондаренка, Г. Брандеса, В. Василенка, В. Винниченка, М. Воровского, Н. Гавенка, П. Грабовського, Г. Гейне, А. Гейбеня, Г. Григоренка, Б. Грінченка, В. Гюго, Н. Дмитрієва, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ж. Жореса, М. Загірньої, П. Напельгородського, М. Комарова, М. Коцюбинського, проф. А. Кримського, М. Кропивницького, В. Кушніра, Р. Лепченка, М. Левицького, І. Липи, Лісана-Тамаренка, М. Лозинського, О. Лотоцького, Мандріоца, Д. Марновича, Ф. Матушевського, В. Милорадовича, В. Мірошця, М. Павловського, С. Панасенка, Л. Пахаренського, Є. Пернерстерфера, В. Пісніченського, І. Рульки, В. Сивенького, П. Смутка, М. Старицького, Г. Супруненко, А. Тесленка, І. Труби, Л. Українки, Ф. Фегі, А. Франса, М. Черкавського, С. Черкасенка, М. Черняського, Н. Черняка, Т. Шевченка, Є. Щербанівської, Л. Яновської, Б. Ярошевського та ин.

Ціна зъ пересилкою на рік **6** карб.; за кордон— **8** карб. **50** коп.; окрема книжка коштує **60** коп.

Адреса редакції місячника НОВА ГРОМАДА— Київ, Велика Підвальна вул. д. 6, біля Золотих воріт.

Рукописи, яких редакція не візьме до журналу, беруться щість місяців після того, як одіслано при цьо звістку ретурвей, а тоді, коли автор не пришле на пересилку їх грошей,—знищуються.—Вірші, не взяті до друку, зовсім не зберігаються; коли автор не одержить три місяці якої звістки про їх, він може давати їх до иншого видання. З приводу віршів редакція НЕ ЛИСТУЄТЬСЯ.

Передплачувати НОВУ ГРОМАДУ можна також у книгарні «Кіевской Старины», у Київі, Безаківська ул. № 8. У Львові журнал можна передплачувати в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор-видавець Є. Чикаленко.

THE BORROWER WILL BE CHARGED THE COST OF OVERDUE NOTIFICATION IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW.

548 337

12 1 77

JUL 6

CANCELLED

11-12-2-55

APR 16 1984

DUE 4/10/84